

ЗБІРНИК ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
Т. XXII (2)

П. О. КУЛІШ

(МАТЕРІЯЛИ І РОЗВІДКИ)

ЧАСТИНА II

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

К. СТУДИНСЬКОГО

ЛЬВІВ, 1930

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка

ЗБІРНИК ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
Т. XXII (2)

П. О. КУЛІШ
(МАТЕРІЯЛИ І РОЗВІДКИ)

ЧАСТИНА II

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

К. СТУДИНСЬКОГО

ЛЬВІВ, 1930
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка

Кирило Студинський.

Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм (1870—1886).

Листи П. Куліша до Івана Пулюя з років 1870—1886 є важним причинком до історії зв'язків України з Галичиною. Задумував їх видати сам Пулюй, який в цій цілі написав був три статті:

I. Незабудьки, присвячені пам'яті Куліша написав Іван Пулюй (рукопис вел. 4^о стр. 1—178).

II. Біографія дра Івана Пулюя, професора електро-техніки на ц. к. німецькій, технічній Академії в Празі (рукопис вел. 4^о стр. 1—34).

III. Наукова діяльність дра Івана Пулюя (рукоп. вел. 4^о стр. 15+9 листів Пулюя і Александри Кулішевої в справі св. письма.

Всі три статті оповідають з часта про одно і те саме. Другу і третю використано частинно в „Хроніці“ НТШ., ч. 60—62, стр. 118—120 і в статті дра Романа Цегельського п. н. Др. Іван Пулюй, як науковий дослідник стр. 1—28 у Збірник-у математично-природописно-лікарської секції Наук. Тов. ім. Шевченка, Том XXVII, Львів 1928 р., який присвячений пам'яті великого ученого і громадянина в десяти роковини його смерті.

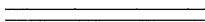
Для нас найцікавіша перша стаття Пулюя п. н. „Незабудьки“, бо в ній він не тільки доторкнувся своїх зв'язків з Кулішем, але й вписав у неї сливе всі листи Куліша, які дістав протягом 17 літ. О скільки Пулюй не зберігби був листів Куліша в оригіналі, „Незабудьки“ осталиби для нас самотнім жерелом, з якого можна би мати про їх взаємини поняття. Однак на основі порівняння з оригіналами виявилось, що Пулюй переписав листи з пропусками і що не всюди зберіг правопис оригіналу. Не оминув також Пулюй деяких своїх власних помилок, (як напр. про рік свого першого побуту на Україні, який поклав на рік 1878 замість 1876), або в освітленні особи Куліша, що сьогодні не відповідає дійсності.

Смерть не дозволила Пулюєві видати згадані статті, які з часом перейшли до рук Олександра Барвінського. Поважаний історик нашого письменства доповнив з оригіналів пропущені місця

листів, а від себе написав коротку статтю п. н. „До історії перекладу св. письма“ (8^о стр. 1—33), однак і йому смерть не дозволила видати рукописних статей Пулюя про Куліша, ані своїх помічань.

Весь цей матеріал переглянув я докладно і рішився видати листи Куліша до Пулюя з оригіналів. Шукав я також за листами Пулюя до Куліша, однак мої старання залишилися без вислідів. Можлива річ, що вони згоріли в Мотронівці, оселі Куліша, дня 6 XI 1885 року¹⁾, а не виключене, що вони неупорядковані ще, збереглися в Києві у Всеукраїнській Академії Наук, куди перейшла значна частина літературної спадщини і листування Куліша.

Тому й поки що виходять тільки листи Куліша без відповідий Пулюя. Не хотів я їх пускати в світ без ніяких коментарів, тому й написав статтю, в якій використав також незвісні листи Пулюя до молодих громадян з років 1864—72, що прегарно доповнюють його діяльність з цього часу. Окрім цього, на основі листів Куліша та інших матеріалів, головню рукописних, старався я подати систематичний огляд їх зв'язків і спільної праці. В малому об'ємі користав я також із деяких, згаданих статей Пулюя і Барвінського, що в студії зазначую. Освітлення взаємин між Пулюєм і Кулішем даю цілком самостійно, бо як Пулюй, так і Барвінський гляділи на особу Куліша з адорацією, а хоча досвідчали на собі його примх, оцінювали його як свого близького знайомого, або й приятеля, добираючи не раз надто рожевих красок. Пулюй і Барвінський не договорили часто цього, що могли, або й хотіли сказати про Куліша, а через те обличчя українського, заслуженого письменника не виходило у вірному освітленні.

¹⁾ Іван Пулюй: Нові і перемінні зьвізди, третє видання 1905 р. Так догадується Пулюй у своїх споминах про Мотронівку, стр. 50.

I.

(Іван Пулюй у гімназійній громаді в Тернополі. Його „Споминка о Тернополі“. Пулюй у віденській духовній семінарії (1865—9). Переклади з математики. Основання Тов. „Праця“ (1869 р.). Видання „Молитвослова“ в народній мові 1869 р. Пулюй студентом філософічного. Виділу у Відні (1869—72). Новий рукопис „Молитовника“ і анатема Малиновського. Відповідь Пулюя в „Листі без коверти“ 1871 р. і оцінка Куліша. Видання „Молитовника“ (1872 р.). Пошукування союзників між духовенством в обороні рідної мови. Значіння цього молитовника для дальших перекладів).

Іван Пулюй уродився дня 2 II 1845 р. в містечку Грималові, на галицькому Поділлі, а умер на становищі професора німецької політехніки в Празі дня 31 I 1918 р. на 73 році життя. Його батько Павло був заможним міщанином, а в рр. 1861—65 посадником Грималова.

Іван Пулюй ходив до гімназії в Тернополі, яку скінчив в липні 1865 року. В році 1863 основано тут, за його почином, гімназійну громаду, в якій Пулюй брав живу участь. Збереглися в тєці Данила Танячкевича його листи з того часу. В одному із них, пис. 20 і 21 I 1864 року до одного із недавніх учнів тернопільської гімназії, тоді вже студента львівського університета, або питомця духовної семінарії, описав Пулюй життя громади, серед якої жив і учився. В листі читаємо:

„Якжеж мені не радуватися, згадавши на ті щирі молоді серця, котрі пізнавши нашу народну ідею, пламеніють горячою любовю до сестриці нашої України, в котрих жив дух правдивого патріотизму, котрі готові суть принести Отчині в дари все, що имъ є найдорожчого, навіть, слибъ того треба було, своє житє, свій цвітущий вікъ... Все росте — и наші крила ростять, а виростять они колись, а будемъ літати віть Карпатъ ажъ по Чорне море, а слава наша обєся в остатніхъ краєньцяхъ світа!“

„Съ початку того року пізналисьмоя повольєнько одєнь другого — и такъ собралося насъ 13. — всі суть нові пришельці — съ тамтогорічнихъ громадянъ суть тільки Гераси(мовичъ), Ганкевичъ и и. Нові суть: Чачковський 8 кл., Січинський 7, Герасимовичъ Дионізь 4, Цурковський 5, Тарнавський 8, двохъ Барвіньськихъ — одєнь съ 7-мой, а другий зъ 6-той кл., Темніцкий съ 5-той. Борисікевичъ, котрий прийшовъ съ Станіславава і въ минувшімъ році до Ста-

ніславовской громади належавъ, котра однакожь, як вінъ мовить, попереднёго року ще не була уґрунтована, котрубъ тільки менше більше от схацкою назватиби можна було. Крімъ тихъ належить ще й Куницкий Кассіанъ зъ 6-той кл. Спочатку вибралисьмо за віта Січинського, но колисьмо прийняли и Чачковського зъ 8-мой, тоді віддалисьмо ему вітовство, котре до нині при німъ зістає. Що до загального порядку, то можъ сказати, того у насъ не бракує. Всі сходятьця на призначеннімъ містци пильно, що до науки нема такожъ ніцъ закинути; в у насъ 3 годинъ на тиждень, в неділю, середу і суботу вітъ 5-той години до шестой і такъ в середу исторія, в суботу література, в неделю деклямація і читася такожъ Слово. — Робить ся такожъ у насъ Альбумъ — кто має коли вільний час, робить вірши, котрі ідуть підъ критику і вписуютця до книжки. — До исторії, якъ і до літератури суть призначенни члени, котрі колю приготовлятися мусять съ тихъ предметівъ — и такъ до гісторії чотирохъ, до літератури тількижь — до деклямації пятёхъ. Кождий зъ нихъ має приготовлятися exclusively съ призначенного предмета, зъ другихъ же предметівъ, якъ по чій волі — кождий же членъ мусить ся учити кожде предподаване. В неделю провадиться диспута в предподаванной на тиждне исторії і літературі. Крімъ виіменованих членівъ належавъ до насъ ще Дуткевічъ, но теперъ до насъ не належить. — Бсть то дуже великий лінюхъ. — Прийшовши до Тернополя, показувавъ дуже великого Русина, мало що всі дзвінки съ церкви не повикидавъ — мислилисьмо, що вінъ не тільки поверховне Русинъ но і діломъ. Принялисьмо — сталося. Прийшовъ вінъ на одну годину — кождий слухав, що ся говорить і радбися научити, а той сівъ десь в кутику та й сидить. — Такъ само діялось на другі і на треті. Напоминалисьмо го, той своє. Нарешті не приходить. — Тарнавский видівъ го десь тамъ при картахъ — питає го ся на дорозі, чому не прийшовъ, той мовить, що не мавъ часу. Тарнавский спімнувъ му за карти і сказавъ му тамъ якесь гірке слово — а вінъ ему такежь саме вітповівъ. Однакожь ми, зобачивши, що вінъ не до сёго створенний, а хотяй створенний, то му ся не хоче — далисьмо спокій і вже місяці минули і вінъ не приходить. Ми го добре вітпустили а вінъ нікому ніцъ не мовить, бо заприсяглий. Ті решта козаківъ, що остались при громаді, суть дуже порядні хлопці і прилягли до неї душою і серцемъ, такъ що якъ думаю, ніколи ну не опустять. Алексевича не взялисьми зъ добре то знанихъ причинъ; з Луцёмъ ані мислити, бо тому тільки панни в голові, хотяй не має вже й чемери доброї, аби komuś wizytę oddać. Они щось домірковуютьця, що у нас в громада і слідять насъ дуже. Хотіли такожъ робити якусь громаду, та німъ ще що зробилось, та вже всі ученники знали. Роблять тую нещастну громаду вітъ початку року ажъ до цего дня, та ніцъ ще не зробили; они хотіли взяти і Чачковського і той бувби пристає, бо булибисьмо знали, що меже ними дісь, но і до нині ще ніцъ нема. Хотіли

насампередъ писати якусь гумористичну газету — по нікто її не видівъ; потімъ якусь літературну — а потімъ якусь політичну — а все ad acta ad acta. Навіть, якби ся що й меже ними завязало, то то трватиме нині на завтра, а тимъ знатиме піпъ, панъ ревнть та ціла громада. Бо то знавш, Любчику, то вже вони вже філзофи, а у філзофів грає по голові тільки „Natur“... Незабавомъ вступлять до нашої громади ще може Михалевічъ, братъ Спірідона і Ганкевічъ“.

В тому самому листі занотовані під днем 21 І ще отці новинки:

„Ганкевічъ съ V-той класи вступивъ вже ді нашої громади. Сподіваємось ще незадовго прийняти Терешкевіча і Словіткого, оба дуже порядні хлопці. — Дуткевича вигнали съ Тернопільской гімназії за якісь тамъ лямпартерії. — У нас у громаді ведесь діло добре — бібліотека своя, є до 70 книжокъ — грошій складковихъ приплило до каси вишь 7 ринськихъ, поминувши видатки, котрихъ не мало було, — є своя „Мета“ є й „Галичанинъ“ є й „Слово“, та й буде ось незабавомъ и гісторія Маркевіча, якъ йно дістанемъ стіпендія — бо такой правду сказавши, на добрій воли нашимъ громадянамъ не бракує“...¹⁾.

З життям гімназійної громади в'яжеться ще допис Івана Пулюя „Споминка о Тернополі“, поміщений в 15 числі „Мети“ 1865 р. з дня 30 вересня стр. 463—472. Писав його, очевидно, Пулюй по зложенні іспиту зрілости, а перед виїздом на богослов'я до Відня. В дописі подав Пулюй інтересні образки з життя молоді та відношення до неї з боку сучасного чужого і свого громадянства. В гімназіях відбувалася тоді наука в німецькій мові. В тернопільській гімназії було „більше Русинів, ніжъ Поляків“. „Молодіж майже вся носитця по народньому“, писав Пулюй²⁾. Очевидно, це убрання не подобалося Полякам, а ще більше всяким тодішнім, німецьким Kulturträger-ам. Одним таким „докторизованим культуриноспецем“ був п. Г(офман), що „зайшовъ звідкілясь у нашъ край, висмівавъ явно зъ катедри rothe Kokarde і грозив при склянці и кругляхъ, що дастця у знаки den breithosigen Nationalisten, як отсе вінъ Русинівъ називає“. До-

¹⁾ Тека Тянячкевича ч. 25.

²⁾ Вахнянин у своїх „Споминах з життя“ описав цей національний костюм: „чамара з петлицями, або гузиками з шовковим шнурком через рамена і плечі, який кінчився двома кутасиками на плечах, широкі, сині шаравари, що опускались глибоко, понизше колін; жупан синій під чамарою, пояс шовковий, що йшов попід чамару та ялома (шапка) з кутасою із лівого боку (околиця була з білих баранків, а верх червоний, або синій, аксамітний“ (стр. 42). Із сучасних світлин можна завважати, що молодь носила ще до костюму вишивані сорочки і червоні стяжки.

писець „Мети“ впевняв Гофмана, що він подібними погрозами не вдіє нічого, як не добився свого також отець Ц(ибіж) „кого-рого тежъ усі не терплять и раді-бъ хочби й заразъ позбутися ёго верховодного апостольства“, бо молодь викохана на Шевченковій поезії „полюбила щирим серцем велику руїну“. Вона двічі пошанувала поминками митр. Яхимовича, зложивши при цій нагоді дари на стипендійний фонд його імени, вона й склала свою бібліотеку, за порадою о. К(аратницького). Негодували деякі люде, а між ними о. Т(емницький), що оповістки про службу божу за Яхимовича були друковані кулішівкою та не такою мовою, „якою пишуть Цибик, Попель, Шараневич“, одначе всі ті невдоволені, самі не знають, чого хочуть. Отець Темницький заповів, що напише драму, якої темою буде „як якийсь-тамъ переходить з грецького обряду на римський“, а до того „примішав“ автор и „трохи любви“. Молодь вичікує появи драми, бо вона покаже, „що властиве Отець Т. підъ „літерацьким языкомъ руськимъ“ розуміє. Неподобалося також о. Темницькому, адміністраторові парохії, що молодь писала до священників сама від себе, не дала тих запрошень до підпису о. Цибикові і чула навіть погрозу адміністратора, що він може церкву замкнути. Пулюй глузував, що готові вернутися часи Тараса Трясила, які виспівав Шевченко у „Тарасовій ночі“ про запродану віру, тому „в церкву не пускають“. Про молодь писав Пулюй, що вона „усіма силами прикладаєтця до наукъ“, хоч сама бідна, то й других підпомагає, а щоби зберегти „молоденьку громаду від пропації“ задумала давати декламаторські вечерниці. Не противився їм директор гімназії, о. Василь Ільницький, але перебив цю думку о. Цибик, бо „на сіхъ вечерахъ не буде чути „галическихъ“ творів в роді таких „ласощів“, як Дідицького „Буй-тур Всеволод“. Називав о. Цибик також шапки на занавісах, які носить молодь, „коновками“, та нехай буде пересвідчений, „що намъ такъ мила „коновка“, а може и милійша, як ёму ёго „ветхий килиндеръ“. Нарікає також Цибик на молодь, що вона ділиться на партії, та серед неї партій нема, бо „у насъ єсть тільки одна партія, а численна, бо усі руські ученики становлять її, одна, кажу, бо усі рідні-ріднієнькі по крові и думці“. Живе молодь також в злагоді із поляками, котрі „здається, будуть перші, що зречутця на завше не правнихъ захотінокъ батьківськихъ и довольнятимутця у нашій хаті хлібом та сіллю при однімъ столі“. „І деж тут возьмутця які партії?“ — хиба „звете, Отче, тихъ двохъ, чи трехъ вашихъ наймитівъ партією?“ Останок свого допису при-

святить Пулюю цему ж таки о. Цибикові, своєму катехитові, який на годинах релігії висмівав українську мову з катедри: „что то вы говорите відъ (читай: вітъ) фітъ, фітъ, фітъ, може той вітъ, что съ палкой по селу ходить? у насъ нужно говорити отъ“; який написав свої підручники мовою, зрозумілою хіба при помочи словника Шмідта, який посилав доноси на кулішівку на руки шкільного інспектора Яновського. Наслідки такої роботи о. Цибика вже помітні, бо учні „з діда-прадіда Русини втікають на польську релігію — и пристають на латинський обрядъ, якъ се вчинивъ М., ученик 5. класи“. Розправившись із „Страхопуськимъ літератомъ“, яким назвав о. Цибика, Пулюю накликавав шкільні влади, щоби вони занялися фонетичним правописом і дозволили ввести його до шкіл, бо він і так „въ ділі публичной науки верхъ узяти мусить“.

Подібно як лист Пулюю, який у виїмках ми вище подали, так і його допис вказують, серед яких важких умов розвивалася тоді українська молодь, з якими глузуваннями зустрічалася вона з боку своїх професорів, німецьких культуроносців і своїх власних об'єдинителів, що не соромилися навіть слати доноси на учителів української мови, о скільки вони не йшли по їх вказівках. Один такий донос, висланий против учителя Якова Гудика з Тернополя, я подав серед листування Як. Головацького¹). Мав він свої наслідки, бо Гудика перенесено до Бережан. Коли серед таких відносин не тільки в Тернополі, але й по інших галицьких гімназіях²), українська молодь залишилася із своїми національними пересвідченнями, то це треба покласти головню в заслугу Шевченкового слова, яким вона захоплювалася і яке її згуртувало в громадах. Цей вплив Шевченка поклав також свій глибокий вплив не тільки на допис Пулюю, але й на його працю.

Осіню 1865 поїхав Куліш до Відня як питомець тамошньої дух. семинарії, т. зв. „Barbareum“, приміщеної при церкві св. Варвари. Протягом чотирох років (1865—9) скінчив він богословські студії, по при які слухав також лекцій математики, фізики, механіки і астрономії та перекладав шкільні підручники. Мавмо про це вістки в його листах.

В листі з дня 19 III 1866, коли Пулюю був на першому році богослов'я, писав він до Данила Таячкевича:

„Я маю вже цілу пляніметрию на руське переве-

¹) Коресп. Як. Головацького 1850—62, стр. CL—I.

²) Там же стр. CL і др. Яр. Гординський: До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. (Зб. філ. секції НТШ, том 16.

дену. На вакаціяхъ буду ю ще разъ поправляти. Пішлю ю и підъ Твій судъ, де буде який блудъ въ языковім огляді, там вже покладаюся на Твою щирю волю и помічь. Чи відмовишъ ми ю?“.

„Ти, серденько, знаєшъся. надійсь, съ якимъсь Українцем — чи не мігбись ся поспитати ёго листомъ, чи не мають они якої українсько(і) арітметики, колибъ була и найменча а навіть рахункова книжочка для дітей, много стоїть, та въ кого би можна ю дістати? Дуже би була мені така книжочка наручна. Кобись мігъ тоє якъ найскорше вчинити, велику бись мені вигоду вчинивъ“¹⁾.

В іншому листі з дня 20 IV 1866 р. накликував він львівських громадян, щоби бралися до роботи, а головнo до перекладу книжок для середних шкіл:

„Надійсь, Ви вже десь розпочали діло — тож гадаю наручною буде для членівъ математиківъ книжочка, що Вамъ посилаю. Єсть она исъ бібліотеки семинарицької, томужъ то можете її тільки до 1-шого юлія затримати. Маю ще и сербську популярну фізику но що до термінолѳіи, такъ не добра, бо тому зъ 80 літь назадъ видана и якъ видко, мало що тамъ взято з народнѳі мови. Я мавимъ въ першімъ піврочю и с початку другого лексіконъ кроацький (випозичиний) и мавимъ спосібність познакомитися трохи съ ихъ термінолѳією (геометричнѳю и арітметичнѳю), котра, якъ думаю по чеській друге місце занятибъ могла. Но такий лексіконъ (II томи) стоявби наймі 5. р. Думаю відтакъ, що будете ся мусіли обходити зъ чеськими тільки книжками, за котрі самі не мало будете мусіли заплатити. Мене стоїть одна тільки Геометр. ч. (безъ аналітичнѳі геомет.), 2. fl. 50 k.“

„Я маю вже готовий перевідъ пляніметрії. Стереометрії же тільки половину. Сѳго курсу не можу дальше кінчити перевідъ задля браку часу — слухаю бо фізику и Міклѳпіха — зате буду старався на вакаціяхъ стереометрию докінчити ише пляніметрию лутче переглянути. Тоє затримайте міжъ собою. — Арітметику можете и на кілька частей поділити поміжъ працѳвниківъ, такъ щоби до вакацій була готова и відтакъ можна ю буде кому до перекладу и оброблення дати“²⁾.

Рівночасно думав Пулюй також про переклади релігійних шкільних підручників, бо сам учився з перекладів Цирика писаних „язычієм“, які калічили не тільки мову, але й душі.

Коли Пулюй був на четвертому році богослов'я засновав товариство українських богословів, до якого спершу належали самі галицькі питомці а згодом пристали також до нього світські студенти.

¹⁾ Тека Танячкевича ч. 85. ²⁾ Тека Танячкевича ч. 87.

Мотиви і ціль цього товариства вияснив Пулюй в листі до Данила Танячківича з дня 23 IV 1869, в якому між іншим читаємо:

„Кожний наш чоловік знає, що ціль наша єсть: вибороти своєму народови поважне становисько між иншими народами, та не заржавілими спісами чубатих дідів наших, а живим словом, русько-українською мовою. Так боремося и боремося с нашою долею, чи недолею, та й годі доборотися; перед нашими очима ростуть московські байстручата. Мудрий питається при всім „яка сёму причина?“ Станьмож мудрим: „яка причина сёму, що наша молодіж ледачіє? Може хто скаже, не дають вороги учити дітей по своєму. — Оно й трохи єсть правди, но не уся ще. Причина инша. Колиб у нас вже по всім усядам викладувано руською мовою, то наші школярі ледачілиб, як ледачіють, поки що с корінєм не викинемо буряну — яким заросло наше поле: циби-ківської какології. Се грязь, якою закинули Москалі доктрінери наші найкрапці жерела народнєї жизні, се болото, крізь яке тільки де неде продретсья слабе жерело живушої води“.

„Тим то й завязалося у нас товариство „Праця“, до якого належатимуть тільки люди, що зобов'язуть себе, до кінця року 69. виготовити прийнятую частъ религії Мартина (з котрої переведена Циб. рел.). Хто може, дає вкладку (скільки зможе) на закуп німецьких книжок и на поchtову пересилку. Що останеться зо складок, се призначено на тиск. Будемо працювати погай світови, поки що не вийде діло печатно. Обовязком кожного єсть також виєднати у наших людей, у яких єсть добра воля, грошову підмогу, щоб було хоч чим діло зачати. Но в конець и нема чого так дуже о гроші журитися, бо коли діло буде готове, то й Просвіта прийметься за печатання. Як що буде який дохід, то розділится го між членів яко надгороду за их працю. Правопись має бути фонетична без ъ, де го не треба. Коли буде готове діло, то дасться го одному до поправки для одностайности. Наше товариство надіється, що Ти, єдиний Друже, радо приймешся до сєго діла. Усіх членів єсть до тепер 7. Не буде більше, як 9. В другім листі напишу всі имена. Поскорися с одвітом, щоби найдалше за три неділі можна було вже братись до діла“¹⁾.

Цей другий, обіцяний Пулюєм лист, не зберігся, тому не знаємо всіх членів „Праці“. У своїй „Біографії“ стр. 3, вичислив Пулюй, як членів „Праці“ Сидора Громницького, пізнішого дир. філії акад. гімназії, що дня 7 I 1930 року скінчив 80 літ життя, др. Юліяна Медведського, пізн. проф. політехніки у Львові (ум. 6 I 1918 року) і Богдана П'юрка, пізн. крилошанина львівської капітули (умер 28 X 1906 р.). Здається, що із цього това-

¹⁾ Тека Танячківича ч. 122.

риства нічо не вийшло, бо почав його Пулюй організувати, коли вже сам небагом покидав віденську семінарію. Можна одначе бути певним, що думка була серйозна, чого доказ дав Пулюй, ладячи молитовник у народній мові для вояків-Русинів, який вийшов друком п. н. Молитвословъ и коротка наука о християнсько-католицькій вѣрѣ. Въ Вѣдні. Тискомъ и накладом оо. Мехитаристовъ“ 1869, 16^о.

Видання цього молитовника уважано тоді ділом громадським. Його появу в світ попередила стаття в „Правді“ за рік 1869, ч. 24, пера П. Л. Гусарчина п. н. „Кілька слів про потребу народного молитовника“. Як примітку до цієї статті додано вістку: „Ділимося з Вами цією утішною вісткою, що сими днями видало товариство „Січ“ у Відні, молитовник на народній мові. Обіймає він 18 аркушів, а продається неоправний по 25 кр., оправний по 32 кр. а. в.“ (стр. 208).

Про видання молитовника коштом тов. „Січ“ заперечила „Правда“ в найближчому числі „Правди“ ч. 25 з дня 30 червня 1869 р. у „Вістях“ стр. 216, пишучи:

„Нинька надійшовъ зъ Відня „Молитвословъ“, за котрий ми вже згадували. Виданий вінъ не, якъ ми доносили, товариствомъ „Січъ“, але Впр. о. Людовикомъ Доніномъ, консисторськимъ совітникомъ и кураторомъ катедрального дому с. Стефана у Відні. Печатаний вінъ у 3000 прим., съ котрихъ 1500 прим. призначено для Русинів въ австр. війську. Товариство „Просвіта“ займеться, сподійсь, розпродажжю ёго, а ми не залишимо объявити ціну и спосібъ, въ який буде можъ такъ хо-сенне для нашого народу діло набувати. Поки що — най буде відъ насъ честь и подяка Впр. О. Л. Доніну“.

„Правда“ зацікавилася виданням молитовника Пулюя, як громадським ділом, а так само радо повитали його віденські, світські студенти. Мелитон Бучинський в листі до Вол. Навроцького з дня 6 VII 1869 року запитував:

„Що „Просвіта“ діє, що той її виділ, смага би го втяла, собі гадає з етимологиов, — сховавши у полицю громадське подане о фонетику. Байка була би, видівши етимол. в „Правді“, або у „Зорі“¹⁾, колиб пуста була, — алеж у „Зорі“, як вона є хороша, та й для народу писана, вводити трудну правопись, пропізніще двійність, про всі часи памятник вагання нещасного, чи то вищо-політичного вибрику, тільки раз скомпромітованого, се сором. Молитвослов вийшов тутки також етимолог., церковні молитви й отченаші староруським, решта свободних молитов и пісні народнов бесідов, у 3000 прим. Давно вже напечатаний, лиш

¹⁾ Під цим наголовком виходили перші книжочки „Просвіти“. В 1869 вийшла перша „Зоря“ в р. 1870, друга, третя і четверта, а в р. 1871 п'ята.

всього права не маючи, годі було приспішити справу; до 3. день повинен бути готовий, и як дістанете, то не по мому донесенню, а по своїй волі (здаєся) постановите ціну и рабат, з'обов'язавшись означену суму вернути накладцеви Л. Доницу“.

„В п'ятницю був я в сего Німця. Що за різниця між нашими пралатами, а сим, що то душа така мила, така проста, людяна, аж побесідоватиб мило, коли б не загалаякав проєктами все новими. Він засипає 14 друкарнь тутки, малярств, церковної индустрии и всячину. На рік готов він на пр. хороші круцифікси й образи, азбуки образів та образки дітям попереписувати дати по руськи та нам опустити en gros, рахуючи собі за образ здоровий 35 кр. и решту по цінах дешевих. Але гов, вже відай, за мною відокрив я тайни „редакційні“ Пулюя, що колиб знав о сім описі візити у Донина, гнет би гизався на мене. Бійся Бога, не зрадь сю тайну нікому, бо мав я хорошу плітку перестояти за лист той, що у нім до Вас пишучи, означив я ціну и рабат завчасно, а все по причині тайни, що Иван (Пулюй) не розповів міні всего, як річі стоя. Ото й ми тогди взяли оба, розмірили кошт друку на 3000 прим., та й ціну поставили, а я пишучи по волі Пулюя у Львів, и ціну поклав, зробивши *Reschnung ohne den Wirth*“¹⁾.

Остаточно „Молитвослов“ вийшов без духовної апробати, про яку Пулюй тоді навіть не старався, побоюючись, що йому, питомцеві духовної семинарії на таке видання духовна влада не дозволить. Оминаючи старання про апробату, Пулюй звільнив себе від великих прикrostий. В цій справі писав він дня 23 IV 1869 року Данилові Танячкевичеві:

„При кінці Мая вийде мій молитвослов списаний руською мовою. Не буде він ище такий, якби я рад його видіти, причина сему та, щоби дурна попня не перевитала анатомою (Мол. вже печатається). Тим то й виділося мені, що лучче буде, коли погошу наших людей найперш молоком, а відтак поживною стравою. И другі мені таку раду давали. Се причина, длячого я ужив правописма Осадці. По вакаціях надіюся видати поправний молитвослов фонетикою“²⁾.

Осіню 1869 р. був вже Пулюй слухачем філософічного Відділу віденського університету, працюючи на полі математики і фізики. Попри це не забував він про новий, поправний молитвослов, зладжений фонетичним правописом. Рукопис цього нового молитвослова був вже готовий в р. 1870. В місяці липні 1870 р. приїхав до Відня новоіменований львівський митрополит Йосиф Сембратович (1821—1900). Витав його в імени студентів

¹⁾ Лист цей видрукований вже у моїм виданні матеріалів до іст. зв'язків Галичини з Україною під ч. 346, стр. 378—80, що вийде в Києві.

²⁾ Тека Танячкевича ч. 122.

віденського університету Іван Пулюй і при цій нагоді передав йому свій молитовник, виданий 1869 р. о. Людовиком Доніном. Митрополит відповів на привітання, що „ширення просвіти між народом мовою народньою“ буде також його завданням та висловив надію, що „в просвіті найдемося“. Рівнож згодився митрополит на сам переклад молитовника *in principio* а так само на мову, якою молитовник з 1869 р. був перекладений, а по довшій правописній розправі, писав Пулюй, „оставив правопись мому виборові, котра луччою і практичнішою видится, бо церкві не мішатися до спору літературного і це питання нехай рішається на Бесідах, а церкві тільки наглядати, щоб писано в дусі католицької віри. Коли не знайдеться в молитвеннику нічого против католицької віри, то потвердимо і дамо благословення“.

В місяці серпні приїхав митрополит вдруге до Відня і тоді передав йому Пулюй свій рукопис. Митрополит віддав його до реферату крил. Мих. Малиновському, а коли довший час не було відповіді, Пулюй розвідувався про його долю і тоді дійшли до його відомости слова о. Малиновського: „добре, я потверджу, но не з переконання, а щоби Русь пропала“. Тим самим представляв Малиновський митрополитові молитовник — „яко отрую, загубу для руського народу“. Коли до 12 листопада 1870 р. ніяка відповідь не приходила, Пулюй написав до митрополита і просив о скорі зреферування справи, а 12 грудня 1870 р. лист до Малиновського. Щой-но 31 грудня 1870 року відповів Малиновський окремим письмом на руки ректора віденської дух. семінарії дра Ціпановського, в яким жадав, щоби ректор прикликав до себе Івана Пулюя „оконч. богослова и слышателя философіи“ і заявив йому, що „Ихъ Высокопреосвященство не только не даютъ имени своего, но также совсемъ не соглашаются, абы написанный нимъ молитовникъ напечатался, и тая рукопись по праву каноническому назначенна zostала до оуничтоженія“. Причинами такої заборони друку а навіть засуду на „оуничтоженіє“ рукопису було те, що:

1) „Пулюй покликуюється на I Кор. XIV. 18, 19 і думає „щотакъ званна оукраинщина и кулишѡвка сутьъ якимось тайнымъ ключемъ, ѡтворити розумѣніе церковного языка и церковныхъ нашихъ молитовъ и службъ, где властиво свято хоронячи нашъ обрядъ потребно филологическихъ и богословскихъ толкованій словъ и положеній“,

2) „Очевисто намѣреніємъ его естъ, перенести

агитацію дзя оукраинщины и кулишѡвки на поле церковное, а даючи при славянскомъ текстѣ переводы на такъ званну оукраинщину съ кулишѡвкою, хоче на тѡмъ поставити, щобы вѣрни приняли звычай по оукраински молитися: то дуже иде о тоє, не тѡлько сорвати съ нашою малорускою литературою, но также съ нашими церковными книгами, съведеними на ладъ нашего малоруского языка, о кѡлько то было возможно, на користь оукраинщины и кулишѡвки, которы суть нововведеніємъ безъ пѡдставы якъ у насъ, такъ и на Оукраинѣ, и которы еще оу насъ не оправдилися, абы оуже и церковь наша гонила за пустымъ вѣтромъ“.

3) „Секта староверческа въ Россіи найшлабы въ тѡмъ молитовнику также для себе пѡдставу, бо якъ она пише, такъ и ту пишешя имя Спасителя: Исусъ, коли по греч. оригиналѣ потребно писати **Іисѡсъ**, або символически **Іѡсѡсъ**“. Оукраинщина и кулишѡвка не допровадили еще литературы нашей до такого совершенства, щобы она съ ними могла служити взорцемъ, и неперечно єсть, що на оукраинщину и кулишѡвку грѣшитя много произволомъ, науковою немочію и диватствами, въ которыхъ ложно и пусто поставляєся геніальнѡсть“.

4) „то находится и въ молитовнику семъ; такъ слово насущный ложно переводится словомъ щоденный; наше вѣрую называєся апостольскимъ; пята заповѣдь бѡжа ѡтдаєся словомъ не вбивай; головна чеснота мужество ѡтдаєся словомъ муженнѣсть; слово доринѡсима переводится которого въ дарахъ носятъ“;

5) „Що ино єсть сваволя на поли мирской литературы, а що ино єсть церковна литература, ту оуже повиненъ Иванъ Пулюй оставити власти церковной потребное заряджати и до толка молитовъ и служений церковныхъ потребно священника на которого ординаріатъ спуститися може, що тою роботою совѣстно и працевито займєся, маючи страхъ передъ вѣтренностію и легкомислностію. Самоє литературное общество „Просвѣта“ оуже выдалила кулишѡвку; но оукраинщина завєла оно въ выданномъ нимъ молитвословѣ также на бездорожя и диватства н. пр. вмѣсто блаженный або щасливый писати шасанвый: ѣдать оубоги и насытєся и проч.“

Закінчив свій реферат Малиновський покликом до ректора Ціпановського, щоби „наблюдалъ на тоє, абы питомци наши въ тамошной семинаріи въ церковны, обря-

довы предмети не мѣшали оукраинщини и кулишѣвки и занималися совѣстно и трудолюбиво литературною церковно-славянскою и малорускою, якъ они изъ давна намъ переданни суть“.

Малиновський сподівався, висилаючи своє рішення, що „оуконч. богословъ“ Іван Пулюй упокориться, одначе він цього не вчинив і видав друком цей куріоз львівського крилошанина та поробив не тільки влучні застереження, але також піддав його безпощадній, хоча річевій оцінці. Почав він від критики погрози Малиновського, що його рукопись „правомъ каноническимъ призначенна до оуничтоженія“.

Пулюй писав; „Що такі права в XV віку були правосильні, о тім знає світ, знає історія, говорять факта. Тоді вільно було „оуничтожати по праву каноническому“ не тільки манускрипта, но и людей, таки живих. В XIX віку не так. Манускрипт, се власність автора, а „оуничтожати“ ёго, не маючи навіть якої такої причини, значить, не уважати права власности другого. Чи єсть у Вас право до рукописі мої, о тім розсудить хто инший. А як В(аше) В(исокопреподобіє) думали може, що богослов не смітиме крилошанинові противитись, а заломивши руки и нічо більше не скаже, то це ж бачите, що полік ваш зроблений без господаря“.

Напровадивши в цілости заборону перекладу молитовника, вистачену львівським крилошанином, Пулюй писав:

„Оттакий то ваш реферат! Прочитавши тяжко не замітити сторонницького завзяття и вашої ненависти, якою дишите проти „так званної оукраинщини и кулишѣвки“. — Одягнувшись плащиком „малоруським“, воюєте против „оукраинщины, вбачаючи в украинському народові не ріднього брата, а якогось чуженицю, ворога, та воюєте по махіявельски, а не якби ялося мужові старшому, поважному и розважному“.

„Нагромадили Ви проти мене: „несвятохоронення обряду, якесь агитаторство нечесне, зірвання з малоруською літературою, апостольство для секти старовірчеської, наукову неміч, безсовістність, вітренність і легкомисльність, бездорожя, сваволі і диватства“. Таким болотом кидаєте в лице того, що жертвував свій дорогий час, не одну веселу хвилю, щоб тільки прислужитися вдовиньою лептою своєму народові; котрий ішов до Вас старших на пораду, щоб слухати вашого мудрого слова і справити, що потребує поправи“.

„Жаль тільки, що замість поважних мужів знайшов я пристрастних старців, замість поради, пониження і обиду. Не стану з Вами відкидуватись болотом, вже для того, що я молодший, так і не годиться; а ставлю тільки проти Вас зеркало правди. Гляньте, як самі обнуралися, таки тою самою грязею, що нею кидали“.

„Зробіть ласку, прочитайте ще раз свій реферат, побачимо скільки там правди, справедливості, наукової сили, совісті, страху перед поверховністю, легкомисльністю, дивацтвами і т. д. і т. д.“

Покликуючись на лист апостола Павла до Коринтіян гол. XIV. 18, 19, виказував Пулюй ad 1, що „не тільки „такъ звання оукраинщина“, але й кожна бесіда, що живє в народі, є для нього тайним ключом, котрим може вітворити розуміння церковної, як і кожної чужої мови та розуміння всякої науки. „Збороняти народові молитовник в його власній мові, а давати незрозумілий, значить, що годиться: нехай нарід розумів молитву, як хоче. Та сама думка и в англицьких (псевдо) раціоналістів, котрі кажуть: не треба народові молитовника, нехай кождий співає, як дзюб його знає“.

На другий заміт, що Пулюй хоче перенести агітацію для „оукраинщины и кулішівки“ на поле церковне, відповів він з гордощами. Цим замітом робите мені честь. „Не належу до панамальгамістів, но не признаюсь до вашого партикуляризму, у якому — хто знає — яке лице на виворіть. Знаю 15-мільоновий самостайний руський (малоруський) нарід і сильно вірую в його будуччину. Бажаю, щоб наш великий нарід допевнивсь чесного місця в слов'янському світі в дорозі морального і матеріяльного двигнення, просвіти і добробиту. А як кожда ціль має свої средства, так і просвіта, яко ціль всенародня дасться тільки всенародніми, всім доступними средствами осущити... Тим то і наше письменство має бути всенароднім, зрозумілим цілому 15-мільоновому народові. Мова Основ'яненка, Шевченка, Куліша, Шашкевича, Федьковича є всенародною, бо її всі розуміють, а такими літератами, як автором Буйтура, Головацьким, Гушалевицем, Цибиком, Павловичем ми вже давно цураємось. Фонетичний правопис не є ніяким нововведенням. Він так само давний, як письменство. Уживають його Серби, склонюються до нього Чехи, Словаки, Німці та й інші народи і нема ніякої чистої етимології без примішки фонетики. Ходить тут о важнішу

річ, щоби народів не утруднювати приступу до письменства і просвіти. Через нехтування народної мови і фонетичного правопису „Матиця“ заснула, а її „Литературні Сборники“ пішли мишам на снідання.

Третій заміт про старовірців, які пишуть *Исус*, збивав Пулюй дуже влучно, зазначаючи, що так само пишуть Сербі, а їх ніхто не підозріває про старовірство. Церковно-слов'янські пам'ятники від XI віку у виданнях Мікросіча, Мигановича, Востокова не пишуть інакше як *Исус*. В катехизмі о. Сілецького (1869 р.), потверджені консисторією, уживається рівнож *Исус*, а навіть у періодному часописі „Сіон“, редагованому священиками, др. Сильв. Сембратовичем і Пелешом читаємо *Исус*, а це доказує, як „тая секта староверческа вже далеке коріння у нас пустила“. — Помиляється дуже о. Малиновський, коли негодує за переклад „насушный“ на „щоденний“, бо грецьке *ἐπισκοπιος*, лат. *quotidianus* рівнозначне із „щоденним“. Пулюй дає наглядні докази, що так само розуміли слово *ἐπισκοπιος* перекладчики французькі, італійські, німецькі, румунські, чеські, польські та сербські. — „Про „не вбивай“ и „муженність“ годі що одвічати; найперш мусіви я просити вп. референта, для чого се ложно переложено?“ „За увагу на „в дарах несеного, як и на *lapsus salami* „апостольске вірую“ прийміть мою прилюдну, заслужену подяку. Годилось би в. референтові, яко старшому, допомогти мені своєю радою у всему, чого я не додививсь, або не вмів доброю руською мовою переложити, а не анатемизувати мене по „инквизиторськи“.

„Чи Просвіта „выдалила“ на все „кулишѡвку, не знаю, мабуть ні; бо і тепер уживає в урядованню фонетики. Ще ж кождий з нас знає, що Просвіта тому тільки з'одяглася в етимологічну уніформу, щоб тим лекше єднати сили народні, а не тому, що не видить підстави в фонетичній правописи“.

„На „диватства“ — „шасанвый и ѣдять“ в молитовнику видання віденського мушу примітити, що помилки тискарські ніяким ще референтом не приписувались авторів... Референт, як учений чоловік, повинен знати, що хто творить нове слово, той шукати мусить одвітний корінь або в народній, старослов'янській, або якій живій, слов'янській мові. Не видно в слові: „шасанвый“ ніякого кореня, просе ж и не може бути новотворене слово“.

Закінчив Пулюй свою полеміку із святоюрським інквізито-

ром молитовника у рідній мові і у фонетичному правописі відкликом до духовенства:

„Увидить з того Вп. Духовенство, якими мізерними аргументами хоче вп. референт оправдати „оуничтоженіє“. Випровадивши цілу артилерію паперяних жовнярів на бойовище проти „оукраинщини“ і сховавшись за ними, гукає, що стало сили. Минули часи, коли від самого гуку падала Єріхо!“ Про доручення Малиновського ректорові у відношенні до питомців, щоби вони „въ церковны, обрядовы предметы не мѣшали оукраинщины и кулишѣвки“, Пулюй не хоче встрявати, „щоби не дати нашим противникам оружжя проти себе самих“, хоча мимоволі насувається питання, „яке прямування могло б дане поручення надати молодим силам семинарицьким“. За кожную увагу про виданий в р. 1869 молитовник, перекладчик буде вдячний, кожне слово перекладу готовий боронити перед людьми, що є „другами галицького, як і ріднього, українського народу“, одначе „все жалувати му часу, відкидуватись з ким болотом, чи то в дорозі тиску, чи переписки“. Оборону свого молитовника закінчив Пулюй увагою під адресою Малиновського: „Консисторія являвся з Вашої причини не хоронительскою богочестія — насупроти вона видумує, видить підставу для сект там, де нікому і не снилось і перетворюєсь за вашим трудом і заходом в арену пропаганд політичних. Вімени права и честивости ставлю протест проти нищення рукописі, до якої ніякого у Вас права, і жадаю непроволочного її звернення“¹⁾.

Можна здогадуватись, що Пулюй свій рукопис молитовника видобув, хоча ще дня 10 III 1871 р. писав до Андрія Січинського:

„Тепер ще радь міні, Друже, як видавати Малиновському и Сембратовичеві процес, та й до кого з тим удаватись. Наші вороги морально забиті, коли тільки компетентна зверхність скаже своє „винен“. Байдуже мені про молитовник, а хочу показати та навчити священиків, що нема чого фарисеїв боятись, що и на них єсть суд, та щоб не лякались явно одній правді кланятись“²⁾.

Можна здогадуватись, що відповідь Пулюя напсувала чимало крови митрополитові, а ще більше тодішному, святоюрському диктаторові Малиновському, бо вона відслонила дійсне обличчя пропаганди між духовенством, накиненої з гори. Зважився на

¹⁾ Лист без коверти, яко одповідь Впр. Крилошанину Малиновському на реферат молитовника, написав Иван Пулюй. Відень. З тискальні Соммера 1871 р. стр. 1—15.

²⁾ Тека Тапачкевича ч. 151.

це бувший питомець віденської семінарії, що не думав користати із свячень, а за хліб, яким кормлено його в семінарії, хотів відплатитись хлібом. Його оборона молитовника була декуди остра, але хиба на що іншого не заслуговувала анатема, кинена на нього тільки тому, що вона була зложена в українській мові та фонетичним правописом. Можна бути певним, що в українських низших духовних колах викликала вона вдовolenня, бо була протестом против самоволі і кривлення душ молодих питомців духовних семінарій у Львові і Відні.

Пулюй переслав реферат Малиновського і свою відповідь Кулішеві в рукописи з проханням о перегляд. Відповідь Кулішеві подобалася, коли писав про неї дня 26 І 1871 року з Венеції Пулюві:

„Перечитавши Вашу одповідь, не знайшов я нічого поправити в полемизуванні а самої мови россудив не поправляти, бо Ваші люде привикли до вироблених у Галичині виразів, то більше їх ударить галицьке, ніж українське слово у сьому разі. Міні здається, що вся одповідь написана гарно, до-речи. Нехай Вам Бог помагає, як помагав усім Вашим попередникам у такому ділі. Не печатайте дуже багато, бо пропаде папір. Один примірник читатиме десять душ там, де вони є, а де нема святого огня, там и сотня примірників лежатиме нечитана. По собі не судить. Люде поти бувають холодні до великого духовного интересу, покi він не зчепитця з їх грошевими интересами, або з интересами самолюбства, особистого гонору и помсти. Більш читатимуть Вашу одповідь вороги Ваші, ніж Ваші приятелі“. (ч. IX і X).

Куліш переглядав також рукопис молитовника Пулюя і робив деякі уваги (ч. X, XI, XII), стараючись спеціально про те, щоби в ньому „не покалічено рідної мови“ та щоби як найменче уживано „польщизни“.

Пулюй не тільки рішився видати свій молитовник перебоем, на глум духовній владі, але й почав оглядатися між духовенством за союзниками, які станули би в разі потреби поруч нього. Так писав він дня 12 І 1872 р. до Данила Танячкевича:

„Коханий Друзе! Прості що я так довго не одвітував на твоє любе письмo; я вельми занятий працею. Молитовник незабаром буде готовий. Печатання вже скінчене, а тільки ще треба зброшурувати. Дякуючи Тобі сердечно за Твоє вельми прихильне витання моєї печатної праці, я покладaju надію мою на Тебе, що Ти будеш для мене незахитаним стовпом проти всякої бурі, яка б у будучності грозила руїною нашому народньому ділу. Знаю я дуже добре, с ким міні діло, яка сила у мого противника. Консисторія це зорганізована шайка олігархів, котра изза плеча

дитинячого Метрополіти тероризує священство, морить духа християнського и народнього у руському народі; се ті фарисеї, про котрих Христос сказав: *Οὐδαι δὲ ὑμῖν, γραμμαῖς καὶ Φαρισαῖοι, ἐπόκειται, διὰ κλείετε τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ἐμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων ὑμεῖς γὰρ οὐκ εἰσέρχεσθε, οὐδὲ τοὺς εἰσερχομένους ἀφίετε εἰσελθεῖν*. Мат. 23.

Дружня прихильність моїх сучасників найлуччою порукою для мене, що моя праця послужить до морального и интеллектуального а посередньо и до соціального двігнення руського народу. Пишάючись тою прихильністю моїх другів, виступаю сміло, не оглядаючись на непрошених опікунів руського народу и не жebraючи у нікого про авторизацію. Святі міні отці церкви, но святіща правда, сказав учений на всі часи, славний астроном Кеплер, коли попівство його часу у своєму засліпленню кідалось на него, и на его закони, на котрі він вказав перший, а котрі покладені у вселенній самим Творцем.

Друже! нам треба на кришах проповідувати, чого нам треба и чого ми хочемо. Тим то я поручаю Тобі и Слюсарчукові, щоб Ви від часу до часу одзивались до руського народу, до старших и молодших, до интелігентних и до неуків братів, и навчали, як нам своє любити и берегти. Також колиб ворогі наші виступили проти нас, то виступім и проти них. Будьте моїми апологетами, бо мої сили не вистагнуть до стілько праці. Испита міні на голові.

Молитовник стоятиме 40 а на велінбовому папері 60 кр. Оправа в полотно 30 з золоченим обрізом 50 в кожу 1 р. а краща оправа ще и дороще.

„Прості Друже, що просітиму, щоб Ти сам заплатів за пошту, бо не стає міні грошів. За друк треба заплатити до 500 р. А все те з мої кешені“.

„Твоїй Пані ласкавий гарненький поклон. П. Ратай симі днями приїде, и поїде до Італії. Другові Левицькому поклонися“.

„Пришлю я на Твоє имя и для мого друга Літоровського, до котрого будеш ласкавий вислати, або передати“.

Цілюю Иван.

Скільки прислати?

Адр. Landstrasse, Sechskrügelgasse № 3. Th. 4⁽¹⁾.

З початком 1872 вийшов переклад молитовника, анатемізованого Малиновським і засудженого „на оуничтоженіс“, без духовної апробати п. н.

Молитовник для руського народу. Друге побільшене видання. Відень. Коштом громадським. З друкарні Соммера у Відні. 1872. 32°. стр. 250.

З великими похвалами відозвалися про нього, досить пізно „Правда“ в числі VII за жовтень 1872 р., в „Літературних Вістях“ (стр. 350):

¹⁾ Тека Танячкєвича ч. 164.

„Вийшло ще торік (?) у Відні друге побільшене видання звісного молитовника, вистаченого зразу в першій виданні для руських жовнярів.

Це друге видання, заповіджене давно „Листом без коверти“, побільшене справді на тільки, що стане на рівні з більшою частию молитовників польських що до числа молитов, а що до добору тихже их певно перестигає. На 250 сторонах дуже догідного — ні малого, ні великого — формату містить в собі звичайні молитви напечатані на одній половині сторони по руськи а по другій по церковному, відтак лишень по руськи самі добірні молитви ранні, молитви у всіляких пригодах, молитви підчас служби божої, перед сповідю і по сповіді, до причастя і по причастю, молитви вечерні, приготування до сповіді відзначаючися докладністю, три акафисти і параклис, дальше ціла служба божя по церковному, наконєць пісні і коляди по руськи і календар“.

„Правда“ замічає, що потреба така молитовника була пекуча, бо жіноцтво і селянство молилося на польських молитовниках, чого

„похваляти не можна, а прецінь з жалем великим мусимо це оправдати, бо ми самі в тім виноваті, що домагаючися природних прав для нашого рідного слова, досі самі не дозволяли Русинові навіть помолитися по руськи так, щоб він молитву розумів. Тож кождий, хто не мав спосібности учитися церковного язика, або брав за молитовник польський, або читав молитви в церковнім язичі зложені пусто лишень для ока. Це лихो повинно-б тепер минути. Молитовник, о котрім говоримо, вдоволить всім потребам мирянина руського, при тім і саме видання дуже хороше, друк дуже красний на грубім велиновім папері, а на остаток ціна одного примірника в прехорошій оправі так низька, що ні польський жаден, ні церковно-руський молитовник не стане му до пари“.

Нема сумніву, що побідником при видаванні обох молитовників залишився Іван Пулюй, а не консисторія, ані її речник Мих. Малиновський. Не кинено на них анатема, бо хоч як нечисленне ще було українське сторонництво при кінці 60-тих і з поч. 70-тих років минулого віку, то всеж таки небезпечно було з ним зачіпатись, особливо по різкій і рішучій відправі, яку дав Пулюй Малиновському. Своїми молитовниками поклав Іван Пулюй почин до дальших перекладів, якими, цим разом, на вдивовижу о. Малиновському, занявся вже не укінчений богослов, але кружок визначних священників під проводом дра Сильвестра Сембратовича, пізнішого галицького митрополита¹⁾.

¹⁾ Др. Сильв. Сембратович ур. 3 IX 1836 р. умер дня 4 VIII 1898 р. Був префектом лъв. духовн. семинарії (1863 р.), заст. проф. догматики (1865), звн-

В перекладі взяли участь, окрім провідника, філолог о. др. Омелян Огоновський¹⁾, о. Олекса Слюсарчук²⁾ і заслужений катехит та церковний письменник о. Олександр Стефанович, одинокий, що із цієї чвірки залишився ще при житті³⁾. Вони видали в р. 1878 друком у Львові три „Молитвенники народні рускі“, етимол. правописом (один із них для дітей). Цей останний явився в другому накладі вже в р. 1879, а в третьому 1882 р. Інші два (з призначенням для старших) вийшли 1884 р. другим накладом⁴⁾.

II.

(Переклади св. письма у „Правді“ з 1868—9 і в окремих відбитках та виданнях. Яку вагу прикладав Пулюй до цих перекладів? Перша зустріч Куліша з Пулюєм (1869 р.). Видання переспіву „Псалтиря“ Куліша (1871 р.). Спільна праця Куліша і Пулюя над перекладами. Невдачні переговори з Міллярдом, відпоручником британського біблійного Товариства. Видання чотирох євангелій. Невдоволення галицьких і українських діячів і письменників у 70-тих роках минулого віку).

Нема сумніву, що перше видання молитовника Пулюя з р. 1869 зблизило його до П. Куліша, який вже роком раніше, у „Правді“ за рік 1868 видрукував переклади I і XIII „Давидових Псалмів“⁵⁾. Оба переклади вийшли опісля до „Псалтиря“, виданого Кулішем (Павлом Ратаєм) в р. 1871⁶⁾, стр. 1—2 і 26—7 в новій редакції.

Окрім перекладів псалмів помістив Куліш у „Правді“ за 1868 рік Мусієву „пісню передсмертну“ і йогож пісню „над червоним морем“⁶⁾, які видано окремою відбиткою п. н. Дві Мусієві пісні. Львівъ. Зъ друкарні Інституту Ставропигійського 1868, 16⁰.

чайним проф. львівського університету (1869 р.), архипрезвітером львівської капітули (1877), єпископом-суфраганом (1879), адміністратором льв. архієпархії (1882), митрополитом (1885 р.). Гляди про нього в моїй студії про Леонтовича Зап. НТШ. том 132, стр. 179—80. Діло 1892, ч. 20.

¹⁾ Др. Ом. Огоновський, проф. львівського університету ур. 3 VIII 1833 р. умер 28 X 1894 р. Гляди: Ілля Кокорудз: „Проф. др. Омелян Огоновський, Огляд його життя і наукової та літературної творчости“, Записки НТШ. том 5, стр. 1—34.

²⁾ о. Олекса Слюсарчук, парох Рунгур, пістинський декан, умер 22 III 1912 р. на 74 році життя. Руслан 1912, ч. 68.

³⁾ о. Олександр Стефанович, ур. 1847 р.

⁴⁾ Ів. Ем. Левицький: „Бібліографія II (1860—86 р.)“ ч. 1824, 1825 1826, 1973, 2447, 2782, 2783.

⁵⁾ Правда 1868, ч. 39 і 45.

⁶⁾ Там же 1868, ч. 42.

Куліш не поклав свого підпису, чи аноніму ані під перекладами „Давидових Псалмів“, ані „Мусієвих пісень“.

В р. 1869 пішов Куліш даліше, бо не тільки видружував два дрібні переклади псалмів XV і XVI⁷⁾, які також у змінений редакції вийшли до „Псалтыря“ з 1871 р. стр. 28—31, але ще два більші переклади, а саме: I) переспів Йова⁸⁾, що вийшов окремою відбиткою п. н.

Иов, переспів Павла Ратая. Печатано в-ві Львові коштом и заходом „Правди“. З друкарні Інститута Ставропигийського ві Львові. 1869, 16^о. стр. XV+96.

і II „Пентатевх Мусієвий“, який друковано в додатку до „Правди“ 1869 р. ч. 1—24, а видано окремою книжкою п. н.

Святеписьмо, абовся Библия старого и нового завіту. Русько-українською мовою переложена. Львівъ. Коштомъ и заходомъ редакції „Правди“. Зъ друкарні Інституту Ставропигийського, 1869, 4^о, стр. 172.

Велику вагу прив'язував Куліш до своїх перекладів. Видно це із його статті: „Гадки при святкованю осьмих роковин Шевченкової смерті“, де читаємо:

„Ось бо стоїмо вже в дверях нового періоду боротьби України за своє людське і народне право. Вже появилася вільна преса початок нового твору невмірущого духу Українського — початок Святого Письма. Незабаром увесь християнський мир довідається, що є на світі нова сім'я Християнська, п'ятнадцятимільонна сім'я. Не зникли без сліду ті завзяті, що обороняли Польщу від Азійської хижої сили поти, поки Польща почала від неї гарачем оборонятись та з ворогом християнства на своїх оборонців змовлятись. Не ростеклись вони ні в ляцькому, ні в московському елементі, заховали живу пам'ять про свою знану в давній Європі славу, заховали свій світогляд серед напливу двох цивілізацій, не забули тої мови, що дала гасло до боротьби з вельможним Ляцьким панством і озвались потужним голосом поезії на всю Слав'янщину“.

„Отже народнього духу не впинить ніяке деспотство. Почало Святе Письмо печататись по Українськи в-ві Львові, і вже появились ознаки симпатій до цього твору у цивілізованих народів. Це ще один плід гайдамацтва Українського. Коли не визнавали Ляцькі політики Українців за народ, як вони задзвонили в Шевченкову кобзу, то може визнають їх тепер, як вони з'являця, осіянні Божим Словом“.

Замітне, що при цій нагоді Куліш звеличав Шевченка, що „здавна голубив думку про Святе Письмо у своєму великому серці“, що „подавав проби перекладу псалм Давидових і де-

⁷⁾ Там же 1869, ч. 1 і 5.

⁸⁾ Там же 1869, ч. 6—11.

котрих інших частин старозавітньої поезії церковньої“, що „своїм приятелям почасти виявляв жаль, що Біблії не переложені ще по Українськи і в 1846 році розділив, проби ради, Євангелистів до перекладу на рідну мову між собою і трьома своїми приятелями. З того часу почалось перекладування Святого письма тихцем та нишком від Москаля. Перекладувано його скрізь по Україні, що іноді трудодюбці Божі і не знали один про 'дного'“¹⁾...

Як тільки почали появлятися в ширших розмірах переклади біблій „Пентатевх“ і „Йов“ у „Правді“ 1869 року, львівська консисторія заворушилась. „Правда“ подала вістку:

„Як довідуємось з певних жерел, виробляє по наказу Преосв. Митрополита Спиридона крилошанин М. Малиновський окружне письмо до всього пр. Священства руського львівської епархії, котрим мається кинути анатему на руський переклад Біблії, видаваний редакцією „Правди“²⁾,

Одначе до анатеми не дійшло. „Правда“ помістила небавом нову вістку:

„Довідуємось з певних жерел, що заповідана нами на переклад Біблії анатема уже відкликана. Це видається нам дуже розумним ділом“³⁾.

А з нагоди смерті митрополита Спиридона Литвиновича⁴⁾ писала в цій справі „Правда“:

„В минувший понеділок (26 мая) похоронили ми тіло помершого нашого митрополита Спиридона. Муж цей вельми спосібний і талантливий розпростився з цим світом, не лишивши по собі значних слідів своєї діяльності в народній справі, котру вручано по давньому митрополитам галицької Руси. Причини до того належить шукати іменно в констеляції політичній а відтак і в цій обстановці, що покійникові окруженому слабеньким крилосом, не доставало заєдно на людех таких, котрих можна було ужити до щирого ділання в хосен тоїж народньої справи. Як нам звісно, окружаючі його лица не толкували з ним ніколи об ділі народнім, ба — що гірше, вони представляли йому все в невірнім світлі і спиняли таким робом всяке хосенне ділання покійника. Ми зганемо лиш тут за те, що коли став виходити переклад Біблії на народнім язичі, люде ці так уміли повести діло, що митрополит клонився уже до анатемизування так спасенної праці. Мабуть, розбилась тут інтрига об оглядність і здо-

¹⁾ Правда 1869, ч. 12, стр. 111.

²⁾ Там же 1869, ч. 6, стр. 51.

³⁾ Там же 1869, ч. 10, стр. 92.

⁴⁾ Митр. Спир. Литвинович ур. 6 XII 1810 умер 24 VI н. ст. 1869 р. Був це чоловік великої освіти. Віддав він великі прислуги політичній справі в р. 1848. Був зразу єпископом-суффраганом від р. 1857, а від р. 1864 митрополитом. Більше гляди про нього в моїй студії, пом. в „Укр.-руським Архиві. Т. XIII—XIV, стр. XVI.

рову думку покійника а інтриганти мусіли почути правий докір, що коли вони і даліше дивитимуться із заложеними руками наоکیل себе і не старати муться порозуміти з авторами перекладу, то нехай їм колись і дивно не стане, що усі священні книги переложать їм люде на народню мову, може не так, якби їм того хотілось“¹⁾.

На всякий спосіб, майже рівночасно, переломлювали леди в перекладах св. письма і молитовника на народню мову Куліш і Пулюй.

Ця обстаवि́на зближила їх до себе. Куліш забажав в часі свого побуту у Відні на весну 1869 р. познайомитися з Пулюєм, до чого в дійсности скоро дійшло.

Про першу свою зустріч з Кулішем згадав Пулюй у своїх спогадах ось якими словами:

„На весні 1869 р. приїхав Куліш до Відня і прислав мені візитну карточку, запрошуючи до себе. Того року кінчив я богословські науки на віденському університеті, бувши питомцем тамошньої центральної семінарії, в якій училися побіч галицьких Русинів, також руські питомці з Угорщини і 2 Хорвати на загальне число усіх разом в числі 24. осіб. — Від Кулішевого запрошення я зрадів невимовною радістю. Хвилі очікування назначеного часу мучили мене. Хоча ніколи не бачив я чоловіка, але не йшов до нього, як до чужого. Перша зустріч наша в хаті Куліша була не конвенціональна а вельми сердечна. Куліш очарував мене своїм незвичайно широким світоглядом і великою щирістю до літературного діла в Галичині і своєю ніжністю в розмові. Пішла між нами розмова про національні відносини в Галичині, про те, як нам вести даліше вадавницьке діло, а потім про академічну громаду віденську і львівську. Була розмова і про переклад св. Письма, над котрим Куліш вже працював і про потребу народнього молитовника“²⁾.

До якогось ближчого порозуміння між Кулішем а Пулюєм в справі перекладу св. Письма тоді не дійшло, але за те почалося між ними обома листування з днем 18 IX 1870 року, коли Куліш перебував із своєю дружиною у Венеції. Жив він там по день 16 II 1871 року, працюючи даліше над перекладом св. Письма, а спеціально віршованого Псалтиря, про якого він писав: „Віршований Псалтирь мій наважився я напечатати через Барвинського (Володимира). Послав уже лист до його про се, а слідом пішло и гроші. 1000 примірників на дешевому папері гармонтом, щоб примірник коштував крейцарів 30, та й продавати муть, не прибавляючи ні крейцара до своєї ціни“ (ч. VIII)

¹⁾ Правда 1869 р. Ч. 20. Стр. 176.

²⁾ „Незабудьки, присвячені пам'яті Куліша“. Стр. 12—13.

Цей переклад вийшов п. н. Псалтирь, або книга хвали Божої. Переспів український Павла Ратая. Львів. Накладом автора. З друкарні К. Будвайсера 1971. 16°, стр. 329 + 1.

Працюючи над перекладом св. Письма, Куліш хотів його продати британському, біблійному Товариству, надіючись заложити із виручених грошей у Львові свою книгарню, а потім друкарню. Куліш цінував свій переклад дуже високо, коли писав до Пулюя з Венеції дня 26 I 1871 року: „Ось подумайте лиш! Тим то всяка лишня тисяча гульденів, яку Ви виторгнете в Мільярда (директора біблійного видавництва у Відні), буде нам великого стояти. Оце-ж не хапайтеся останнє слово йому казати. Бо й справді може, св. Письмо малоб свою широку дорогу и без Мільярда, коли б ми з ним не згодились.“ (Ч. IX). Рахував Куліш, що св. Письмо може піти на Україну, тому клав він високу ціну за переклад, бо 10 тисяч рублів (ч. XI).

Коли Пулюй звертав йому увагу на деякі слова перекладу, не уживані в Галичині і радив їх змінити, Куліш відповідав: „Рад я вислухати всяку ширю правду, чи про слова, чи про що инше, тільки шкода мені Вашої праці, коли в чому Вас не послухаю. Св'яте письмо печатається не так для Галичини, як для України; то мушу держатись нашого смаку; а про те — у чому можна, зроблю переміну“ (ч. V). А в справі мови рукопису другого Пулюєвого „Молитвослова“ писав Куліш: „Тим же то не журітьця, що я припиню печатання Вашого молитовника. Ви боїтесь, щоб не відпочнути від його народу новаторством, а я боюсь, щоб не покалічити нам рідної мови“ (ч. X). Тому й писав Куліш у іншому листі: „У церковному стоїть: Душе истини, а Ви пишете: Духу (duszu по польські). Нашій мові вподобався більш болгарщина, ніж польщизна. Де не можна чого видумати, там зоставляти треба церковне слово (чи форму): сим не зашкодите. Свого часу воно перемінитця людським словом; а польщизни треба цуратися, скільки можна“ (ч. XII).

Одначе надія Куліша на біблійне Товариство завела: „Директор Мільярд, писав Пулюй у своїх спогадах, випросив від Куліша деякі частини перекладу і передав їх для оцінки професорові віденського університету, др. Фр. Міклосічеві. Були це частини перекладу „Нового Завіту“, на котрі Мільярд клав більш усього вагу. Міклосіч відповів Товариству, що судячи про присланих йому спробах, переклад Куліша не зовсім відпо-

відав грецькому оригіналові і є тільки парафразою. Мільярд відписав, що лондонське біблійне Товариство тільки тоді купить український переклад св. Письма, коли він буде вірною фотографією грецького оригіналу. По такій відповіді не могло бути мови про продаж св. письма¹⁾.

Та це Куліша не зражувало від роботи. Він хотів конче довершити свій переклад, а що робота була велика і не на одного чоловіка, тому з'єднав він собі до помочи Івана Пулюя, який міг йому бути корисний як образований богослов. Дня 17 II 1871 року вечером приїхав Куліш до Відня і замешкав ураз із дружиною при Reitergasse ч. 16 (ч. XIII).

Пулюй приходив до Кулішів що дня і вони витали його як свого рідного. У свободному часі вели вони розмову про науку, письменство і народню освіту. Брала в ній заєдно участь дружина Куліша, Александра Михайлівна. Про спільну працю над перекладом писав Іван Пулюй у своїх спогадах:

„Зараз другого дня після приїзду Кулішів, почали ми перекладати „Новий Завіт“. Великий стіл перед нами увесь був обложений усякими бібліями і лексіконами чужих мов. Яко первовзір служило нам грецьке видання лондонського біблійного Товариства *ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΑΠΑΝΤΑ*. Coloniae Agrippinae 1866. Turpis W. Hassel“.

„З початку йшла робота дуже повільно; одна маленька сторінка за цілий день! Між нами йшли часто над виразами дискусії, змагання і кінчилились нераз тим, що вирішення питання відкладано на пізніше. Кожний з нас обдумував річ про себе а через кілька днів починались нові розмови, в яких ми допевнялись одної цілі: якою має бути фотографія св. письма, щоб була вірна із грецьким первовзором і не спроневірилася духові рідного слова.“

Поділили ми роботу між себе так, що Куліш наперед списував усе, що я перекладав із грецької мови, дбаючи більше про докладність, як про красу слова. Навпослі порівнювали ми цей переклад з церковно-слов'янським, російським, польським, сербським, німецьким, латинським, англійським і французьким. Впевнивши себе таким чином у вірності нашого перекладу, робили ми послідню редакцію красомовну.“

„Щоби прискорити діло, я наважився покинути на якийсь час мої університетські науки і всі заробітки та й віддати увесь час для спільної праці.“

„Мабуть, при кінці березня 1871 р. виїхала Александра Михайлівна на Україну і з того часу жили ми з Кулішем в одній хаті, ні про що інше не думаючи, як про одну тільки працю. Раненько прикіпали ми до стола, працюючи аж до обідньої пори.“

¹⁾ Незабудьки, стр. 23.

Після обіду відпочивали не більш, як пів години, на проході в публичному саду а після того брались знову до діла і працювали з маленькою перервою до 8-мої вечірньої години. Куліш ще й тоді не втомився і читав у постелі Шекспіра, або Дікенса, одну, або й дві години, поки сон його не зморив.“

„Так працювали ми, не розбираючи, чи будний день, чи свято, та одно тільки промишляючи, якби хоч новий завіт докінчити. Але ж безустанна праця і городське життя, хоч помалу, та все більше підривали наше здоров'я, як тая філя водяна підривав незаметно береги і ми, запримітивши це, надумались покинути Відень та їхати для чистого повітря на село. Переклад св. писма дослів тільки до первого соборного послання апостола Петра голова I 16, алеж в нас була вже готова добре обдумана норма, по котрій треба було дальше робити переклад. Ми умовились, що я маю докінчити „Новий Завіт“ і переслати рукопис Кулішеві на Україну для редакції. Так і зробили. Куліш поїхав з початком травня 1871 року у свою Мотронівку, а я трохи пізніше до Грималова до моїх батьків. Там переклав я послання апостолів Петра, Іоана і Юди та одкриття Іоана Богослова і післяв я рукопис Кулішеві дня 9 серпня 1871 року, який він одержав від російської цензури. Куліш редагував у Мотроновці, переписуючи те, що було перекладено у Відні а в моїму грималівському перекладі не тільки не перемінив нічого, але й відписав мені, що згоджується на всі переміни, яких вимагати ме стан літературної мови в Галичині, так що коли б діло дійшло до умови з лондонським товариством то останню редакцію Нового Завіту віддасть у мої руки, бо „Ви вже доволі проштудіювали нашу українщину і не зробите в ній таких перемін, котрі були б на користь полонизму, що для нас було би найгірше. Лучше вдатись у церковщину, ніж у Ляцьку мову.“¹⁾ (Пор. ч. XVI.)

Відношення між Пулюєм і Кулішем було тоді дуже приязне, коли останній жертвував йому свою дружбу, пишучи: „Бачте, як мало в Бога добрих людей, що скільки Ви перебачили на своїм віку народу, а тільки нас двох спіткали таких, що Вас добре зрозуміли... Дружба однієї, або кількох людей підпирала мене, поки не проходила млявість. Оцю ж то дружбу и Вам даю, яко живущу воду проти ворожої сили безголового світу з котрим и Христос воював, и нам заповідав, воюючи до кінця стояти. Зрозумійте мене живим розумом, дарма, що я пишу Вам по письменски. (Ч. XVI.) Тоді й позичив Куліш Пулюєві сто рублів, тільки просив повернути довг, як обіцяв. „Не позичивби вам тепер, колиб Ви не були така добра людина!“ — писав він Пулюєві (ч. XIV) і заохочував його до складання іспиту (ч. XVI).

¹⁾ Незабудьки, стр. 33—36. Пор. Пулюй: Нові і перемінні звізди, стр. 105—6.

Справа з Миллярдом не віщувала скорого покінчення, тому й Куліш писав Пулюві: „Чи справді йому байдуже про Русинський переклад Св. Письма? Коли ніколи, або не хочете йти до него, то й занедбайте. Пійде Русинська Библия своїм шляхом и без його ласки, хоч и не швидко“ (ч. XV). Всеж таки Куліш вірив, що до порозуміння з Миллярдом дійде, тому радив, щоби договорювався, скільки має дістати він за переклад, а з окрема Пулюю за редагування (ч. XV).

Одначе до згоди з Миллярдом не прийшло і тоді пішла „Русинська Библия своїм шляхом и без його ласки“. Вже в р. 1871 вийшли друком:

Євангелия по св. Матєєві (Святе письмо). Переклад український. Відень. Коштом громадським. З друкарні Соммера у Відні 1871. 32°, стр. 96.

Євангелия по св. Маркові (Святе письмо). Переклад український. Відень. Коштом громадським. З друкарні Соммера у Відні, 1871. 32°, стр. 61.

Євангелия по св. Луці (Святе письмо). Переклад український. Відень. Коштом громадським. З друкарні Соммера у Відні 1871. 32°, стр. 102.

Євангелия по св. Іоаннові (Святе письмо). Переклад український. Відень. Коштом громадським. З друкарні Соммера у Відні 1871. 32°, стр. 76 + 1.

„Євангелию“ по св. Матєєві друковано у 5000 екз., всі інші у 3000 екз.

В такий спосіб не тільки довершено частину праці над перекладом св. письма, але що більше, видано її друком.

Певна річ, що не вдоволив переклад в першому ряді галицькі духовні консисторії, а головню львівську і її всемогучого диктатора о. Мих. Малиновського, що по смерті митр. Спир. Литвиновича при добрім, хоч слабосилім насліднику Йос. Сембратовичеві виріс на силах і впливі, чого доказом засуд моливника Пулюя „правомъ каноническимъ на уничтоженіє“.

Але не припав цей переклад до вподоби також галицьким і українським діячам і письменникам. Коли вже появилися перші спроби Кулішевого перекладу в „Правді“ за рік 1868 і 1869, Ант. Слюсарчук писав до Мелитона Бучинського:

„Призираюсь їй („Правді“) miserable. Домонтарь¹⁾ розпустив гаті на цілий нумер, далій виймаю Мусієві голови і кладу ad astra... Спадай, на милість Бога та на Христові рани, дорогий

¹⁾ Барвінок Ганна (Кулішева): Домонтарь Правда 1869. Ч. 1—5.

братчику, та не допускай, хоть Ти, аби Правда так ледачіла, бо Мусій іде своєю дорогою, але Правда сама в собі справді не вартна й „печеної цибулі“. Уже проза яка така, от від біди та нужди булоби, не торкнувши спесіфісму Барвінок, але поезій ніяких таки нема. Як гірко взяти Правду у руки, коли яка поезія старчить толкована, — аж сором говорити про таке¹⁾.

Про сам переклад святого письма писав Мел. Бучинський до Вол. Навроцького в квітні 1869 р.:

„Святе письмо читаючи, иноді гадаю, що пародію вго бачу, так специфіковане, так переперчене. Колиб редакція похитрила, наперта автором і не додержавши приречення сю коректуру в Лондон, чи куда завдала, такою, як вона є, нескорогована, ми б не признались всі до такого українського письма святого²⁾).

Ще інтересніша вив'язалася переписка про переклад св. письма між одним із найкращих знавців української мови Іваном Рудченком і Мел. Бучинським в поч. 1872 року. Останний прислав Рудченкові „Євангелію“ Матея, а цей писав про неї дня 6 квітня 1862 року:

„Євангелія“ дійшла до мене, як слід. Уже я успів и прочитати всю ййї, успів навіть де-где и заприміти зробити. Правду кажучи, я дожидав кращого перекладу. Я вже не кажу про взоровий переклад „Иова“, навіть и книги Мусієви, що подано „Правдою“ виправщицькі листи, — далеко краще переложені од Євангелійї. Вийшло це з того, що той, хто перекладав Євангелію, примірявся до „високого складу“, — що зовсім таки не личить народній мові, котра завше, про розумні речі, проста и поважна. Маючи такий замір — перекладчик заживав слова або ж не суто народні, або вікувані, — тоді як далеко б більшу послугу мові зробивби щиро-народній переклад. И справді, чому мения людські не взято з народної мови, а zostавлена, — хоч и не скрізь — грецька вимова? Чому не „Матвій“ а „Маттєй“, — „Θαμαρα“ а не „Тамара“, — „Руф“ а не „Рухва“, Іоан (навіть вимовити не легко!) а не „Иван“, як з покін віку кажуть люде: „Иван Хреститель“, „Иван Благовістник“... И вже — коли „Іоан“ замість „Иван“, — то треба було „Исуса“ писати „Исус“, а не „Исус“, як скрізь написано. Чому не благовістія через св. Матвія, а „Євангелія (без перекладу) по св. Маттєєві“? — Наш люд каже: „Перечула через люде“, „переказав через Ивана“. — А читаючи такі речі, як: проповідуючи хрещенне покаяння на відпущенне гріхів“, — міні аж дивно стало од такого перекладу! Не тим складом и не такою мовою у нас по селах говорять... Не знаю теж, з якої речі, замість щиро-народніх: „пóперек“ стоїть „пояснїця“; замість: „пересел, переси-

¹⁾ Тека Остапа Терлецького, стр. 55.

²⁾ Там же, стр. 45. Порівнай мою статтю: „Слідами Куліша“, Записки НТШ. Том 148, стр. 279—80.

лідьба“ — „переселенне“. Як зазначено мною, дуже багато слів викувано на нінє без всякої нужди; любісенко можна було обійтись и без такого кування, а коли вже де не можна було без того, — треба було примірятись до народнього складу и вимови у викутих слова. Хоч воно й то правда: до готової колоди легко огонь підкладати, — так и нам тепереньки не трудно показувати недогляди. Не знаю я — чи й Євангелія уся не більше як виправщичі листи, чи це вже є останнє слово перекладу. Коли ні, — то охочий поробити за приміти — и скільки моєї сили, допомогти у сьому святому ділові. Скажіть, хто переклад цей зробив? Чи не є це той переклад, що колись у Петербурзі зроблено и що похвальбу зроблено од нашої ученої Академії? Коли так, — то міні понятно, чому не виправлено того перекладу. Сподіваюся мати од Вас Полюїв „Молитовник“ и „Павлови послання“¹⁾.

Ще остріше, та рішучо несправедливо висловився про переклад Євангелій Мелитон Бучинський, який Куліша, а враз із ним Пулюя не любив. У відповідь Рудченкові писав він дня 12 IV 1872 року:

„Виславши Вам, Високоповажаний Добродію, Євангеліє, без усяких коментарів, вельми зрадів я Вашим судом того видавництва, що у нас тільки наробило заводу и жалю“.

„Над сим перекладом акта у нас вже замкнені, и засуд безглядний єму ставляючи, добре ми знали, рівно, як кажете: „легко до готової колоди огонь підкладати“, як и то, що несхотівши стати фаталистичними ідолопоклонниками факту, треба нам усім за стійністю того факту слідити, а дискуссією доходити бодай у переписці одностайного суду, коли вже у часописі, критикою, вселюдно и прилюдно годі. Й слідити треба тим строго, що се діла наші, а між ними Св. Письмо важне з найважніших, и безглядно, бо „Євангелія“ діло своє вільне: мов удасться — авторови уся слава, не вдасться, на него уся и вина и одвічальність. Ніхто не знав автора первісного перекладу. Свідомість наша починаєся с того часу, коли той переклад привіз сюди один літерат, котрий їздит по світі самопас мимо ноторичних фіксацій, с котрих сама найважніша девіза — „робімо, щоб було зроблено“. Незабаром на давнім тексті поріс новий, сегож літерата червоним письмом, — незадовго переорав і засіяв він оба тексти ще своїм, ще новішим засівом, оце и вродилося таке диво, що первісний автор уже і не признається до своєї праці. Коли так текст став сам добрий, тоді приславсь повищий літерат з ним до Миларда, ген. аєнта англ. біблійного товариства, щоб друкувати Євангелія єго накладом. Милард с своєї сторони зажадав розсуду від галицьких поручників, текст ім заславши, а ті (Наумович, Бранік, Хлібовицький, Петрушевич) уже

¹⁾ Цей лист друкований у моїй збірці матеріалів в Києві під ч. 158, стр. 169 — 70.

про фонетику одну безглядно спротивились, оден тільки (Гинилевич) годився та вимагав поправок. На се видавець не годився, бо справив Мільярда до проф. Миклосича, котрий дав рецензію ще неприхильнішу „проти́в духа би́блії, проти́в духа мови (слова ковані) дикція трі́віяльна“ і рівно зажадав поправок. На то видавець не згодився вдруге, а надрукував власним накладом и немалим трудом тут увесь текст, яко дефинитивний, кажучи: що хай Євангеліє лиш у на́рід уві́йде, то́гді би́блейне то́вариство проси́тися у него́ бу́де (а не при́ймєся в наро́ді, то а́ргès nous le déluge!)“.

„До технічної помічі зеднав видавець нашого Пулюя Івана, от и тихцем и несподівано вилізло на світ Євангеліє, у котрім фонетика заведена, давні форми відкинені, та незрозумілість сумлінно задержана: перекладано силабу за силабою, за змісл не дбаючи. „Такою мовою и у нас нігде народ не говорить“, — перекликаємось по оба боки кордону. Миж у Галичині не маємо серця перед народом с сим Євангелієм показатись, чола не маємо за ним уступитись перед єрархією и. т. д., що враждують на популяризованє науки и віри, а що найгірше не маємо и того случаю, бо вони найшли появленє Євангелія такого надто мізерним по собі, щоб підняти зойк проти́в него, — побачили наготу нашу. Проголо отак Євангеліє, а нині по такім досвіді у троє трудніше підняти на тім полі коругов просвіти, нині гірше, як передше. Говорю тут о безпосередній, практичній цілі на да́нім полі: серед галицького люду, на боці лишаючи пойми як „Євангелія як монумент“ (сму́тний) або „Єванг. яко початок колишнього, лучшого перекладу“, бо не знаю жадного діла ради діла, ані науки для науки, а підношу на автора жалобу: що по сваволі на поправки не згодився. Маючи сустрат и людей охочих и гроші готові, він Святе Письмо надужив для язикових каприсів особистих, помимо, знаючи добре, що нема у нас авторитетів богословських и язикословних (Кирил, Караджич) заслоните се видавництво повагою громадською, працею колективною, зізвавши до перезору хоч по однім чоловіці з лингвістів, теологів и практичних учителів віри. За сим, щоб скінчити кругло, сю казку, звівся без вісти, лишивши нам на памятку тєє пиво, що нам наварив и у згадку „Павлово Писаніє“. Сеж посланіє раджу Вам не розбирати, инакше впадете в анатему и маранату, що там же причеплена з заду. Словом, хоро́ший цвіт, а ягі́д ніт, є́ назва, а нема́ річи“.

„Гадаю, що ледви можна до сего тексту робити Вам замітки; коли зробите, то прошу з ним обернутись до Ivan Puluj, Hörer der Philosophie in Wien, Universität. Гадаю, що чи не прийде́сь почина́ти діло чисто ab ovo, розправивши на перед пра́цю, щоб „Євангеліє“ не так, як нині, спало з неба і розбилося“¹⁾.

Годі тут заперечувати думку Бучинського, що Куліш при-

¹⁾ Цей лист видрукував я у згаданій збірці матеріялів в Києві під ч. 159, стр. 171—2.

віз із собою чийсь готовий переклад св. Письма і його опісля переробив. Про це Пулюй не згадав, коли описував спільну працю, а досі не переведено порівняння між Кулішевими „Євангеліями“, та раніше виготовленим перекладом „Святого Євангелія“ Пилипа Семеновича Морачевського, чернігівського дворянина (ур. 14 XII 1806, ум. 1879 в Шпаковці коло Ніжина). Переклад Морачевського був готовий з поч. 1860 року, бо вже дня 14 березня 1860 року післав він його митр. Ісидорові в Петербург з листом, в якому зазначував, що 12 мільйонів Українців не має свого перекладу, однак дня 4 квітня 1861 року вислав митрополит відповідь: „По частном совещаніи с Святейшим Синодом, уведомляю Вас, что перевод Євангелій, сделанный Вами, или другим кем-либо, не может быть допущен к напечатанію“. Морачевський одібрав її саме того дня і навіть в ту годину, коли померла його дружина і він тоді на листі митрополита зробив таку поміту: „получено 15 Апріля 1861 г. в день, час і навіть минуту смерти земного ангела-хранителя души і життя сем'ї моєї“. Так отже довелось Морачевському з холодних уст митрополита почути, що ніякий переклад Євангелія на українську мову не буде дозволений¹⁾.

Без сумніву, Куліш знав про переклад Морачевського і про признання, з яким він стрівся з боку петроградської Академії. Міг навіть мати Куліш в руках рукопис перекладу, або його копію, всеж таки без докладного порівняння обох перекладів годі нам що небудь сказати про їх споріднення. Одно певне, що Бучинський не любив і не умів кидати слів на вітер і його завважання про перерібку іншого перекладу мусіли мати якусь реальну основу.

Інтересні також помічання Бучинського про шістьох рецензентів, яким Мільярд віддав до перегляду частину перекладу Кулішевого.

Та всеж таки годі погодитись з думкою Бучинського, що Галичане „не мають серця перед народом з сим Євангелієм показатись“, бо у 70-тих роках минулого віку стан освіти в Галичині між селянством був такий низький, що не було перед ким з перекладом Євангелія показуватися. Годі також покликуватися на єрархію, перед якою „не мали (Українці) чола за ним уступитись“, бо вона ставилася взагалі ворожо до народної мови, а переклад молитовника, чи Євангелія був з гори призна-

¹⁾ М. Комаров: П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову. Одеса 1913, стр. 11—13.

чений „на оуничтоженіє“. Можна закинути перекладові Куліша, що уживав „вищого“ складу, залишаючи церковні слова, як „рече“, „глаголе“, „гласа“, але їх читаємо також у визначних перекладчиків, як Шевченка, Федьковича і других. Що Куліш не дібрав собі до помочи лінгвістів, богословів і практичних учителів віри, то й це легко зрозуміти, бо сам Куліш був великим знавцем мови, а Пулюй несогіршим богословом; в останній редакції, вже по смерті Куліша помічним був практичний учитель віри, Слюсарчук.

Та вже рішучо несправедливою була думка Бучинського, що „такою мовою и у нас нігде народ не говорить“, або що Куліш „святе письмо над’ужив для языкових каприсів особистих“. Одно тільки певне, що освічені кола галицькі не цікавилися перекладом св. письма, бо мали спроможність розвивати своє письменство, видавати літературні і політичні часописи і для них було байдужне, на якій мові читається Євангеліє. Через те головно „прогуло св. письмо“ в Галичині, як писав Бучинський Рудченкові, „прогудів так само“ молитовник Пулюя, прогуло Павлово писаніє“ Куліша або Пулюя, яке вийшло маленькою брошурою п. н. Одно Св. Письмо, одна й тільки правда. Кілька уступів из першого послання св. Апостола Павла до Коринтіян. Відень 1872. Тиск и папір Леоп. Сбммера, 32°, стр. 1—2 ненум. + 4. + 1 ненум.

Інакші були відносини на Україні. Православна церква стояла на услугах обрусіння. Владик присилано з Москви, духовенство було темне і сповняло все те, що йому церковна і світська влада приказували. Ставилося воно, з малими виїмками, ворожо до української мови і школи. Як здається, із оточення Говорського і Юзефовича з Києва, або іншого ворожого для українства жерела, пішов против перекладу св. Письма донос до шефа жандармерії III відділу, князя Долгорукова, що правда, анонімний. В ньому, датованому в канцелярії 2 марта 1863 р., що починається „Изъ праха Шевченка выродилась цѣлая пайка самыхъ рьяныхъ сепаратистовъ и ненавистниковъ Россіи“ читаємо такий уривок: „Они затѣяли дѣло сверху и состряпали слѣдующее умозаключеніє“:

„Если намъ удастся выхлопотать переводы Святого Письма на полупольскомъ нарѣчїи Малоруссовъ, дѣло наше будетъ выиграно; затѣя наша на первый взглядъ невинна и даже благородна — авось поймаются, тамъ уже къ этому крѣпкому камню не трудно будетъ пристроить обособленіе языка, потомъ жизни, потомъ национальности“.

„Вотъ инициатива той затѣи, которая своей благовидностью успѣла обольстить людей не совсѣмъ даже близорукихъ. Мы считаемъ излишнимъ доказывать, что переводъ Слова Божія на жалкое малорусское нарѣчіе есть затѣя политическая менѣе всего имѣющая въ виду сдѣлать Священное Писаніе понятнымъ для простого народа — что этотъ народъ лучше понимаетъ Слово Божіе на славянскомъ и общерусскомъ языкѣ, чѣмъ сколько онъ будетъ понимать его на томъ нарѣчіи, которое нужно еще сочинять, чтобы сколько-нибудь сносно передать на немъ высокія истины откровенія и защитить ихъ отъ профанаціи и подметанія бисера подъ ноги свиней.“

„Мы также считаемъ излишнимъ доказывать и то, что допустивъ нелогичный и затѣйливый переводъ Святого Писанія на то нарѣчіе Русскаго, которое по своему складу менѣе всего заслуживаетъ этого предпочтенія, Святѣйшій Синодъ допустить историческую ошибку и что всякій, кто словомъ или дѣломъ будетъ способствовать этому опасному предпріятію, приобрѣтетъ извѣстность Герострата и скоро увидитъ оправданіе на опытѣ той благоразумной сентенціи, что малая ошибка будетъ причиною великой бѣдѣ.“

„Собравивъ все это, всѣ мы благонамѣренные малороссы, вполне понимающіе нужды и желанія народа и затѣмъ нашихъ хлопомановъ сепаратистовъ, умоляемъ Ваше Сіятельство употребить все, чѣмъ только Вы можете располагать, чтобы защитить нашу Святую отъ поруганія а отечество отъ распаденія и опаснаго раскола.“

„Простите намъ Ваше Сіятельство, что мы находимъ пока неудобнымъ заявить передъ Вами свои имена, извѣстность которыхъ оказывается бесполезною въ такомъ дѣлѣ, которое говоритъ само за себя.“

Князь Долгоруков велѣвъ вже дня 4 березня 1863, отже у два дні пізніше, як дістав донос, вислати його за ч. 747 з коротким супроводним листом до київського генер. губернатора Анненкова „на усмотрѣніе“.

Анненков відповів йому 17 III 1863 № 949 в справі св. письма таке:

„Обращаясь къ упомянутому въ письмѣ вопросу о переводѣ на малорусскій языкъ Священнаго Писанія я долженъ сказать: языкъ малорусскій есть языкъ простонародья... Я просилбы Ваше Сіятельство подвергнуть на Всемилоствѣйшее воззрѣніе Государя Императора положительное мое убѣждѣніе не только о бесполезности, но и о вредѣ перевода Священнаго писанія на малороссійскій языкъ, такъ какъ симъ дано было бы новое сильное орудіе малороссійской партіи, стремленія которой, если и несогласны со стремленіями польскихъ революціонеровъ,

то во всякомъ случаѣ едва ли не представляють такжє особой и сильной опасности для спокойствія въ государствѣ... Покораѣе прошу принять... Н. Анненковъ“.

Дня 4 IV 1863 № 1157 повідомив кн. Долгоруков міністра внутр. справ Валуєва і оберпрокурора св. Синоду Ахматова про безіменне письмо з Києва і переповів зміст листа Анненкова.

Дня 23 III 1863 р. № 3300 повідомив Ахматов князя Долгорукова, що на кошти зібрані Костомаровим готується до випуску в світ Священна Історія Стефана Опатовича.

Дня 19 VI 1863 р. нагадав Валуєв Долгорукову про переклад Євангелія Морачевського і зазначив, що вповні поділяв думку Анненкова.

Дня 18 VII 1863 р. завважив Валуєв Долгорукову: „Давно идуть споры въ нашей печати о возможности существованія самостоятельной малорусской литературы (№ 395).

Дня 24 VII писав Долгоруков, що „до печатанія малоросійських книгъ: не нахожу ни пользы, ни необходимости“.

Дня 31 VII 1863 р. повідомив Валуєв Долгорукова, що Синод таємним, наказом цензурного комітету заборонив друк цих книжок.

Ось які акти супроводили секретний циркуляр міністра внутрішніх справ, графа Валуєва з дня 8 VII 1863 року ч. 394, в якому він доручав цензурі:

„Сделат распоряженіе, чтобы к печати дозволялись только такія произведенія на малоросійскомъ языкѣ, которыя принадлежат к области изящной литературы, пропуском же книг на малоросійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержанія, так и учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа пріостановиться.“¹⁾

Так отже заборонював Валуєв усі книжки духовного змісту, переклади св. письма і шкільні українські підручники, бо вони по думці ген. губернатора Анненкова, „представляли особую и сильную опасность для спокойствія въ государствѣ“. Дозвіл пропускати твори „изящной литературы“ був тільки маскуванням заборони усіх українських творів, хочби тому, що отворяв дорогу для зловживань цензорам.

Окрім заборони Валуєва, була ще й друга об. прокурора Ахматова, який повідомляв кн. Долгорукова, що вона зроблена дня 19 VII 1863 року.

При цій нагоді вийшов ще один інтересний епізод. Ахма-

¹⁾ Энгельгардт: „Цензура в эпоху великих реформ“. Истор. Вестник 1902. № 11.

тов повідомив князя Долгорукова, що ще до заборони друку книжок духовного змісту українською мовою, Синод дозволив 14 II 1863 р. друкувати рукопис кол. секр. Недоборовського „Життя св. Георгія, великомученицы Варвары и Маріи Єгипетской“ і що він домагається тепер звороту 600 карбованців за витрати. Князь Долгоруков був послідовний і дня 30 IX 1863 р. № 4762 відповів, що дозволити на видання книжки не можна, а про гроші треба поставити питання перед синодом¹⁾.

Так отже анонім з Києва і аргументація Анненкова, що стояв під великим впливом Юзефовича і його київських однодумців, довели до Валуєвого циркуляра хоча із ним не погоджувався мін. освіти А. В. Головін²⁾.

Вдруге видано таку заборону дня 18 травня 1876 р. заходом Юзефовича³⁾, та вона була тільки повторенням, з деякими змінами, циркуляра Валуєва. Підготовлення заборони з 1876 року довершене було в 1863 році. Інтересною є подробиця, що ціла справа розпочалася з листа одного генерала, що перебував в Києві весною 1862 року, де його залякано і сам він звернув увагу на „частое ношение малорусскаго костюма“ і на зв'язок хлопоманів з підполк. Красовським⁴⁾.

Можна зрозуміти, що серед тих заборон, які українському письменству несли загибель, кожна українська книжка, де вона тільки не з'явилася, була для українців радісною появою. А що саме заборонювано переклади св. письма, то тим більше вони їм були дорогі. Тому називав Рудченко саму тільки думку перекладати біблію „святим ділом“, а як побачимо, навіть вільнодумний Драгоманов, ставився до видання св. письма в українському перекладі дуже жичливо, навиваючи його „важним“.

Яке вражіння викликували переклади євангелій Куліша і Пулюя та його молитовник на Україні, видно хочби із листу

¹⁾ Всі вісті про історію циркуляра Валуєва подав мені Фед. Як. Савченко, який працюючи в архіві у Москві, найшов справу п. н. „О революціонномъ духѣ народа въ Россіи и о распространеніи по сему случаю возмутительныхъ воззваній“. З отд. С. Е. И. В. Канц. Експ. 1. № 230, часть 38. Починається справа 2 VI 1862 р. а кінчиться на 15 квітня 1872 р.

²⁾ Акад. Вол. Перетц: „З минулого“ (Міністр — захисник української мови). Науковий Збірник Ленінгр. Товариства дослідників укр. історії, письменства та мови. Київ 1929. Стр. 103—8.

³⁾ З новіших праць про заборону Юзефовича назву студію М. Яворовського: „Емський акт 1876 р.“ в „Прапорі Марксизму“ 1928 р. № 1 (2) стр. 93—113.

⁴⁾ Вістку маю від Фед. Як. Савченка.

дра Вол. Степ. Александрова з Харкова, що дістав їх до рук в р. 1877, в рік по виданні другої заборони українського письменства із щедрої руки Юзефовича. Александров писав Пулюві:

„Вы пишете: треба, щобъ святе благовість розходилося... и найдутся міжъ нашими земляками, що куплять... Гай! гай!... Перше діло: якъ воно до насъ дійде? щобъ ёго можно було купити. Більшъ року вже, якъ заперщено печатати книжки на нашій мові и привозити їхъ зъ-за границі. И що вы поробите? Я самъ дивомъ дивувався, якъ прийшли відъ васъ до мене св. Євангелія и Молитовникъ. Скільки часу боявся наветъ и показати кому небудь, щобъ иноді не одібрали, тай теперъ не дуже зъ ними презентуюсь, хочъ и окувавъ у срібну вызолочену оправу: на молитовникъ пішло 44 золотникі, а на Євангелію 41. Теперъ у мене сі книжки въ такій шанобі, якъ подобає бути для святихъ книжокъ. И вже матері лихо, хто вкраде“ (лист з 13 IX 1877 р.).

Та хоч як радів Александров св. письмом, то всеж таки переклад Кулішевого п'ятикнижя його не вдоволив (лист з 19 XI 1877 р.), а коли Пулюй прислав йому коректурні листки „Нового Завіту“, що в р. 1877 почав складатись у Львові, він подав йому деякі інтересні помічання в листі з дня 20 XII 1877 року.

Хоча Александров мав вісти від Пулюя, що в Куліша є готовий переклад „Старого Завіту“, він сам взявся до його перекладу, пишучи:

„Одначе я все таки перекладати буду її (біблію) помалу, уже хочъ для того, що 1) П. К. чи видасть свою коли небудь, чи може й ні; бо чути, що вінъ роздумався и жалкує, що служивъ Україні словомъ и теперъ на одмістку дума її бичувати и вже почавъ Возсоединеніємъ Русі; 2-ге те, що бачу тута у себе, що читають его зъ великимъ любованнямъ, хочъ и въ рукописмі и дехто поправляють; а черезъ те перекладъ може вийти такимъ языкомъ, що всякому изъ насъ вінъ буде рідний, а не однимъ якимъ небудь областнымъ говоромъ, та може колись и выдасться, хочъ не въ насъ, такъ у васъ, хочъ не рядомъ, а по трошку, то й то гараздъ...“ (лист з 1 X 1877 р.).

III.

(Перше непорозуміння між Кулішем і Пулюем. Роля Драгоманова і його листи до Пулюя. Нарікання Куліша на Галичан. Намір видання в нім. мові „Історія возсоединенія“ і лист Ів. Білозерського. Костомаров відмовляє грошей на видання „Нового Завіту“).

Відношення між Кулішем і Пулюем у їх спільній праці над святим письмом було гарне. Матеріальне положення Пулюя було важке і якби не стипендія ім. Франц-Йосифа і приватні

лекції у генер. директора Айхінгера і графа Травмансдорфа, йому треба би було залишити дальші студії. Одначе в Пулюя було багато сили волі і він з поч. 1862 року склав іспит з математики і фізики на учителя гімназії, працюючи рівночасно у фізикальному інституті проф. Лянга на віденському університеті. Куліш з ним переписувався, що правда, рідко, збирався приїхати з Мотронівки до Відня в липні 1872 р., щоби його поздоровити із докторатом (ч. XVIII), (який він зложив у Страсбурзі шой-но в р. 1875), просив про присилку книжок, коли був у серпні 1872 р. у Навмбурзі над Салею, при чому згадував про свій короткий побут у Львові та про зустріч з Диметом і Вол. Барвінським (ч. XIX), та повернувши на Україну, жалував, що в Пулюя немає петроградської „Основи“, хвалив і ганив Василя Білозерського, радів, що Пулюй здобув гарний заробіток у Гіцінгу та жалувався на свої господарські невзгоди (ч. XX).

Одначе небавом відносини між Пулюєм і Кулішем захиталися. З поч. 1874 р. дістав Пулюй від Куліша благальний отвертий лист через Мих. Драгоманова, щоби видав 500 екз. усіх чотирох евангелистів, бо „якийсь Галичанин, бажаючи розпросторити слово бже між його земляками, переслав мені гроші“ а „досі не мав я ні рубля вжитку з мого віденського видання Євангелиї“. (ч. XXI).

Може не стільки лист самого Куліша заболів Пулюя, скільки домагання постороннього чоловіка, Драгоманова, щоби він зложив докладні рахунки із продажі св. письма на його руки. Пулюй добачував в тому свого роду недовіря Куліша. Справа, що правда, скоро вияснилася, всеж таки мав Пулюй оправданий жаль до Куліша. Сам Драгоманов вияснив її скоро у листі до Мелитона Бучинського з дня 1 VIII 1874, в якому писав:

„По всіому ціому у наших з львов'янами стосунки йдуть, як мокре горить і холодність усе росте. Ось хочби таке діло, — судить: бувши у Києві П. А. Куліш, — дав мені записку на 500 екз. евангелій. Я переслав її Пулюєві через Терлецького (Остапа), написавши, по якому адресу слати. Пулюй передає, що поручив Барвінському вислати; ждемо: нема. Приїздить Димет и каже, що еванг. у ніого, та тільки усіх 500 нема, — а є тільки Матвія и. т. д. Через кілька часу пише знов П-й, що у Барвінського нема, а він наказав Драгоманові 200, — поки здобудуться другі. Тепер вже знов пройшло більш місяця, — а нема ніякої звістки. З цього бачу я, що у Галичині шуткують навіть з такими важними виданнями, що її розпродаж упорядкований як небудь, а ширення видань, которі так потрібні для підняття духу народности нікому не лежить на серці серьозно. Куліш дуже ви-

соко ставить Пулюя, але цей не у Львові, а другі значить, не дивляться на такі діла серйозно. Повчившись з цього и инчих діл, Куліш задумав зконцентрувати розпорядок його книгами у одних руках и передав це мені. Я готовий, — але треба, щоб Пулюй по евангеліям, а Барвінський по псалтирю дали мені порядочні звістки и вказали акуратного чоловіка, або магазин у Львові, щоб з ним прямо мати діло. Мабуть, прийдеться поробити нові видання, — а хто робитиме коректуру, хто возьметься за це діло у загалі¹⁾?

У зв'язку із цією справою стоять два листи Драгоманова до Пулюя. Оба вони без дати. В першому із них писав Драгоманов:

„Високоповажний Добродію, — Тільки що я получив лист од п. Куліша, з которого бачу, що вишло непорозуміння між Вами и ним по ділу висилки Вами його видань. Між тим я получив давно вже лист од п. Терлецького, в котрім він пише, що Ви поручили п. Димету вислати у Київ прохані п. К-ем книжки. У Вашому листі ж говориться про те, що Ви зарядили висилку книг п-ві Барвинському. Книг же нема; — та ще здається у Вас з п. Кулішем вийшло непорозуміння“.

„Посліднього, правду кажучи, я не ждав, — бо хоть писав про діло коротко, за для його скорости, — але думав, що знаючи хоть наслишком людей, з котрими ведеться діло, Ви звернете увагу тільки на те, щоб книги як скорше прийшли до рук. Усе побічне — не важне“.

„Тепер я ще раз прошу, ради важности діла, як скорше вислати книги и написати мені, від кого буде йти посилка, чи від п. Димета, чи від п. Барвинского и коли її ждати. Я дуже боюсь, коли б це непорозуміння, — тим більше, що п. К. не зна того чоловіка, котрому Ви маєте вислати книги, — и в усюму положивсь на мене, — не кінчилось тим, що книги не будуть вислані“.

„Трудно мені у цій плутаниці добратись толку и про що друге говорити, окрім про те, що книг треба и просить Вас постаратись о скорішій висилку. Але скільки я припоминаю лист Куліша и рівняю з ним ту виписку, яку робить він мені з Вашого листу, — Вас, бачу, уразили ті слова, у котрих п. К-ш говорить, що він тепер у перше виручив гроші за 500 екз. книжок и просить вести счета книгам и грошім. Я можу тільки сказати Вам, що п. К-ш не думав давати своїм словам нічого уржающего Вас; лист його став одвертим тільки для того, що ні він, ні я не знали Вашого адресу“.

„Ще раз прошу про висилку книг и прошу прощення, коли що Вам не вияснив. Про мілочі довго б писати пришлося, — то й не трудно наплутать чого між чотирма людьми, що один у Петербурзі, другий у Києві, той у Львові, той у Відні, — але при

¹⁾ Переписка Мих. Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877 зладив М. Павлик (Збірник філ. секції НТШ., Том XIII), стр. 324--5.

такті, приязні до діла, — досить и того, що було сказано, щоб усунути непорозуміння“.

„Ваш М. Драгоманов“.

В другому листі писав Драгоманов Пулюєві:

„Високоповажний Добродію, — Скоро після того, як почув я Ваш лист, надійшов до мене і лист п. Куліша. Бачу я з радістю, що межі Вами непорозуміння скінчилось. Але я з Ваших слов, а также з того, що казав п. Димет у Києві п. Антоновичу и другим бачу також, що не зовсім певне діло, щоб ми получили стільки книжок, як можно б ждати усіх евангелистів. Та й бачите, як довго йде це усе діло. А меж тім тепер вже інші часи, ніж ті, коли печатались книжки п. К-ша, тепер для них може бути у нас вірний спродаж“.

„Порозумівшись з п. Кулішем прийшли ми до того, щоб зконцентрувати спродаж його виданнь у Львові та у Києві. Він це діло довірив мені, про що скоро напише й Вам, або може написав. Я ж Вас прошу дуже — поспішіть вислати мені счот: скільки екземпл. було попечатано нового закону й скільки Ви їх дали кому на комісію, або инше, на яких кондиціях й скільки зосталось у Вас, чи у кого другого у складі“.

„Прощу Вас написати мені, як найскорше, про це усе хоть примірно, щоб дещо наперед я міг сообразити, а зобравши точні справки, Ви мені вже пришліть и точну роспись, щоб я міг її, як треба буде, передати и якому коммерческому чоловікові, книгареві, або що“.

„Коли побачите п. Терлецького, то передасте йому, що у ділі читальні при Січі я вже написав пісьмо у Петербургъ до кого треба. Сіюгодня маю звістку, що „Недѣля“ вишедші NN будуть вислані йому зараз, — и надалі журнал будуть висилать. Маю надію, що так буде й з другими виданнями російськими. Коли б Січ упорядила одно діло, читальню, та переходила до другого — журналу, бо Львовяне якось не наладяться на европейский журнал: усе Азією тхне од Правди. Ваш ширий М. Драгоманов“.

„Через тиждень я у Києві. — Адрес Ви знаєте — университет“.

Розглянувшись у листуванні, можемо сказати, що Пулюй мав прикrostи, яких не заслужив. Святе пісьмо не було в його руках, а у Львові в Димета, від якого розібрано його до розпродажі по руках. Продажа йшла дуже пиняво. Сам Пулюй згадує, що із неї вплинуло на його руки всего 57 зл. 50 кр. Пулюй, не гаючись, списав рахунковий звіт і післав його дня 6 VI 1874 через Драгоманова Кулішеві в Мотронівку, сповіщаючи, що всі екземплярі евангелий і Йова, які ще залишилися в нього, висилає до Олександра Барвінського, якому доручає вислати 500 евангелий.

Куліш звернув Пулюєві його рахунок з допискою: „вертаю, не дивившись“¹⁾. В листах Куліш виправдувався, а даючи волю

¹⁾ Незабудьки — Ів. Пулюя стр. 57—8. Пор. лист ч. XXXVI.

своєму темпераментові, накидався на Вахнянина, Партицького, Подолинського, Барвінського або й Пулюя:

„Правду сказав кївській кореспондент СПбурських Відомостей, писав Куліш 17 V 1874 р. Пулюві, що стосунки з Галичанами для нас небезпечні („опасны“). За всю щирість, міні відплачують зрадою и всяким ледарством, почавши від Партицького (ч. XXIII).

„Спершу міні було дивно, що Ви так мене зрозуміли, а тепер досадую, що й остання людина в Галичині не розуміє мене. Хоч и далека Ви родина, а все таки родина Подолинському. Промовчавши про його знане Вам грошове ледарство у останньому Ви так мене, або мало що не так, як він розумісте“ (ч. XXIV).

Вияснявав Куліш Пулюві, що він у своєму „благальному“ листі про висилку 500 евангелій нарочно „обгороджував себе комерсантским характером“, а „Ви почали лементувати, наче з роду мене не бачили й не знали. И гірко міні було и досадно, та знов таки й небезпечно: бо коли имя моє фігурує по Галичині, чи між віденськими Галичанами, то ворогам моїм и ворогам нашої словесности (чи то будуть ляхи, чи москалі) се буде вода на їх млинові колеса... Тільки що досяг изнов за-помогти на службі¹⁾, а Галичина знов підмиває мене, мов річка кручу“. Українцям годилося би „залишити Галичину, мов те сміттє, що зісталось після лядського потопу...“ „Брати Русини думають, що вони люде поважні, до діла годящі та й зовсім таки нація“, хоча про них сам Драгоманов писав „про немоготу зварити з Галичанами, хоч аби-яку кашу“. „Колиб вони були тільки письменними слугами та некрадущими людьми. то більше булоб з них користи, ніж з їх дурної просвіти, чи того, що в них зветься просвітою“. „Так ото-ж біда, що певніше з Ляхом, або Німцем стосунковатись ніж из братами Русинами...“ „Братерство з нами Галичане знівечили“, ...та вже тепер у всьому що до Галичини, держусь на убоці... „Дивуюсь Галичанам, а ще більш дивуюсь я собі: що після Партицького не відцуравсь я Вахнянина, після Вахнянина не покинув Подолинського, а після Подолинського ще звирівся Барвінському. Та мабуть дешево за досвід не платиться. Тепер знаю Галицьких братів и інших людей остерегаю, як от хочби и Драгоманова...“ „Роспочинаю новий період праці, не торкаючись до Русинської інтеллигенції...“ (XXV).

¹⁾ В Петрограді був Куліш від половини травня по кінець грудня 1874 р. старшим редактором статистичного відділу „минист. путей сообщения“.

Вилаявши всіх знайомих Галичан і Пулюя між ними, останньому прирікав „запомогу“ 100 рублів (ч. XXIII), запрошував до Мотронівки на випочинок і обіцявав вислати гроші на дорогу, а тоді „побуваєте и в Києві і пізнаєте силу і неміч української інтеллигенції“ (ч. XXIII). Опісля відкликував запросини, бо „пані моя сюди до мене лагодиться приїхати“ (до Петрограду) „а таки думки не покидайте колись до нашої Імперії зазирнути. Коли варто знати Русинів яку землю, то Україну и Московщину найперше. Чи гарно в нас, чи погано, а знати мусите“ (ч. XXV).

Остаточного непорозуміння між Кулішем і Пулюєм в справі рахунків за святе письмо вирівнялося, завдяки незвичайній виrozumілости Пулюя, що заєдно виправдував Куліша „динамікою“ його серця.

Куліш по давньому ділився із Пулюєм вістками про свої праці літературні і наукові, а вернувши з Петрограду у Мотронівку, писав дня 2 I 1875 року:

„Оце домую вже тиждень. Ні за яку працю не приймаюсь и з письменного чоловіка зробивсь обскурантом. Обридли міні учені люде здорово. Не здивуйте, коли скажу, що в хуторі такого дурня нема ні одного, як між ученими бачиш було щодня“ (ч. XXVII).

В р. 1874 друкував Куліш свою „Історію козацества до Богдана Хмельницького“, що вийшла п. н. „Історія возсоединенія Руси“ 1874. I і II том. „З сієї моєї книги довідаєтесь, писав він Пулюєві, що Костомаровська история весьми мене не задовольє“. (Ч. XXVI.) Куліш прив'язував до неї велику вагу і просив Пулюя, щоби він склонив Остапа Терлецького до перекладу на німецьку мову, причім останній мігби порозумітись в справі гонорару з Мінстером. Куліш збирався навіть написати умову. Цего листа післав він на руки Івана Білозерського, бо не знав, де Пулюй обертається. Одначе із справи нічо не вийшло, бо Іван Білозерський написав Пулюєві із Флоренції такого листа (з дня 28 IX 1875 р.).

„Шановний Добродію! Зараз отримав від п. Куліша лист его, писаний до Вас и зараз же відсилаю Вам цей лист. Отже Ви, як бачите добре; тільки п. Куліш дуже помиляєтця, думаючи, що з Мюнстером можна буде зробити такий контракт: да и Ви мусите знати — такі контракти можуть робитись тільки з тими літературними и науковими працями, котрі мають всесвітню славу, а тут діло йде про те, щоб (як небудь) перекласти и надрукувати по німецьки не ради самих тих Німців, а ради нас бідолашних и голих Українців и Русинів“. Знаєте самі добре,

що п. Куліш зовсім помиляється, для того нічого Вам з Мюнстером и переписуватись, бо тільки я один для приятельства з п. Мюнстером, можу ёго упрохати взятись за це видання, гарантуючи ёму, що як не піде добре его видання, то я візьму 3-у частину кошту на себе. Тут діло робитця з ласки, за котру треба дякувати, а п. Куліш думає, що можна примушувати Мюнстера: та як би я ёму тільки щось такого сказав, то він би зараз одбіг аж на другу сторону Св(іту). Можна и отхрещуватся бѣ від такого видання. Ми з Вами про се діло балакали, то більш нічого й говорити, а Ви тільки з тиха и помалу виявіть п. Кулішеві те саме, що я Вам тепер (оттут) пишу. Про то нічого й думати, щоб (дурний) Мюнстер куповав 3-й том Історії, як то пише п. Куліш, котрому, як швидче пишеть, щоб не зміняв своїєї старої умови и друковав у Петербурзі. Годі про се — знати мете самі, Добродію, що и як відписати; шкода тільки як не вдасться нам перекласти на Німецьку мову Історії п. Куліша, а то є більш ніж певне, що за російський оригінал за границями Росії ніхто не дасть и шелага, а не то щоб робив такі варунки, як хоче п. Куліш. Дорога одна: перекласти поперед и віддати переклад Мюнстерові, щоб він ёго надрукував и коли зробить се, — то низенько ёму поклонитись, та й нехай собі торгує тими книжками на здоров'є, а наша користь тільки моральна. Терлецькому треба заплатити з української а не з Мюнстерової кишені, то й він нехай працює з патріотизму більш; я може й вимовивби для него кількись екземплярів у Мюнстера, то и єсть усе, що Мюнстер має зробити для перекладчика¹⁾.

„Тільки тоді, коли б 1-е видання розійшлося швидко и Мюнстер заробив би на ёму, можна б було продати ёму право на друге видання, коли це він згодиться на се, друкуючи перше. Так тільки й можна буде що небудь зробити, а як п. Куліш хоче иного, то нехай шукає, якого завгодно книгаря, то не знайде ні одного у цілій Європі, котрий би тільки захотів надрукувати переклад невідомої праці, з невідомої мови. (Ось лучше б Ви намовили п. Куліша, щоб він продав як швидче біблію Миллярдові то-й гроши візьме и для справи зробить добро“.

„Шкода, Добродію, що Ви мені не відписали, то я й не знаю нічого про Вас, що як з Вами дітця, чи хутко поїдете до Відня и. т. д. и. т. д.“

Туж живемо уже з тиждень; поки що ще добре маємось, тільки Виктор хорував, та й ёму тепер лучче. Жінка моя Вам кланяється. Бажаю Вам усёго найкращого и скоршого переїзду до Відня. Пишіть міні у Флоренції *Via fuori porta Nuova, № 2*.

Щироприхильний Вам Иван Білозерський¹⁾.

Нав'язуючи думки до видання св. письма, про яке згадує

¹⁾ Цего листа помістив був Пулюй у своїх „Незабудках“ (стр. 72—4), однак з пропусками, які зазначаю в клямах. Завважу, що до перекладу „Ист. возз“ зголосився у Пулюя листом з 22 X 1875 р. Петро Скобельський, перекладчик творів Шевченка на німецьку мову, домагаючись за друк. аркуш 30 гульденів.

на кінці свого листа Білозерський, треба зазначити, що Драгоманов тримав у себе „Новий завіт“ в рукописі по рік 1877, шукаючи за накладцем. Як оповідає Пулюй, на Різдво 1875 р. поїхав Драгоманов до Петрограду і просив у Костомарова грошей на видання „Нового Завіту“ за кордоном, з того капіталу, що зібрано 1862—3 на видання українських популярних книжок і перекладу Біблії. Костомаров відмовив, мотивуючи, що фонд зібраний на видання української біблії в межах Росії, а не за кордоном. В р. 1877 звернув Драгоманов рукопис „Нового Завіту“ Пулюєві, але його грошеві недостатки не дозволяли появитись св. письму в друку. Хоча й Куліш обіцяв допомогти грішми, то й він не спромігся і рукопис складано від 1877 до року 1880¹⁾.

За добру волю Драгоманова, що бажав видати „Новий Завіт“ Куліш негодував на нього в листах до Пулюя. Посуджував Драгоманова, що він „продасть рукопис а гроші оберне на свої дурниці“ (ч. XXXVI), бо „з нього вийде другий демагог“, а „комунизм завернув и йому голову“. Вже навіть хотів Куліш прислати Пулюєві „довірєнность на процес из Драгомановим за привлащєнне чужої власности“, хоча в дійсности віддав йому право другого видання (ч. XXXII).

„Не знав я, писав Куліш Пулюєві, що Драгоманов скрутиться од нигилизму, та й оддав йому рукопись Нового Завіту. Тепер би рад од його одібрати, та й не знаю, як“ (XXXVII).

Почалась знову та сама історія, що з Лукашевичем, Партицьким, Вахнянином, Мих. Подолинським, Ол. і Вол. Барвінськими, або й Пулюєм. Нікому із них він не довіряв, підозрівав і обезцінював, або й посуджував про розтрату. Драгоманов не найшов накладця, тому рукопис звернув, а тим самим поклав кінець дальшим підозріванням Куліша.

IV.

(Пулюй оминає 1876 р. дім Куліша. Клопоти з присвятою Ганні Барвінок брошури Пулюя „Про тепло і роботу“ (1879 р.). Листування в цій справі Пулюя з Юл. Романчуком. Присвята Кулішам брошури Пулюя „Непропаща сила“ (1880 р.). Пулюй в Мотронівці і Києві (1880 р.). Думка Куліша про журнал „Нова Основа“. Пулюй в домі д-ра Александрова в Харкові. Наміри Пулюя добиватись катедри на Україні. Короткий побут Куліша у Відні 1880 р. Видання перекладу „Нового Завіту“ (Львів 1880 р.) і листування Пулюя з друкарнею Тов. ім. Шевченка. Британське Товариство купує друковані екземплярі. Продажа брит. Товариству права друку „Нового Завіту“. Видання 1887 р. і 1893 р. Брит. Товариство купує право друку „Старого Завіту“. Збірна праця Куліша,

¹⁾ Біографія Ів. Пулюя, стр. 16—17.

Пулюя, Ів, Нечуя Левицького і Слюсарчука. Видання Старого і Нового Завіту 1903 р. Контрабанда на Україну. Заходи Пулюя, щоби простелити дорогу перекладові біблії на Україну. Письмо до ген. Япанців, Ногі та його прихильна відповідь. Видання перекладу Морачевського 1907—1911 р.).

Куліш глядів заєдно на Галичан, як на людей, що „дорогою порожньої фантазії“ „зайшли в гайдамащину“, як на комуністів, що „нароблять тільки халепи письменним дурням“. „Їх ідеалом є Залізняк і Гонта. За те на Вкраїні, писав він Пулюєві 1 XII 1875 р.: „не так стоять у нас речі, щоб слухав темний люд гайдамацької пропаганди. Шевченко був останній пророк її. Хоч його й читають, похваляючи, та не за криваву проповідь а за ті лагідні слова примирення и любови, котрі він промовляв потверезу“ (ч. XXIX).

Свої докори про гайдамащину Шевченка висловив Куліш не тільки в листі до Куліша, але й у прилюдній статті „Мальована Гайдамащина“, поміщеній у львівській „Правді“ за рік 1876, ч. 9—12. Необачний редактор, Лонгин Лукашевич запросив Куліша до співробітництва у „Правді“ і з пієтизму для нього помістив статтю, яка викликала в Галичині формальну революцію. Куліш не то обезцінив, але сповіряв у ній пам'ять Шевченка, який від 1861 року став для Галицької молоді її пророком. Лукашевич мусів зректися редакції „Правди“, а з дальшої співучасті Куліша в „Правді“ зрезигновано.

Виймком із „галицької Українщини, що зайшла в гайдамащину“ був в очах Куліша Пулюй і якби Галичане „вчилися так, як Ви, мій соколе ясний, то Залізняк і Гонта не були б її ідеалами“ (ч. XXIX).

Пулюй вислухав спокійно усі ті нарікання і поневірки, докори та лайки на „галицьку Українщину“, а ставлячи високо авторитет Куліша не то, що не протестував, але й не раз із Кулішем погоджувався. Приймав також Пулюй із спокоєм всякі, оправдані і неоправдані докори Куліша, звернені супротив своєї особи, забував про них, бо не хотів переривати зв'язків приятелів і спільної праці. А одначе бували такі хвили, що Пулюй з пересердя здобувався на тихий протест, який Куліша певно більше заболів, якби навіть острі слова молодого галицького ученого. Небавом дав Куліш знову привід до такого протесту, що правда не з власного почину, але під впливом Івана Білозерського.

Дня 22 травня 1876 р. запрошував Куліш Пулюя до Мотронівки: „Може, буде в Вас який вакаційний місяць, дак чи не приїхали б Ви до нас у хутір. Побули б ми з Вами и в Києві

и поза Києвом; побачили б Ви своїми очима ту Україну, що про неї тільки з книжок довідується. Може б се Вам згодилось и на те, як маєте для свого бідолашнього народу працювати“ (ч. XXX).

Пулюй утішився запрошенням і подбав про паспорт. Куліш, не перечуваючи, що Пулюй вже в дорозі на Україну, написав дня 20 VII 1876 р. нового листа, в якому читаємо:

„Казав міні панъ Иван Білозерський, що хочете завітати до нас. Се було б вельми добре, та не тепер, бо ми обидва мусимо їхати на далеченьке весілля до родичів наших, та й довгенько забаримось“ (ч. XXXIII).

Подібного листа написав до Пулюя Иван Білозерський, в якому читаємо:

„Шановний Добродію! Бачите, що не час Вам тепер до нашого краю їхати, и хоч би й приїхали, то замість того, що б у купі добре поговорити и пожити, треба нам буде їхати и лишити Вас самого. Длятого, Добродію, вибачайте и лишіть усі думки про дорогу у нашу сторону и сидіть у себе дома, а побачимось з Вами, мабуть, зимою.

Щиро прихильний

Иван Білозерський“.

„P. S. Се писав у хаті у п. Куліша а тепер дописую дома: „Не ідьте сюди, бо тільки зробите не добре, бо кажу Вам, що не годиться, а побачимось опісля, як буду мати вільний час“.

Не перечуваючи нічого, Пулюй виїхав на Україну і прибув вскорі по 20-тім липня до Києва. Звідтам направився він до Борзни, до дому Івана Білозерського, де й провідав про листи Куліша та й господаря хати.

Нема сумніву, що ціла пригода була дуже немила як для Пулюя, так для Білозерського. Не знаємо, як довго пробув Пулюй у Борзні, але тут зважився він на свого роду мовчаливий протест та до Куліша, до Мотронівки, не поїхав.

Куліш відчув це болючо, одначе притворювався ображеним, коли писав з Москви дня 3 II 1877 року:

„А за те и не вхвалив и не влюбив, що Ви зо мною не бачились на Вкраїні. Як приїду за гряницю (а се має бути певно сиріч конечно неодмінно весною), дак ростовкмачу Вам, що се Ви чинили!“ (ч. XXXIV).

Всю вину за висланого листа з відраджуванням їхати на Україну складав Куліш дня 5 VII 1877 р. на Ів. Білозерського:

„Колибъ у Васъ були гроші на переїзды, то нігде б Вам не знайти кращого життя на вакаційні місяці, як у нас на хуторі. Иванъ Білозерський звик загороджувати до мене дорогу кожному. Ото жъ вінъ підвівъ мене написати до Васъ цедулку, що бъ не їхали; наговоривъ мені не знать чого, а самъ до Васъ підлестився. Так він ро-

бивъ не разъ и не два. Така въ його вдача. Наче й хороша людина, а дивись — и самъ нічого не робить и иншим перебивав роботу“.

Куліш, що правда, обережно відслонював причину, задля якої він та Білозерський хотіли стримати Пулюя від приїзду. Дня 18 травня 1876 р. видано відомий емський акт, яким на внесок Юзефовича заборонено українське письменство. Пішла по Україні тривога, а враз із нею побоювання про репресії на письменниках. Куліш під вражінням розмови з Ів. Білозерським боявся якоїсь „халепи“ для Пулюя і для тих, що з ним зустрінуться. Тому й писав Пулюєві про Білозерського:

„Тажежъ вінъ у Відні благав мене, щобъ я покинувъ печатати Св. Письмо: бо черезъ се буде намъ якась халепа. Тоді я не послухавъ його; а тепер саме під той часъ, якъ Юзефовичъ выманивъ собі декретъ розганяти всіхъ недругівъ своїхъ по широкому лицю руської землі, сей божевільний чоловікъ зробивъ зо мною, що самъ схотів. На його таке находитъ. Вінъ уже десять разъ бувъ самимъ прихильнимъ а самимъ лихимъ до мене чоловікомъ“ (XXXVIII).

Мої помічання про виїзд Пулюя на Україну, заки дійшли листи Куліша і Білозерського, підтверджує також листування Пулюя з др. Вол. Степ. Александровим у Харкові.

Дня 27 VII 1876 року писав др. Александр до Пулюя у Борзну:

„Любий земляче! Сподіваюсь, що ви вже теперъ гостюєте въ Борзні у Шановного Івана Івановича; бо вашъ листъ пішовъ ізъ Кієва и до мене прийшовъ ще позавчора (25 VII) и листъ повиненъ бувъ йти ажъ черезъ Курськъ, а вамъ тамъ пряменько. Но коли ви, добродію добрались у Борзну, то не приїхати відтіля у Харьківъ. — все одно якби у Римі бутъ и не побачити папы, такъ у насъ кажуть. При тімъ будьте певні, добродію, що и въ Харькові не менше васъ и люблять и шанують, и будуть вамъ раді, якъ и въ Борзні. Якъ що може й Шановний Іванъ Івановичъ надумає прогулятися зъ вами до Харькова, то й его милости просимо не погордувати нами и вкупиці зъ вами заглянути въ нашу хату“.

„Юнина одного я трохи знаю и сегодняжъ его розшукаю и розпитаю. Коли се той, то вінъ недалеко відъ мене й живе. До милого зобачення, добродію! Хай вамъ дорога скатертью, та прямо до насъ. Вашъ ширій Вл. Александров“.

Одначе Александров надармо вичікував Пулюя. Коли Пулюй не відвідав Куліша, з яким в'язала його спільна праця і на якого приязнь мав право рахувати, то вже ніяково було йому їхати до Александрова. Пулюй писав листа з Гирівки і просив Александрова, щоби цей його тут відвідав, одначе останній та-

кого листа не дістав. Довідуємось про все те з листа Александра до Пулюя з дня 20 X 1876 року, якого частину тут подаємо:

„Мій любий, мій добрый земляче! Спасибі жъ вамъ, що ви таки не забули на мене. А я вже бувъ зажурився; бо ніякъ не мігъ собі вытолкувати, щобъ воно таке значило, що ви отьогъ мали приїхати и мало того, що не приїхали а навіть не одвітили на мій листъ, посланий у Борзну. Буду сподіваться, що ви колись таки напишете міні, де ви були и якъ гостювали у насъ на Україні“.

„Вы були въ Борзнi у липцю, стало быгъ знаете, яке на насъ рухнуло не(с)частя... Відкіля? И за що? Гай, гай! И що воно зъ того буде? Невже такимъ способомъ можно заставити себе любити? Здається, теперъ и Турки языківъ не одрізують, а тутъ нані!... Чи розумієте мене, добродію?“

„Листа вашого зъ Гирівки, якъ ви й догадалися, міні не прислано; та, якъ правду сказати, міні й не можна бъ було приїхати, бо така моя служба. А зъ якимъ я нетерпіннямъ дожидався васъ... Усё розпорядивъ: якъ бы ви тільки прибули до мого двора у городі, то приготовлена підвода заразъ привезлабъ васъ до мене на дачу, на хутіръ. Ну, та вже нічого робити, підождемо того літа, якъ що Богъ віку протягне!...“

Очевидно, Пулюй, як слідно із останніх слів Олександра, обіцявався приїхати на Україну в році 1877. Одначе наукові інтереси (він саме тоді габілітувався на доцента у віденському університеті), а ще більше „грошевий скрут“ не дозволили Пулюєві на їзду, хоча Куліш в листі з дня 4 VII 1877 року писав йому:

„Теперъ же треба Вамъ оддыхати у прохолоді, а такої прохолоди, якъ у насъ у хutorі, нігде не знайдете. Осъ прибувайте лишъ хутенько, то в смакъ наговоримось, и далєбі, що Ваші литературні праці пійдуть відъ того гладше. Один розумъ добре, а два ще лучче“. (XXXIX).

З початком листопада 1878 року обіцявав Куліш приїхати з дружиною через Львів, або Варшаву до Відня, а з Відня у Париж, — одначе обов'язки минули Відень і простували у Париж через Берлін і з Пулюєм не побачилися. В поворотній дорозі не довелося також їм обоїм їхати через Відень. (XLIII—V).

Ферії 1879 року перебув Пулюй над Середземним Морем, звідки слав поздоровлення для обоїх Кулішів, а Ганні Барвінок ще й книжочку: „Про тепло і роботу“, їй присвячену.

В Галичині тоді сильно недолюблювано Куліша за його „Мальовану Гайдамаччину“, друковану у „Правді“ за рік 1876, а ще більше за „Исторію возсоединенія“. В обох творах Куліш сповіряв Шевченка, зовучи його „малоученим поетом“, а його

музу „полупьяною“ і „распущенною“¹⁾. Тому в „Просвіті“, яка друкувала Пулюєву працю „Про тепло і роботу“, не радо бачили присвяту на книжочці дружині Куліша. В цій справі писав до Куліша дня 22 VIII 1879 року Юліян Романчук:

„Високо поважааний земляче! Що до присвячення Вашої книжочки п. Кулішевій, не можу Вам ще тепер наконечно сказати. Виправді надруковане одної сторони більше, особливо коли й так по-над 3 форми (1^{1/2} аркуша) і сторона більше випала, не може становити перепони; тільки боюся, чи не схоче хто піднести закиду против имени „Куліш“. На Куліша бо за єго „Історію возсоединенія Руси“ и и. многі дуже суть розгнівані и готові той гнів переносити не тільки на єго самого особу, але на саме имя „Куліш“. Задля того нехай тая справа задержиться аж до перших днів вересня: тогди позізджаються члени виділу з вакацій до Львова и рішають. Я впрочім гадаю, що рішення не буде противне; ддятого пришлеть рукопись присвячення зараз чи то до друкарні, чи до мене, а скоро рішиться справа в виділі, вона сей час надрукується и Вам пришлется корректа“.

„Простіть, що я Вам на Ваш лист не зараз відписав; але я помимо вакацій маю тільки роботи, що не можу собі зо всім ради дати. От и тепер я писав кільканайцять листів та й ще буду писати зглядом газетки, котру хочу від 1 (лат.) жовтня видавати; має се бути газетка, переважно політична и переважно для народу призначена й виходити-ме 2 рази на місяць в 1 аркуш друку. Хотів бим побудити нарід до самостійного мислення и заохотити також до енергічнійшої акції політичної, именно при виборах до рад громадских, повітових, сойму и ради державної. — Крім політичних мають бути и популярно-наукові статі, як були и в програмі „Письма зъ Просвѣты“, що перестало виходити. Прощу всіх наших писателів о спомаганє, та й Вас прошу, если би Вам коли трафилося що для такої по-за обруб Вашої звичайної діяльности виходячої ціли написати“.

„Другий рисунок до Вашої книжочки я казав зробити ще перед отриманєм Вашого листу. Ваш щирій Юл. Романчук. Моя адреса: „Пляц Стрілецький н-р 1“.

На цього листа відповів Іван Пулюй:

„Вельми Шановний Земляче! Спасибі Вам, що Ви щиро займаєтесь виданням книжочки: „Про тепло і роботу“. Добре було б, якби ваші товариші у „Просвіті“ не робили casus belli з имени Куліша. Моє присвячення пані Кулішевій єсть доказом мого особистого поважання, котре, по моїй думці, не має жадного звязку з видавництвом товариства „Просвіта“. Ніхто не подумав, що Просвіта, видаючи мою книжочку, присвячену пані Кулішевій, вказує яку уважливість для неї, або для п. Куліша. Сердивсь і я за деякі погляди Куліша в його „Історію“ тільки-ж треба признати, що багацько розумного він там написав. Для

¹⁾ Порівнай: Огоновський: Іст. літ. руської, III (1) стр. 122—3.

Галичан буде Куліш завжди чоловіком вельми заслужившимся в нашій літературі, а для мене зостанеться він ще й приятелем, котрого я велико шаную за ширість його до мене. Я не сумніваюсь, що Куліш колись додумається, а може й вже додумався, у чому він помилився. Нам треба бути толерантними. И на сонці є плями. Коли в нас є більший розум, так ми занехавши те, що робить Куліш, робім своє, а враждувати на чоловіка, доживаючого свої літа, нам справді нічого. Хто не знає добре Куліша, той ніколи не зрозуміє його „Історії Возсоединенія Руси“.

„Дуже я радію, довідавшись з Вашого листу, що єсть у Вас на думці видавати газету для народу. Тепер дуже важні для нас часи. Тому треба нам дбати и про інтелігенцію и про нарід. Хто знає, що буде через рік, або два роки. Час би вже, щоб и народня партія думала об тому. що там наше проводирство вкупі з правительством робить“.

„У Вашій газеті роз'яснюйте кравві справи, зробіть хроніку сучасної народньої кривди, то й можете бути певним, що вийде з того користь. Шукайте дописувателів в Галичині, котрі добре знають життя галицьке, Напишу и я дещо, як часу на те стане. Думаю я сього року стерегти більше наших краввих справ и підносити голос в німецьких газетах. Дехто прибіцав подавати факта. Коли и Ви дознаєтесь про яку кривду, дайте — спасибі — знати. Бувайте здорові. Ваш Іван Пулюй“.

В місяці лютні 1880 року післав Пулюй Кулішам свою „Непропашу силу“, присвячену їм обоім, яку вони „читали, смакуючи і радуєчись; вельми, вельми дякуємо обоє. Пані моя аж подумала трохи од Вашого привітного до неї слова“ — писав Куліш, а Ганна Барвінок добавила від себе отцего листа:

„Спасибі Вамъ, Високоповажный Добродію за честь, котру Ви мені зробили своим дорогим гостинцем. Книжечку Вашу почитувала я в смак и багацько з неї зачерпнула собі праведної науки. Щоб добре її зрозуміти я деякі стихи для мене трудні и по двічі прочитовала. Маємо надію, що Ви прибудете до нас слухати соловіїного співу, то ще поясните мені дещо. Дуже цікава наука. як добре за неї візьмесся да розчовпаш трохи, що до чого приходитьсья. Вы дуже поетично приложили до непропашої сили Венецію з її палатами дожей, з серенадами в гондолах на воді. Так думкою туди и перенеслась“.

„Я писм довго не писала до Вас, що прийшла до нас телеграма од небоги. Вона вельми занедужала, та ще ми іздили до Києва. Трохи и в неї не опинились. Та дяковати Господеві їй уже получчало. Бувайте здорові. Дай Вам Боже подвизатись у науці и проливати спасенний світ проміж темними людьми. Щиро прихильна до Вас А. Куліш 1880 року 11 березня“.

Дякуючи за „Непропашу силу“ Куліш запрошував Пулюя, щоби приїхав „отдохнуть въ нашемъ прохладномъ хуторѣ отъ вѣнской суши и трескотни“ (XLVIII).

Вдруге запрошував Куліш Пулюя до себе з весною 1880 року (20 IV):

„Большой Вы дѣлаете промахъ, любезный Докторъ, оставляя безъ вниманія нашу весну. Положительно Вамъ говорю, что нигдѣ она такъ не хороша, какъ у насъ въ хуторѣ. Приѣзжайте, или хоть увѣдомьте, когда Вы можете приѣхать...“ „Хата наготовлена для Васъ простора. Скільки схочете, стільки й живіте въ насъ: нам не переб'єте ніякої роботи. Все літо домовати мемо, Коли схочете, мы зробимо и physikalisches Kabinet у себе...“ (ч. XLIX).

І в третє просив Куліш Пулюя до себе в гості дня 7 червня 1880 року:

„Добре, добре зробили б есте, коли б завітали до нас на хутір відпочити... Дома не хочу святкувати именинъ (27 липця), бо не люблю квакання нашої темноти. От, коли б Ви пристигли до Києва 28 го або 29 липця... Ну же бо, одверніте очі від реторты! Химия й физика гарна й за вікном віденського кабінета, а що в нас на хуторі, дак и Господи!“ (ч. LI).

Ще раз нагадував Куліш дня 12 липня 1880 року Пулюві, що вичікує його в Києві дня 28 липня, при чому повідомляв, що у нього „гостює вже сем'я Василя Білозерського, Оснівника и самого його визираємо“ (ч. LI).

„На ті щирі і сердечні запросини, писав Пулюй в р. 1905, поїхав я радо на Україну і прибув до Києва 28-го липня, де дожидали мене Куліш і його люба дружина Ганна Барвінок. Розглянувшись в городі, поїхали ми потім вкупі до хутора Мотронівки недалеко Борзни“.

„Хоч вже минуло 24 років, як я гостював у Кулішів, але хутір Мотронівський остався мені в такій живій і дорогій пам'яті. що мені здається, наче б я ще недавно його бачив. Я тямлю добре старезний двір під солом'яною кришею з ганком, з високими тополями і з широким подвір'єм. Праворуч того подвіря стояли стодоли і будинки для всякого господарського знаряддя, а лівобіч хліви для скоту. За двором був великий і розкішний сад. В тому саду, між липами, почивають тепер тлівні останки покійного друга. За життя сам він доглядав тих широко-гилтистих лип, що розрісшись незвичайно розкішно, розливали літньою порою пахощі свого квіту по всьому саду. Він доглядав їх як зіниці і мовляв, як то буде „добре“ між ними почивати в могилі йому і його любій дружині. Поза садом стелились рільні поля, яких належало тоді до хутора 45 десятин, а між полями виднілись розкинуті зелені гаї“.

„В хатах хуторного двора була всюди простота, достойна угодників божих. Не було там жадної городської роскоші, панської пихи, або якої непотребі. Кілька років пізніше, 6-го падолиста 1885 року, згорів Кулішів хутір. Згоріли не тільки господарські будинки, але й сам двір і майже все, що в йому було,

між іншими багачько рукописів. Та й з моїх листів писаних до Куліша в роках 1870—1885 не осталося, мабуть, нічого. Листи Куліша, писані того часу до мене, збереглися майже всі і будуть свого часу видруковані“.

„Під той час, як погорів Кулішів хутір, був арендатором якийсь поляк Заленський, уроженець Сибірі, котрого рекомендував Кулішеві Борзенський нотар. Арендатор, позвозивши пашню, на токі, забезпечив її від огня в банку і доставши після пожежу забезпечену премію, не поніс жадної шкоди. Кулішеве ж добро пропало, бо хуторські будинки і двір не були забезпечені. Куліш догадувався, що сам арендатор підпалив будинки, але не можна було сього доказати“.

„Куліш в своїм хуторі був передусім господарем. Як не побивався в полі, то на току, або в саду. До всього прикладав він свої руки, орав, сів, корчував, рубав і садив. Він і за варстатом майстрував. Тільки, як не було пильної, господарської роботи, то засідав тоді до літературної праці, в якій ніколи не було кінця. *Procul negotiis* не мало для Куліша і в хуторі жадного значення. Він не марнував ні одної хвилини. Була се натура не тільки благородна, але й незвичайно енергична і майже невтоплива робуча сила“.

„Я гостював у Кулішів кілька неділь. Дні бігли незаметно. Беатріче, — так звали ми ідеальну дружину Куліша, — дбала чим би тільки душі і тілу догодити. Кожного дня придумувала щось нового, щось несподіваного і веселого. Після охочої праці починалась між нами щира і дружна розмова, що перемінюлась часто з народними піснями, в яких Куліш дуже любувався“.

„В розмовах наших брала участь і дружина Куліша та все з ніжністю і розвагою, кладучи кожне своє слово на золоті терези. Я любувався її, незвичайним у жінок, патріотизмом і благородним почуванням до літературної праці свого чоловіка, яку вона вміла, з великим самопожертвуванням, піддержувати і захищувати“.

„Вечорами віддыхали ми, завсіди у трое в саду і розмовляли часто і про науки природні. Найбільше інтересувала Куліша астрономія. По його просьбі розказував я про творива небесні, про їх настання, їх безустанну переміну і їх кінець, що в початком їх новонастання... Після наукових розмов сповнялась душа Куліша супоковом і здавалось мені, що він набирав більше охоти до нових літературних подемів. Які почування будились в душі Куліша, що дуже любив природу, висказав він у гарній вірші: „Молитва на спомин зорявої ночі на Україні“. Написав він туя молитву, одушевившись оповіданням про нові і перемінні звізди“¹⁾.

Перебуваючи в домі Куліша, розмовляв з ним Пулюй на різні теми, між іншими про потребу нового журналу.

¹⁾ Др. І. Пулюй: Нові і перемінні зв'язки. Третє доповнене видання. Відень 1905, стр. 49—53. „Мотровівський хутір“.

„Ще не минуло від мого приїзду, яких дві неділі, писав Пулюй у своїх споминах, а ми вже радили раду, чи не видавати б нам в Австрії літературного журналу, такого, як була „Основа“. Ми перелічували помічників-робітників нашого журналу in spe, — а їх можна було тоді перелічити на пальцях, — та й роздумували, як би добути потрібні на це капітали. Часом здавалось нам, що даремна річ братись за таке діло, вже зважаючи на свої недостатки, як і для того, що треба було немало гроша і на видання „Нового Завіту“, що вже друкувався у Львові. Але ми не кидали таки нашої думки про журнал, нам здавалось, що сила волі перемаже і грошеві труднощі. Ми радили, що треба мені їхати до Києва і до Харкова і там шукати людей, охочих до діла“.

„З такою думкою пустився я в дорогу до Києва в другій половині серпня 1880 року. Із Мотронівки до станції Плиски треба було їхати поштовим возом, вечірньою порою. Куліші провозжали мене з подвіря, як провозають батько-мати свого сина. Повнолиций місяць вже викотився серед неба і розливаючи своє проміння по зрошеній землі, присвічував мені дорогу. Перед моїми очима пересувались темно-зелені гаї, а потім білі, привітні хати з огородами, поля, шляхи, а одалекі чорні, ширококрилі вітраки. Уся природа віддыхала теплим, літнім воздухом, оповита тишиною, котре переривало одно туркотання поштового воза і тупотання та пирхання коней. Знову минали ми оселі, вишневі сади а в садах розлягався тоді веселий гамір людей і пісні. Так би хотілось зупинитись, хоч на хвилину, та послухати пісень, але не ставало на те часу. Коні мчались як вихри, щоб тільки у свою пору доїхати до поїзду та щоби не заночувати у Плисках“.

„Здовж дороги видно було тільки широченні лани і луги і однотайність круговиду була причиною, що я призадумався... Якій же будуть, думав я, ті люде, з котрими я бачити мусь? Чи будуть вони до діла і до жертв охочі?...“

„Нараз осіяло землею велике світло небесне, перед котрим саяво повного місяця змарніло. Перед моїми очима ізсунулася по небі помалу і тихо огниста куля астероїда, лишаючи за собою на небі довгий і широкий сіро-світлий шлях. Куля щезла близько землекраю, де біле світло перемінилось у темно-червонясте“.

„Почтовий візник стуманів од надзвичайного світла, що несподівано перемінило на хвилину, ясну ніч на день і ледви міг промовити до мене слово на мої питання. (Очарований незвичайною проявою для мене добре знаною, розказував я про неї в містах до моїх приятелів. Один із них згадав і собі про те „світло“. Коли-ж 1882-го року в кравчому суді у Львові переглядувано листи, котрих забрала в мене віденська поліція, то якийсь дуже совісний урядник, і spes futura, підчеркнув червоним олівцем і слово „світло“, як щось підозрілого“).

„Приїхавши до станції Плиски, зараз почувся я на „нашій, не своїй землі“ і те гірке почуття обгортало мене ще більше в центрах України, в Києві і Харкові. Через цілу дорогу, по

стаціях і вагонах не почув я ні одного рідного слова. Усі шляхи на Україні, де проведена залізниця і всі міста змосковщені до того, що навіть тая інтелігенція, котра не цуралась українського слова, розмовляла по московськи у себе дома“.

„В Києві побув я тільки два, чи три дні, щоби поговорити про журнальське діло з людьми, котрих рекомендував мені Куліш. Після того поїхав я до Харкова де дожидав мене мій приятель Вол. Степанович Александров“¹⁾.

Можна жалувати, що Пулюй не назвав по імені тих Киян, з якими він розмовляв про журнал та що не переказав нам їх думок. Вол. Александров (ур. 26 VI 1825 р. умер 10 I 1894 р.), про котрого згадує Пулюй, вийшов із священичої сім'ї. Учився спершу на селі, опісля в духовному, уїздному училищі в Куп'янці, де скінчив 4 класи, потім переведено його у Харків, у духовну колегію, в класу риторики. Тут учив колись філософ Григ. Савич Сковорода. В колегії дійшов до богословської класи і був навіть пострижений в стихар. За те, що грав на гітарі і ходив до театру, грозив йому, богословові, карцер — одначе він карі не піддався і поступив в університет 1847 р. на медичний виділ. Від р. 1853 був він лікарем в піхотному полку у Варшаві, де служив шість літ. Там навчився польської мови, зложив 1859 р. іспит на доктора медицини, оженився з Українкою, потім переведено його на Україну в город Чугуїв. В р. 1867 перейшов він у Харків на становище городского лікаря і перебув там по рік 1879. Опісля вернув у військову службу в Харкові, Керчі, Полтаві і знову в Харкові, де діждавшись відставки, закінчив життя.

Вже в „Основі“ Білозерського вийшли його вірші „Думка“ і „Плач дочки по матері“. Для домашньої сцени дітей зложив він оперету: „За Немань іду“, яку з часта грали також в харківському драматичному театрі. Опісля написав він другу оперету „Не ходи, Грицю“. Обі видруковано і головню завдяки їм став він відомим ширшому громадянству. Писав він ще драматичні картини: „Кепська справа“, „Правдиве кохання“ і „Семинарист дома, становий в сливах“. Останньої не пропустила цензура. Видав він два томи „Складки“ і пісенник з нотами (86 пісень). Перекладав твори Лермонтова, „Дзядів“ Міцкевича, псалтир (вийшов п. н. Тихомовні співи) і святе письмо, для якого навчився єврейської мови, а знав він також мови грецьку, латинську, французьку, російську, українську і польську. Із св. письма переклав він книги: Битія, Ісход, Йова, пророка Йону (з євр. мови) книгу Товіта з грецької мови. Писав вірші, з яких де-

¹⁾ Незабудька, стр. 126—30.

кілька друковано у львівській „Зорі“. Побіч численних спогадів про Александрова, писаних В. Науменком, Л. Ч-ном, Павлом Грабовським, Ів. Сердешним (Степенком), Цезаром Білилом, Евг. Чикаленком, на спеціальну увагу заслуговують статті про нього і його творчість Вол. Лукича Левицького: „Про життя і літдіяльність Вол. Александрова („Діло“ 1888. Ч. 193—4, 196—7) і Мих. Возняка: Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова“ (Україна 1928. IV, стр. 80—91), де старанно зібрана і оцінена література предмета.

Пулюй почав листуватися з Александровим від р. 1874. Тривало це листування по рік 1886. Пулюй зберіг ці листи старанно, а по його смерті перейшли вони на власність Ол. Барвінського в числі біля 50. Завдяки др. Богданові Барвінському маю змогу з них користати, а не трачу надії, що видам їх при нагоді друком, на що вони вповні заслуговують.

„Моя знайомість з Александровим, писав Пулюй у своїх спогадах, почалась листами із 1875 (має бути 1874 року). Літною порою цього року проходжувався я з одним приятелем по саду гарного, віденського Шенбруна. Ми розмовляли про це і те а слідом за нами йшов якийсь чоловік. Почувши нашу, українську розмову, приступив він до нас, виправдав свою сміливість і зарекомендувався нам як секретар харківського університету, Рейнеке. Найшовши на чужині своїх людей, він не витерпів, щоби з нами не познайомитися. Ми розмовляли довго про Україну, причім Рейнеке розказував, що його знайомий Александров написав кілька опереток на українській мові, які мені радо пришло, коли я цього забажаю“.

„З Рейнеке я вже більше не бачився а в осені того-ж року дістав я від Александрова сердечне письмо вкупі з його оперетками. Прислано мені цей дорогий для мене дарунок з Відня до Фіюме, де я під той час був асистентом, а потім суплентом при академії маринарки. Опісля послали ми один другому свої фотографії, переписувались дуже часто і стали добрими приятелями. Обличчя Александрова так вбилося у мою пам'ять, що я, приїхавши до Харкова, пізнав його на пероні на перший погляд“.

„При кінці Більшої Сумської вулиці стояв гарний дім Александрова, кругом його розклався невеликий, але гарно викоханий сад, а серед нього справдішня, українська хата. Александров впровадив мене найперше в цю хату, яка мала бути мешканням для нас обох, і витав мене, як гостя, з незвичайною щирістю. Хата пишно прибрана ручниками і килимами, кругом по стінах святі ікони, позатикані квітками, а долівка встелена пахучим зіллям, наче у зелені свята. Стало мені весело в серці, а київська нудьга, що сповила мою душу, щезла як дим од вітру“.

„Мій друг попросив мене потім до свого дому, щоби познайомити мене з його дружиною і дітьми. У гостинній хаті,

довкола по стінах висіли мальовані великі портрети українських гетьманів, які свідчили кожному гостеві, що в домі Александрова панують і люблять українщину“.

„Сем'я Александрова, його люба дружина, дві дочки Ольга і Людмила та син Володимир були раді мойому приїздові. Веселі та щасливі хвилі, прожиті в домі Александрова, й досі для мене незабуті“.

„Александр познайомив мене із своїми приятелями і знайомими та запросив їх до себе в гості на вечорниці з музикою і піснями, на котрих грали також композиції самого Александрова. Було не мало й молоді і мені здавалось, що нашим надіям не марніти“.

„В Харкові був я ще тоді двічі, чи тричі в домі пані Альчевської, давньої знайомої Куліша. Вона заслужила собі своїм гуманним патріотизмом. щоби згадати про неї, як про керівницю недільних шкіл, в котрих панночки, а між ними й родичка пані Альчевської з власної охоти і даром вчили усячини вбогих дітей на російській мові, бо на іншій годі було тоді“.

„Побувши в Харкові який тиждень, вернув я до Мотрошівки і тут вradiли ми з Кулішем, що „Нова Основа“ має виходити того-ж таки року, як тільки Куліш приїде до Відня. Але та надія не сповнилася ізза грошових недостатків“¹⁾.

Про цей журнал писав вже 13 листопада 1880 року Куліш Пулюєві:

„На журнал ми зовсім не вповаємо. Нікому він тут не рупить, а Галичина не спроможеться на центральний орган. Хоч би й було за що розпочати, то се річ непевна. Тяжко жити бідуючи та ще нести на плечах таку ваготу. Не буде такий журнал одрадою. Святе діло освічувати наукою дорогу людям и поетичне та не буде снаги за черствим хлібом проповідувати спасенне слово... Інші були мої літа и обставини за часів Основи; тепер я не той и такої ваготи, як тоді не подужаю. Пориви в серці бувають, а незгоди незгодою; не встою проти тяжкого побуту на науковій арені. А що я напишу далеко од Росії для Росії? Писати мігби я тільки для Галичини, дак для сього ж, бачите, треба стількі спромоги, щоби не журитись ні хлібом, ні одежею, ні хатою, ні книгою“ (ч. LII).

З листів Александрова до Пулюя видно, що останній не був від того, щоби переїхати на професуру до Росії. Александров захвалював гарні, дохідні становища професорів харківського університету, писав про намір основання технологічного інституту в Харкові „а добрячих учителів та професорів скрізь треба“ (3 III 1875 р.). В іншому листі заохочував до приїзду: „А я такъ думаю, що як їхати мете, то возміть зъ собою метрику и свій дипломъ на учену степенъ та по екземпляру

¹⁾ Ів. Пулюй: Незабудьки..., стр. 131—3.

всього, що було вашого друковано; то далєбі можна буде... Мабуть и въ васъ дають увольнительні види — а більшъ нічого й не треба. Хіба потрібується пробна лекція; та коли и екзаменъ який небудь, то замітно, що ви за словомъ въ кипшеню не полізете. Тільки щось я про такі екзамени не чувавъ. Отъ лікарямъ, такъ тимъ екзаменъ в. А що до чистоти языка въ розмові, то... махай, нехай косять... Всі професори и учителі зъ заграничнихъ такъ по руському говорять, що иноді ледве його розберешъ. А деякі то ще й знарошне манірничать и за се ніхто нічого..." (5 IV 1875 р.).

Так було до року 1875. Одначе Пулюєві почала вже в Австрії стелитися дорога до наукової карієри. Своєю впертістю, талантом і витривалістю Пулюй здобував поволи, але постійно одну наукову позицію за другою. В р. 1874 був він асистентом і суплентом в морській академії у Фіюме, опісля як стипендист поїхав до Страсбурга, де докторизувався (1875—6), а в р. 1877 сягнув, на основі своїх наукових праць, по степеню доцента на віденському університеті, здобуваючи собі гроші на прожиток, як асистент фізики в інституті проф. Лянга (1876—82). Був він визначним ученим по електротехніці і в р. 1883 дістав дуже дохідне становище як консулент фірми „Oesterreichische Waffenfabriks-Actiengesellschaft“, яке одначе в р. 1884 покинув, коли йому предложено катедру експериментальної та технічної фізики в німецькій техніці у Празі¹). Мрії Пулюя, здобути університетську катедру, сповнилися. Заблизнув він на ній не тільки як учений професор, але також як помисловий винахідник. Свої винаходи виставляв він на всесвітній, електричній виставі у Парижі (1881 р.). Переїздити з Праги Пулюй не бажав, бо мав свій варстат праці, з яким зжився, тому й не думав вже здобувати катедру на Україні.

З Кулішем побачився Пулюй знов при кінці листопада 1880 року у Відні. Оба замешкали разом, а Пулюй так сердечно займався гостем з України, що Кулішева не мала слів подяки для Пулюя „за віденську гостину мого чоловіка“. „Каже, що не було б йому краще и з найближчим родичем гостювати у Відні, тільки що покинув мене саму на господарстві, тим сумував и вернувся у хуткому часі“. Дня 10 XII 1880 р. був Куліш вже дома. Із щирої вдяки за гостину чоловіка Кулішева вишила Пулюєві українську сорочку (ч. LIII—VI).

¹) Др. Роман Цегельський: Др. Іван Пулюй як науковий дослідник (Зб. матем.-природоп.-лікарської секції. Т. XXVII, стр. 6).

Час побуту Куліша у Відні був дуже короткий і ледви чи міг він засісти до поважнішої праці. Одно певне, що Куліш, який високо цінував свій переклад св. письма, втішався вже появою „Нового Завіту“, що вийшов у р. 1880 у світ з друкарні Товариства імени Шевченка у Львові п. н.

Святе письмо нового Завіту. Мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Кулиш и Др. И. Пулюй. Відень 1871. Печатано у Львові в друкарні Товариства імени Шевченка, 1880. 16°, стр. 464 + 1. Цѣна 1. гульд. а. в. Куліш хотів зазначити, що чотири євангелисти вийшли у Відні окремими брошюрками і через те помічено в наголовку „Відень 1871“.

Було це повне видання Нового Завіту друковане громадянкою. Друку йшов пиняво, бо грошей не було. Почався склад св. письма Нового Завіту вже в році 1877 на такій умові, що Пулюй заплатить одну третину ціни друку готівкою, а останні дві частини в міру спромоги.

Друкарня, як видно, із складом не спішилася, бо грошей не дістала, тому вже дня 23 окт. 1877 р. писав Пулюй до тодішнього голови Товариства, дра Корнила Сущкевича:

„Вельми Шановний Друже! Післав я вже й другого Матфея из Відня, та якось дуже тяжко дождатись вашої коректури. Люде, що дають гроші на нове видання, не хотіли печатати його в друкарні Шевченка, кажучи, що з Галичанами трудно робити діло. Та хотів я, щоб своя, а не чужа друкарня заробила, то й пристали вони на мою волю. А тепер приходится признатись, що по їх стороні була правда“.

„Не можна там вже для якої причини печатати, то хочби Ви одписали, чи одержали гроші та прислали пробу велінового паперу, про котру я просив, бувши ще в Італії. Вибачайте Друже, а справді не можна не марикувати собі на вашу друкарню“.

„Оце ж прошу Вас, Шановний Друже, або сам відпишіть, або хто другий нехай чим скорше відпише:

1) Коли розпочнесь печатання св. Письма?

2) За кільки день печататиметься один аркуш — (щоб я знав, коли має бути готове св. Письмо).

3) Чи одержали гроші? Прошу прислати і росписку.

4) Прошу також нехай пришлють велінового паперу що найкрасшого на показ.

Адр. Josephstadt, Lange Gasse 58. Th. № 26. Dr. Ivan Puluj.

„А може за иншою роботою і ніколи тепер печатати св. Письмо, то нехай би я і те знав, то печатавби у Відні, бо й далеко б ту вигідніше було вже ради коректури, та й скорше“.

„Вибачайте, що я зовсім щиро пишу, Видання св. Письма для нас дуже пильна робота, то й мусимо дбати, щоб вона, чи

сям, чи там робилась. Я доказав, що не так думаю про Галичан, як усі Українці, доказуйте ж Ви, що по нашій стороні правда. Витаю Вас як щиро прихильний Ів. Пулюй“.

Друкарня дістала в кілька днів по листі Пулюя гроші, тому почала складати, та як побачимо далше, гроші не приходили в потрібній кількості, тому друкарня впоминалась про них в Пулюя. Останній писав дня 15 VIII 1878 р. до К. Сушкевича:

„В місяцю Липню обіцяв Иван Білозерський, що дасть 100 рубл. на видання Св. Письма. Діставши сі гроші, приплю Вам. Обіцяли ще й другі люде, та мабуть слово тепле, тим то й здається треба буде перестати печатати, скінчивши Євангелисту Іоана. Александров з Харкова думає печатати свій переклад Іова, та ще нема від нього останнього слова. Витаю Вас як щиро прихильний Ів. Пулюй“.

Одначе сподівані від Білозерського гроші не прийшли, а коли друкарня далше впоминалась, Пулюй в листі з дня 13 IX 1879 р. писав Сушкевичеві:

„Високоповажний Друже! А вжеж, що зовсім нічого нам гніватись. У нас була умова, що я маю заплатити друкарні третю часть гроша а останню часть коштів платити му вже потім, як зможу. Ви знаєте добре, мій Друже, що видання св. Письма не діло спекуляції лавочної а діло патріотизму. Коли Куліш и я оддали свого часу праці і здоровля, перекладаючи св. письмо, то й здається булоб досить і того з нас, а такий народній інституції, як товариство имени Шевченка годило б ся видати сю працю на свої кошта, мавши свою друкарню. Тільки ж ні я, ні п. К(уліш) не ждали того од друкарні, знавши, що вона вельми, вельми хирляє. До того ж я взяв на свою голову тягар видання, не мавши своїх достатків, а борючись заєдно з великими недостатками і дбаю, щоб зібравши гроша, печаталось Св. П. у своїй друкарні, а не в німецькій, котра пристала б на ті самі вимінки, що й друкарня Шев., а напечатала б скорше і за меньшим трудом і заходом. Я ж оце більш нічого не хочу, як щоб заряд друкарні не томив мене даром своїми неоправданими претенсіями, коли я досі вже більше, як половину належитости заплатив. Гроші, котрі я пересилаю, дані з ласки добрих людей, то й зрозуміте, Друже, що я не можу ставити між нами иншої умови, як тая, що стоїть. Я маю заплатити третину а останок сплачуватиму, як потім збереться трохи з розпродажі, а трохи й дехто пришле. Здається Вам, чи то друкарні нічого жалуватись на мою платіж, коли я з моєї сторони можу тим жалкувати на друкарню, що вона напечатала на подвійному веліновому папері, так що ті „взорові“ екземпларі для мене зовсім не годяться, та й ще допрошується друкарня заплати за два аркуші, котрі без мого *imprimatur* печатано. Рукописі якогось А. Д. я не посилав, а післяв дальшу рукопись Нового Завіту, переклад К-ша і мій. Ще ж бачу, що відколи став я печатати, тяжко вговорити

заряд друкарні, що Новий Завіт не буде виходити частинами а вкупі; бо хто ж би придумав видавати чотирёх евангелістів, коли під ряд печатається і останок Нов. Завіту. Напечатані евангелісти лежатимуть так довго, поки не напечатаєм: Діяння, Листи Павла, Петра, Іакова, Юди і Іоана і Одкриття Іоанове. Аж поставивши на останній стороні Н. З-ту амінь, випустимо новий Завіт увесь в одній книжці. Я надіюсь певно, що скінчивши Діяння і листи Павла, зможу прислати яку сотню гульденів. (Дальше обчислював Пулюй скільки аркушів паперу треба буде на друк 3000 екз. цілого Нового Завіту, почім писав:) „Прошу Вас Друже, печатайте скорше, то буде Богові свічка а друкарні гроші. Досі баламутило нас Библ. англ. Товариство. Тепер воно не хоче купувати, хоч проф. Миклосич удобрив наше видання. Що там думають Галичане з новими виборами? Погано буде, як вони завчасу не надумаются, бо або ніхто не прийде до сойму, або така сволоч, котрої і тепер чимало між райхсратовцями, котрі вмють з дівками по орфеах і тінгль-танглах волочитись а не дбати про добро народа, которого заступають. Один доктор Німець розказував міні про одного проводира попа, що бачив його, як волочився. Бувайте здорові. Ваш
Іван Пулюй“.

Остаточнo „Новий Завіт“ вийшов друком перед днем 29-го жовтня 1880 року, бо з того ж дня маємо рахунок на ціле видання на 1100 зр. 47 кр. В році 1883 зредуковано рахунок на 1039 зр. 80 кр. Коли друк йшов пиняво, то те саме приходитьсь сказати про заплату.

Дня 25 IX 1877 р. прислав Пулюй	215 зр.
В році 1878 не дістала друкарня нічого	—
Дня 5 I 1879 прислано	85 „
„ 21 XI 1879 прислано	100 „
Разом	400 зр.

Загалом сплатив Пулюй по день 27 VI 1883 р. всего 600 зр.

дня 14 VII „ „ 100 „

Залишилось до сплати 339-80 кр. Тому просив Сушкевич дня 15 XI 1883 р. Пулюя, щоби рахунок вирівнав. Хоча в Пулюя була найліпша воля, він цего вчинити не міг, бо з розпродажі гроші не впливали. Як довідуємось із одної записки Пулюя, він вислав друкарні Шевченка що й-но в р. 1885 квоту 383-86 кр. (в чому також решту для переплетні), коли йому поталанило довести до кінця справу з Мільярдом. А треба пам'ятати, що під той час гріш був дуже дорогий і нераз плачено 24 відсотків від позички.

У місяці вересні 1885 р. продав Пулюй із львівського видання „Нового Завіту“ Мільярдові 2006 екз. по 50 кр. = 1003 зр.

і 21 переплетів по 12 кр. = 2 зр. 52 кр. Разом 1005 зр. 52 кр. По оплаченні друкарні, переплету та інших дрібних видатків залишилося 584 зр. 86 кр., які Пулюй поділив на дві частини титулом гонорара за переклад. Одну частину 292 43 кр. затримав для себе, а другу, таку саму квоту вислав дня 16 IX 1885 р. Кулішеві.

Куліш, діставши вістку про бажання Міллярда закупити примірники „Нового Завіту“, відповів дня 3 IX 1885 р.: „Радію серцемъ, що Св. Письмо знайшло битий шляхъ (ч. LXXVI) а в листі з дня 18 ст. ст. вересня писав: „Велика се, велика сталась новина, що руські трудолюбці на св. Письмі заробили по 291 гульдену“ (ч. LXXVII).

Очевидно, Міллярд був вдоволений із купна і вже в листопаді, або з поч. грудня 1885 р. звернувся до Пулюя, щоби продав право на видання „Нового Завіту“. Куліш годився на право одного видання, хочби навіть без підписів перекладчиків:

„Про мене байдуже, писав Куліш Пулюєві дня 20 III 1886 р., що насъ не пропечатають Британь. Коли память у потомстві варта, хоть одного гульдена, дакъ и безъ пропечатавня знати муть, хто перекладавъ. Просимо Васъ, приставайте на все. Велика нужда грошова. Отъ и конецъ... А про перекладъ старого завіту не договоруйтесь. Тамъ не можна буде Милярдові шайраїствувати, и мы ёго притиснемо“ (ч. LXXIX).

Пулюй вволив волю Куліша о стільки, що продав Міллярдові право не на одно, але на повсякчасне видання „Нового Завіту“. Про ціну можемо довідатися з листу Куліша до Пулюя з дня 24 V 1886 року:

„Приславши 460 рублівъ Милярдовыхъ, вырятавали Вы насъ изъ великой нужды, а якъ у вѣ осени — спасибі Вамъ — надішлете ще 136 гульденівъ (російськими папірцями), то й геть полатаєте наші злыдни“ (ч. LXXX).

Можна припускати, що других 460 рублів узяв Пулюй за свій труд при перекладі. Квота 136 гульденів, про яку є згадка в листі, це, по мойому, особистий довг Пулюя в Куліша. Він сплатив його квотою 80 рублів, висланою в грудні 1886 р. і квотою 40 рублів, пересланою вже по смерті Куліша дня 3 червня 1897 року (ч. LXXXIII).

Міллярдове видання британського, біблійного Товариства спільного перекладу „Нового Завіту“ Куліша і Пулюя вийшло кирилицею під їх повними іменами, про що вже Пулюй подбав. Його наголовок:

Святе Письмо Нового Завіту мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Куліш и др. И. Пулюй. Львів. Накладом: А. І. Піка (перше видання 1887 р., друге 1893). Ruthen. New Test. З друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні стр. 1—459 + 1.

Факт, що британське бібл. Товариство видало два наклади, свідчить, що „Новий Завіт“ „найшов битий шлях“. Одначе цим довершено тільки половину роботи. Пулюй накликавав Куліша, щоби прислав переклад „Старого Завіту“, та дістав від нього відповідь ще в 1878 році:

„А старого завіту Св. Письма нема вже на світі: розсердившись на львівських дурнів, що вони, мов глухі гаспеди, затулюють вуші від правды, взяв я та и вкинув свою працю в огонь...“ (ч. XLII), а в іншому листі: „Я спалив Старий Завіт й через те ще, що не так треба було його перетовкмачувати, а таки простісенько з Лютера, по троху зазираючи в православне“ (ч. XLIV).

Нема причини не давати віри цим словам Куліша, а не виключена річ, що на ново ладжений Кулішем переклад Старого Завіту знищив пожар у Мотронівці дня 6 XI 1885 року¹). Куліш, заохочений Пулюєм, забрався до перекладу і хоча між ними обома прорвалися зв'язки, безвпинно дальше над ним працював. В початку липня 1893 р. вислав Куліш на адресу Павлика свої „Товитові словеса“, щоби він надрукував „у славній Коломиї на дешевенькому паперці трі сотеньки примірників“. Павликові переклад дуже подобався, коли у відповідь Кулішеві писав, що незабаром надрукує „Товитові словеса“, „перекладені прекрасно“²). Вони вийшли безіменно п. н.:

„Товитові словеса“ переказані старорусчиною. Видав М. Павлик. Коломия 1893. З друкарні Яна Брука і спілки“. 16°, стор. 27.

В р. 1896 мав Куліш готовий переклад: „Голосіння і Піснья Пісень“ і хотів їх видати при помочи Павлика, одначе в листопаді змінив цей плян, рішив відложити друк св. письма, а попереду задумував друкувати збірку своїх перекладів п. н. „Позичена Кобза“³).

Появи видання перекладу Старого і Нового Завіту Куліш не

¹) В. Шенрок: П. А. Кулиш, Біографическій очерк, Оттискъ из журнала „Кіевская Старина“, Кіев 1901, стр. 245 і Дмитро Дорошенко: Пантелеймон Куліш, Загальна Бібліотека № 174—176. Ляйпціг, стр. 54.

²) М. Возняк: „Останні зносини П. Куліша з Галичанами“. Записки НТШ, том 148, стр. 208.

³) Там же. Т. 148, стр. 217—18.

діждався. При щирих заходах Пулюя, який не хотів дати пропасти праці свого друга, Мільярд закупив також право на друк Старого Завіту і повне видання вийшло п. н.:

„Св'яте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. У Відні Видання Британського і заграничного Біблійного Товариства 1903 р.“ На оборотній стороні наголовного листа:

„Переклад П. О. Куліша, І. С. Левіцького і Пулюя.“

На другому наголовному листі: „Св'ята Біблія. Усе Св'яте Письмо Старого й Нового Завіту поперекладав на Русько-українську мову Куліш Омелькович Панько. — Неньці моїй дорогесенькій, її душі невмірущій, сю працю нею змалечку натхнену, благовійно підношу. Дружині моїй вірнесенькій, що невя мені по своєму образі пророкувала, сю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низесенько вклоняючись, підношу. Куліш Омелькович Панько.

Над перекладом біблії трудився Куліш майже по кінець життя, головно у двох останніх роках. Тяжка недуга і смерть не дали йому докінчити праці. Про дальшу долю перекладу писав Пулюй:

„Коли Пулюй дістав з музею Тарновського в Чернигові, де переховувався переклад Куліша, його копію в серпні та жовтні 1901 р., британське Товариство купило вічне право на видання „Старого Завіту“, не бачивши самих перекладів, а спустившись на саме слово Пулюя а 31 липня 1901 р. приїхав Мільярд до Пулюя до Авсе і там підписали вони у нотаря контракт, після якого умовлена сума мала бути виплачена, коли буде передана біблійному Товариству рукопис цілого Старого Завіту.“

„Прислані рукописи передав Пулюй біблійному Товариству у Відні 24 січня 1902 року. Але тут ще не кінець всім труднощам, бо показалося, що „Псалми“ були ще не переложені а Кулішів переклад зовсім не зредагований і не готовий до друку. Було там дуже багацько пропущених слів і цілих віршів, були і недогляди і недокладности самого перекладу і правопис зовсім не однастайний. Біблійне Товариство застановило друк св. Письма, що по контракті мало вийти з друку з кінцем 1903 р. Щоб прискорити діло видання, став Пулюй, хоч і так був обтяжений превеликою, науковою і всякою іншою працею, доповняти і виправляти рукописи. Силою контракту були до сього обов'язані напі Куліш і Нечуй-Левицький... Для доброго діла не жалувал Пулюй і тепер свого здоров'я. Він переложив „Псалми“, зредагував п'ять книг Мойсея і поставив норми, після яких мала вестися дальша редакція. З доручення Пулюя передало біблійне Товариство друкарську коректу а опісля і дальшу редакцію „Старого Завіту“, священникові Слюсарчукові, приятелеві Пулюя.

Нечуй Левицький переклав майже четвертину „Старого Завіту“ і в його перекладах змінено тільки для одностайности правопис.

„Друк „Старого Завіту“ докінчено при кінці 1903 р. а ціле св. Письмо вийшло з друку в січні 1904 р.“¹⁾.

В біблійі зазначено переклади „Старого Завіту“, вистачені Кулішем одною зізвдкою *, І. С. Левіцького двома **, а Івана Пулюя трьома ***.

Для історії перекладу годиться зазначити, що останню редакцію „Старого Завіту“ перейняли були на себе, на просьбу Кулішевої, Марія і Борис Грінченко, одначе обставини зложилися так, що вони цієї праці не могли перевести. Тому й писав дня 13 VI 1901 з Чернігова Б. Грінченко Ганні Барвінок:

„Високоповажані Пані! Хоча М. та Б. Грінченки піднялися прочитати копію Біблійі з оригіналом, але через багато всяких несподіванок (довга хвороба і т. и.) досі зробили дуже трохи й мало не весь рукопис Біблійі не звірений з первописом. А надто ще обставини склалися так, що одному з їх доведеться на довший час виїхати з Чернігова, а другий не мати ме зовсім часу за всякими роботами обов'язковими“.

„Друкувати ж Біблію з такого рукопису, як є, не можна, бо 1) В перекладі своєму П. О. Куліш становить часто поруч кільки синонімів (напр.: Він почув од його таке слово — мову — річ), щоб потім вибрати якийсь до друку. Тепер се доводиться робити тому, хто читатиме копію з первописом.

2) Порядок книг у Куліша трохи не такий, як у звичайній синодальній Біблійі (напр. книгу, поставлену в синодальному виданні яко одну, він ділить на кілька — відповідно до новіщих дослідів науки). Треба, щоб хтось сей лад дав.

3) Переписувач часто помиляється в літерах, псуючи зовсім слово, є й більші, значніші помилки. Коли і коректор-українець, коректуючи по доброму рукописові, робить у друкованому помилки, то що ж буде, коли Біблію коректуватиме хтось не добре тямущий нашої мови (ми не знаємо хто буде коректором) та ще й робитиме по рукопису з помилками? Тоді в друкованому тексті будуть такі помилки, такі нісенітниці, що видання буде нікчемне.

Ми довго дожидалися Біблійі і се така важна і трудна річ видати її добре. Не можна через те давати до друку аби який рукопис, але треба його поперед уважно й знаючими руками виправити. Єдиний за для цього спосіб — знайти якогось чоловіка в Києві, заплатити йому за се гроши (бо се робота велика і не легенька) і прислати його до Чернігова (бо рукопис-оригінал не можна з Чернігова посилати). Тільки робити це треба швидко, бо незабаром М. та Б. Грінченки здають Музей і тоді не знати, як тоді зручно буде се робити. А без цього видання Біблійі може бути таким, що доведеться знов за-

¹⁾ Біографія Івана Пулюя, стр. 29—30.

раз же її видавати, щоб направити пороблені помилки. Спиняться тут перед тратою яких 50, чи скількох там карбованців не можна, бо се справа занадто важна. Ще треба сказати, що до деяких книг П. О. Куліш подавав передмови. Треба ж певне їх друкувати і попереминяти в їх ті місця, де говориться про видання Біблії під доглядом М. Павлика. Ще треба додати попереду до всього коротеньку передмову про те, з яких текстів кожен перекладач перекладав. Взагалі треба, щоб хтось один упорядкував усе до друку, — се ж діло велике (видання Біблії) і не можна кидати жужмом невпорядковані рукописи видавцеві, та ще й чужомовному“.

„Такий саме лист пишемо й до „І. С. Левицького“ з великою до Вас пошаною Б. Грінченко, І. Шраг“.

Контракт списаний між Мільярдом а Пулюєм не зберігся між його паперами, тому й не знаємо певної ціни, за яку право видання Старого Завіту продано. За те заховались три листи Івана Нечуя-Левицького до Пулюя з днів 7, 10 і 19 червня 1901 р., з яких довідуємося, що на Кулішеву припала квота 4400 гульденів (лист з дня 7 VI 1901 р.), які Пулюй переслав, (по доповненні всяких формальностей, як висланню повновласти і посвідки, що Кулішева є одинокою спадкоємницею святого Письма) до „Общества взаимного Кредита. Крешатикъ № 198-й“ на 6% відсотків річно. Нечуй-Левицький радів, що „Бабуся дорога для нас матиме на рік сливе 200 карбованців проценту, що буде чималою допомогою, коли й її матеріяльні засоби скрутні“. (10 липня 1901 р.). Можна припускати, що другу таку квоту (4400 гульденів) дістав Пулюй за свою велику працю біля перекладу. Виплачено також ремунерацію за переклад Нечуві-Левицькому і за остаточну редакцію та коректу Ол. Слюсарчукові, тому можна припускати, що британське Товариство купило право видання Старого Завіту за ціну біля 10—12 тисяч гульденів, отже приблизно за таку квоту, якої домагався Куліш за переклад Нового Завіту в карбованцях. Було побоювання, що знайдуть ще якісь труднощі з боку управи чернігівського Музея, якого власником був пок. Василь Тарновський, що назначив після себе попечителькою Музею дочку Софію Василівну Глинку. Вона невдовзі по вінчанні почала, як писав Нечуй-Левицький слабувати і „її вислали докторі до Німци, де вона завжди пробував. А де його син — я про це не відаю, та й певний в тім, що не в сина в руках усякі листи, які позоставались після батька, а мабуть в дочки. Добр. Кулішева змогла б ще захиститись од причіпки „духовницею“ небіжчика Куліша, якби ж то пак вона була. А може бути що він і не писав духовниці, бо в його не

зісталось нащадків на спадок нікого, окрім Олександри Михайлівни, його дружини“.

Сам Нечуй був глибоко пересвідчений, що музей Тарновського не може мати ніяких претенсій до Кулішевого перекладу „бо доб. Кулішева сама привезла рукописи Тарновському пісьля смерти Куліша“. „А що Тарновський не мав переданного од Куліша права на видання перекладу біблії, за це можу стати сьвідком я, бо я вкупі з Тарновським перебірав Кулішеві рукописи біблії, списував його спис, доглядав за переписчиками, мав часто розмову з ним про цю справу, про видання біблії чи в Росії, чи в Галичині. В останній рік свого живоття, вже незадовго до смерти, Тарновський казав міні, як людині дуже близькій, що якби оце в Росії дозволили надруковати біблію, то він зараз ладен пожертвувати 3000 карбованців на видання. Пожертвувати, а не видавати для заробітку, бо небіжчик був вельми грошовитий чоловік“. (19 VI 1901 р.).

Остаточню справу з музеєм Тарновського поладнано. Залишалося ще до вирішення правописне питання. Тому й писав Нечуй-Левицький в листі з дня 19 VI 1901 р. Пулюєві:

„Про кожний випадок — не забудьте обовязати „Британське біблійне Товариство“ друкувати біблію фонетикою-кулішівкою, бо в нас в Росії етимологічна правопись старої Галицької партії з буквами *ѣ, ѓ і т. д.* (окрім *ѣ*) заборонена, а дозволяна фонетика, тільки трохи инча од „кулішівки“.

Розумієсь, що на фонетичний правопис британське Товариство, у власному інтересі, згодилося.

І не має також сьогодні сумніву, що коли британське Товариство купувало переклади Куліша, то тільки тому, що вірило в ринок збуту на Україні. В дійсности туди йшли переклади св. Письма головно дорогою контрабанди. Не „якийсь Галичанин, бажаючи розпросторити слово Боже між його земляками, переслав міні (Кулішеві) аж за 500 примірників усіх чотирьох Євангелістів“, але на Україну йшли ті переклади, як про це свідчить лист львівського купця Михайла Димета до Пулюя з дня 29 VII 1880 р., якого частину передаємо:

„Шановний Пане! Добре що-маю отъ Васъ вѣдомость, бо вже давно мавъ емъ Вамъ донести, що вѣ слѣдствіе Вашего порученія отправиль я вѣ 1875 р. до книгарнѣ М. Левченка и Ильницкого вѣ Кіевѣ 800 екз. св. Письма, т. е. по 200 кожного евангелиста, и 56 экз. Іова“.

„Отже будучи вѣ Кіевѣ вѣ 1877 р., сказано мнѣ вѣ помянутой книгарнѣ, що ведля розпоряженія п. Кулиша повысшыи

книжки отступлено п. Драгоманови. Що такъ истинно было, подтвердиль тое п. Антоновичъ. Прошу затѣмъ тое приняты до вѣдомости и у Васъ записати, абы при обрахунку той убытокъ на мое добро узгоднено“.

Від р. 1881 йшла контрабанда „Нового Завіту“ на Україну через власника Hotel Russie, Marcus-a Krumper-a Lesznower-gasse № 1319, в Бродах, який перевозив книжки (два ящики) на російську сторону до Радивилова, а звідтам висилано їх фрахтом до Києва і Харкова (ч. LIV).

Одначе Пулюя дорога контрабанди не вдовольяла. Він хотів кочче вибороти перекладові св. Письма право громадянства на Україні, та в цій ціли поробив в різних часах відповідні старання.

В році 1881 звернувся Пулюй через російське посольство у Відні до головної управи „по делам печати“ в Петрограді з проханням про дозвіл на допущення „Нового Завіту“ в межі Росії, одначе рішенням з дня 13 (25) VIII 1882 р. згадана управа признала прохання „як не подлежаще удовлетворенію“. Тоді звернено один екземпляр „Нового Завіту“, долучений до просьби Пулюєві а якийсь службовик російського консуляту осмілился сказати, що переклад св. Письма „на украинском жаргоне“ не дозволяється. Пулюй вніс жалобу до консуляту против безтактности службовика, одначе на тому справа покінчилася.¹⁾

Вдруге звертався Пулюй з Праги дня 20 I 1904 до управи „по делам печати“ в Петрограді за дозволом на поширювання вже Старого і Нового Завіту в Росії, одначе відповідь не приходила. Впертий Пулюй вислав тоді дня 30 VI 1904 письмо до Академії Наук в Петрограді, в якому виявляв жаль, що в „Росії тривають дальше такі пресумні відносини, що там вільно поширювати слово бже на 40 мовах і диялектах, вільно мати св. Письмо на рідній мові навіть Монголам і Татарам, тільки український нарід, хоч одно вірний з московським, позбавлений царським указом 1876 р. свого природного права, мати в себе дома слово Бже на рідній мові“. Вислав також Пулюй дня 21 XI 1904 р. переклад св. Письма до університетських бібліотек в Петербурзі, Києві і Харкові та просив у окремих листах професорські збори, щоби прийняли їх до бібліотек, одначе відповіді не дістав. З початком 1905 р. довідався Пулюй, що президентом комісії для розгляду цензурних законів іменований Кубеко. Тому вислав

¹⁾ Біографія Ів. Пулюя, стр. 17—19.

Пулуй дня 12 II 1905 р. на його руки меморіал в обороні українського слова а в окремому листі жертвував ще 2000 екзем. „Псалмів“ і просив Кобека, щоби він вивдавав дозвіл на поширення їх між раненими і недужими жовнірами-Українцями в Манджурії. Відповіді Пулуй не діждався. Подібну просьбу вніс Пулуй дня 5 II 1905 р. на руки японського генерала Ногі і дістав прихильну відповідь від японського бюро полонених з дня 13 IV 1905 року.

З окрема вислала в січні 1905 р. Кулішева до цариці Марії Теодоровної просьбу про допущення в Росії перекладу біблії, виданої лондонським біблійним товариством, при чому звертала увагу, що біблію перекладено на 420 мов, що її поширюється в Росії на 40 мовах, тільки на українській не вільно. Просьбу Кулішевої післано до святійшого синоду, звідки прийшла відмовна відповідь, підписана Побідоносцевим¹⁾. Урядова Росія боялась мови одного із найчисленніших народів, що входили в склад російської імперії.

Одначе часи змінюлися. Під впливом революції з 1905 р. настали полекші для українського слова. В рр. 1907—11 видано в Москві в синодальній типографії переклад чотирьох євангелістів Морачевського цим разом „по кѣгословѣнію сѣѣхшагѣ правительствѣющаго сѣнода“ п. н. „Святе Євангеліє славянською й українською мовою“. Як бистро поширювалася книжка Морачевського видно із цього, що видання п. н. „Господа нашого Ісуса Христа святе євангеліє від Маттея славянською й українською мовою“ Москва 1907, мало в тому році, о скільки мені відомо, чотири видання. В році 1907 вийшло друком під таким самим наголовком євангеліє Марка, в році 1908 Луки а в р. 1911 Іоанна.

Із перекладів Куліша і Пулюя „Нового Завіту“, мені відомі ще видання британського Товариства з 1893, 1901, 1903, 1906, 1909, 1912, 1913 рр. (Відень) і 1928 Харків — видання Всеукраїнської Спілки Християн Баптистів. Повний переклад Старого і Нового Завіту Куліша, Пулюя і Нечуя вийшов окрім 1903 року, ще в 1906, 1908, 1909, 1912 (Відень) і 1920 (Берлін). З окрема вийшов переклад Пулюя „Псалтиря“ в р. 1903.

¹⁾ Всі письма зберіг Пулуй у своєму рукописі п. н. „Наукова діяльність і праці Пулюя“, стр. 24—42.

V.

(Зв'язки Куліша з Пулюєм від р. 1880. Куліш у Львові від 30 XII 1881 р. до 27 V 1882 р. Щира участь Кулішів з нагоди смерти матери Пулюя (1882 р.) Ревізія в Пулюя 1882 (7 III). Куліш у Відні видає, без сумніву, під впливом Пулюя брошуру против єзуїтів (1882), тим самим ліквідує переговори з Поляками. Дума про курку з курчатами (1882). Білиловський спричинює зірвання зв'язків Пулюя з Кулішем. Оцінки перекладів св. Письма Франка, „Вестник-а Европ-и“ і Крижановського).

Видання перекладу „Нового Завіту“ в р. 1880 завдяки впертим заходам Пулюя, зблизило його ще більше до Куліша. Останній запрошував знову в кінці травня 1881 р. Пулюя до Мотронівки: „Ради Бога, не подумайте, що буде кому не вигідно через Вас. Аби Вам було вигідно в нашої старій оселі. Природою муsite надолужувати комфорт“. (Ч. LIX). Таке саме запрошення слав Куліш Пулюєві 18 VI, при чому дякував за те, що він „відгукнувся із зорявим концертом, що високим тоном заспівав (про нові звізди), а між ними сяє певно й наша Малоруська Звізда, присвічуючи новим астрологам до „нового діла“. З Пулюєм рад був Куліш перечитати переклад Шекспіра, а „певно не одно слово Ви мені додасте з галицької мови, та й сам я вкупі з Вами зроблюсь поправнішим“ (ч. LX). І в третє просив Куліш до себе в гостину Пулюя дня 4 VIII, обіцяючи „коли нема на дорогу гроша, позичте в кого, а я Вам дам, розплатитесь, зараз, як прибудете до нас“ (ч. LXI), одначе Пулюй із запрошення не скористав.

При кінці грудня 1881 року був вже Куліш з дружиною у Львові, де працював по бібліотеках, друкував свої Твори „Хуторну поезію“ (1882) і Крашанку (1882), вів переговори з Поляками, зрікався російського громадянства та старався про австрійське (ч. LXVII).

В місяці лютні 1882 року померла Пулюєві мати. Обоє Куліші співчули Пулюєві сердечно, розважували його, як могли в листах, а мати Пулюя нагадувала Кулішеві його неню, про котру писав: „моя мати була варта тисячи моїх отців, и не довелось міні звеселити її старість, хоть одним промінем щастя“. (Ч. LXVI). В словах Христа, що він казав про мертвих: „горная мудрствуйте, а не земная“, велів Куліш Пулюєві шукати радости. (Ч. LXVII і VIII).

Небавом зустрінула Пулюя нова болюча пригода. В зв'язку із політичним процесом Ольги Грабар і товаришів о державну зраду, переведено у нього ніччю дня 7 березня 1882 р. полі-

ційну ревізію. Прийшли тоді до його помешкання комісар поліції з двома конфідентами. Комісар питав Куліша, чи він знає Наумовича. Пулюй відповів: „Ім'я знаю, а чоловіка ніколи не бачив. Але Ви, п. Комісарю, попали на хибну стежку (Holzweg)“.

— „Побачимо, каже він, я маю наказ перешукати Вашу хату“.

На столі лежала, наче приготовлена, ціла копиця листів Куліша і Івана Білозерського. Забрали їх і пішли. Зараз другого дня подали польські газети вістку, що привезуть до Львова і „osobistość z Wiednia“.

Пулюй згадував з досадою про ревізію, як про „взуїтсько-польську, так огидну, як глупу напасть, після якої опинився в одному копі з Наумовичем“. Тревожився він тим, що його кар'єра на університеті загрожена, або й остаточно рішена. „На мов щастя, писав він, той мороз не заморозив мене. Але треба було, не подвоїти, а потроїти енергію духа і праці, щоб остатись... Ото ж коли тая взуїтсько-польська драча з руським народом починалась і вже хапала свої жертви, стали і Поляки миритись з Кулішом. Зміркувавши небезпечне положення друга, став я остерегати його в листах і просити, щоб чим скорше покинув Львів і приїхав до Відня“¹⁾.

Куліш послухав ради Пулюя пізно, бо прибув до Відня що й-но 27 травня 1882 р. „і мабуть ще й тепер була в него віра в польську благородність“. Він обіцявав Пулюєві три тисячі гульденів на виставу апаратів, а коли схоче їх фабрикувати, то й більше“ (ч. LXXIV), однаке „про тих Поляків, що приходили до него у Львові з пропозиціями, не розказував мені мій друг нічого, а я з делікатності і ніколи опісля не розпитував в него, хоч він був у Відні аж до другої половини липня. Після першої розмови за обідом було польське примирення для нас обох скінченою справою, а кілька днів пізніше рішили ми видрукувати, поки що, німецьку брошуру „Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten...“²⁾ „Тая німецька брошура, писав Пулюй, була друге і останнє „Послісловіє“ до удаваної польської згоди з Кулішом, до якої — не Куліш, а самі Поляки дали почин, запрошуючи його на свій бенкет“³⁾.

Про переговори Куліша з Поляками подав основну студію акад. В. Щурат⁴⁾ і нам годі тут про них більше говорити. Доповнила їх в дечому, як свідок подій, дружина Куліша, Ганна

¹⁾ І. Пулюй: Нові і перемінні зьвізди, 1905 р., стр. 85—6.

²⁾ Там же, стр. 88—9. ³⁾ Там же, стр. 92.

⁴⁾ Др. В. Щурат: До історії останнього побуту П. Куліша у Львові.

Барвінок. Вона оповідала, як приходили з візитою до Куліша Сангушко, Сапіга, кн. Чарторийський, як просили, щоби він зробив рахунок на будівлі для гімназій дівочих і хлоп'ячих і для вищих заведень, на видавання журналів. Куліш зробив рахунок на півтора мільйонів гульденів, а вони обіцували два мільйони під умовою, що прийме австрійське громадянство. „Бо ще був замір, видавати журнал „Хутір“, на що 6000 гульденів обіцяв дати кн. Чарторийський, та ще для народа щось по 4000 гульденів. Чимало ж то думалось працювати, учебники писати, та гарних освічених людей, жінок і чоловіків, сюда запросити, щоби і мову кращу сюди заселити, не таку зденаціоналізовану, якою тоді писали. Про те тільки й думано, щоби засіяла наша Україна своїм умом і красою слова і душі...“

З дальшого оповідання Ганни Барвінок видно, скільки „сердешної ізтоми“ вона пережила на саму думку про зміну громадянства чоловіка і наслідком нападестей Каткова і Аксакова, з яких перший у своїх часописах піддавав думку, „що Куліша і в Сибір не худо заслати“¹⁾.

Можна здогадуватися, що австрійському урядові і Полякам залежало на тому, щоби русофільству, яке тоді розвинулося в Галичині і загрожувало Австрії, протиставити чоловіка, що творив би нове сторонництво. Покладано великі надії на Куліша, що виявляв себе, як завважав Драгоманов в 1873 р. „доктриністом, якимсь більше польським, ніж руським“²⁾. Рахували Поляки, що Куліш авторитетом великого письменника потягне за собою ціле галицьке, незаражене русофільством громадянство. Та Куліш весь свій авторитет між галицькими Українцями загубив був вже в р. 1870, а ще більше, коли видрукував „Мальовану гайдамаччину“ і „Історію Возсоединенія“. Галицькі Українці станули в р. 1881—2 одалік Куліша, збуваючи його офіційними візитами. Схарактеризував ці відносини найкраще сам Куліш в листі до Пулюя:

„У нас буває один Др. Сушкевич, та й годі, и я буваю тільки в Дра Сушкевича, та й годі! Й веде розмову тільки офіційну, нічого не виявляючи. Ні один русин, опріч Сушкевича, не був ні разу. До Белея, як він не здужав, я зайшов, він мене дякував, а бути в мене не був. Воно й добре: бо я не трачу

Львів 1898, стр. 1—37. Порівняй також: С. Глушко: „Куліш про свої зносини з Поляками“. Україна 1924, кн. 3, стр. 103—9.

¹⁾ І. Пулюй: Нові і перемінні звізди, стр. 79—81.

²⁾ Переписка М. Драгоманова з Мел. Вучинським, Збірн. філ. секції НТШ., том 13, стр. 264.

часу. Може, й Русинам так не добре не знатись із мною. Були в мене Романчук и Гладилович раз; та їх, яко членів Тов. ім. Шевченка, послав до мене Сущкевич. Бувши уповноваченими од товариства, вони не згодились ждати міні половину грошей, а тільки третину за Шекспира. А я подякувавши, почав платити в друкарню все". (Ч. LXIX).

Завважали Поляки це холодне відношення освічених Галичан до Куліша і від своїх намірів відступили, а небавом з'єднали собі сторонників серед галицьких клирикальних кол, для яких основали часопис „Миръ" (1885—7), який більшого впливу не мав.

Куліш робив рахунок без господаря, яким був український нарід в Галичині і його освічені провідники-народовці, через те ціла його робота була з гори засуджена на невдачу. Остаточного зліквідував Куліш свою акцію з Поляками брошурою про єзуїтів, що обняли тоді реформу василянських монастирів.

А ще довелося йому здобувати на ново російське громадянство, якого він зрікався в р. 1882 а з якого його звільнено дня 1 липня 1883 року. Йшла довга переписка між російськими властями і Куліш пробув зовсім без громадянства якої небудь держави біля осьми років, бо офіційально повернено йому російське підданство тільки 22 лютого 1891 року. Мусів Куліш дня 9 квітня 1891 року скласти „клятвенное обѣщаніе на подданство"¹⁾.

З побутом Куліша у Відні в р. 1882 в'яжеться його поема п. н. Дума про курку з курчатами, в якій він з гумором переказав свою прогулку з Пулюєм до Дорнбаху біля Відня. Написав її Куліш дня 17 VIII 1882 року. Два „студіозуси", про яких мова в поемі, один астроном, другий поет — це Пулюй і Куліш²⁾. Цю думу забрав Цезар Білиловський у Відні від Куліша та завіз її до Харкова, де вона стала популярною, бо „земляки промовляли із неї широкі тиради на пам'ять"³⁾.

Білиловський студіював у Відні медицину та нераз користувався грошевою підмогою Куліша. Коли ж дістав до рук його

¹⁾ Борис Шевелів: „Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії". Україна 1928, кн. 1, стр. 126—134. Гляди також: П. П. Чубський: Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (кн. XIII—XIV „Записок історично-філологічного відділу УАН", стр. 152—166). Обі праці взаємно себе доповнюють.

²⁾ Гляди: Юл. Романчук: Руська письменність VI (1). Твори Пант. Куліша, том I. Львів 1908, стр. 381—391 і примітка стр. 493.

³⁾ К. Студинський: „Слідами Куліша". Записки НТШ., том 148, стр. 306.

„Хуторну поезію“, прочитав із неї в „Січі“ зазив до української інтеллігенції і поставив внесення, щоби „Січ“ вислала Кулішеви адрес з підписами і освідченням, що вона рада ёго виступленню, згоджуєся з ёго поглядами і хоче під ёго проводом працювати“. Одначе, як пише Остап Терлецький, я виступив рішучо „і дуже остро против него і адресу не висилали“, чим „Січ“ збережено перед компромітацією¹⁾.

Згадую нарочно про Білиловського, бо остаточно він спричинив, що Пулюй під кінець 1886 р. зірвав усякі зв'язки з Кулішем. Білиловський здобув докторат медицини на віденському університеті, а коли про це сповістив Куліша, він написав йому з хутора, що Пулюй було мені каже: „Скорше рак свисне, ніж Білиловський буде доктором“. При цій нагоді назвав Куліш Пулюя „доктором ракосвистом“. Білиловський відчитав листа Куліша Пулюєві і цей перестав писати до Куліша. „Правда, писав Куліш у „Сні про Вовка та про лисицю“, що не годилось мені так ёго й пошептом титуловати; та ще більша правда, що Пулюєві не личило поневіряти моім земляком та ще й поетом“²⁾.

Амбітний Пулюй, провідавши від Білиловського про титул „доктора ракосвиста“, яким наділив його Куліш, — більше до нього не відізвався. Коли ж Куліш умер (2 II 1897 р.), Пулюй почав з його дружиною широке листування. Був він для Ганни Барвінок щирим приятелем і дорадником, а вона звірювалася йому із всіми своїми журбами і турботами³⁾.

Під вражінням смерти Куліша, Пулюй забув на прикrostи і обиди йому спричинені і доложив всіх старань, щоби діло, над яким спільно працювали, було доведене до кінця.

„І не знаю, що Вам сказати! — писала Кулішева Пулюєві дня 9 VI 1904 р. — Бо нема слова, щоби виразно було тому чуттю, що моє серце почувало, побачивши в руках Старий і Новий Завіт... да ще у Кулішівці, у його власній хаті... Научіть же мене, дорогий Добродію, як Вас дякувати за ті хвилини щастя, за Ваші високі праці і любов до рідної України, що Ви її підтримали і не дали такому важному труду самотійности нашої загинути. Тяжко було б подумати, що чоловік бився 50 літ і так і слід його почез без Вашої підмоги великої. Казав один дуже освічений чоловік науковий: „Не було б Ку-

¹⁾ Там же, стр. 299—300.

²⁾ Там же, стр. 305.

³⁾ Листи Ганни Барвінок пис. від дня 5 IV 1897 по 6 I 1911 р. до Пулюя в числі 295, збережені в архіві Барвінських у Львові.

ліша, не було б і Біблії“. А я тепер скажу: „Не було б Пулюя, не було б Біблії“. Так у нас рідкі блюстителі добра і честі другого“¹⁾).

Був це дійсно „важний труд самостійности нашої“, величний пам'ятник краси нашої мови, її звучности і мелодійности, її спосібности до трудних перекладів з чужих, старинних мов. Ця збірна, велика праця Куліша, Пулюя і Нечуя свідчить високо про їх пильність, завзяття і прямування до ціли, яку поставив був собі Куліш при перекладі святого Письма: „Незабаром увесь християнський мир довідаєця, що є на світі нова сім'я, християнська, п'ятнайцятимиліонна сім'я, що не ростеклась вона ні в ляцькому, ні в московському елементі, заховала живу пам'ять про свою знану в давній Європі славу, заховала свій світогляд серед напливу двох цивілізацій, не забула тої мови, що дала гасло до боротьби з вельможним Ляцьким панством і озвалась потужним голосом поезії на всю Слав'янщину“²⁾).

Пулюй не тільки довів діло до кінця, але й захистив його. Бо треба й на те звернути увагу, що критика не завжди була справедлива. Вже по смерті Куліша, в р. 1898 глузував Іван Франко з Куліша: „Наївними до смішного мусять видатися сьогодні Кулішеві слова, що переклад святого писма — найважливіша справа, важніша від усього іншого і що тільки маючи святе писмо, Українці можуть думати про якісь інші видавництва. Можемо догадуватися, що люде, такі на скрізь практичні, як брати Барвінські, силкувалися вияснити Кулішеві, що в Галичині є деякі більше наглі та пекучі потреби і що виданий Кулішем переклад для Галичан не принесе зовсім ніякого пожитку вже хочби для того, що галицькі дяки і псалтирники далеко легше розуміють церковний текст св. писма, ніж той його переклад. Від таких аргументів Куліш закривався містичною фразою: а хоч би мого перекладу розійшлося лише десять примірників, то все таки він своє зробить. Як зробить? — се Кулішеві байдуже“³⁾).

Пулюя сильно подражнила така Франкова згадка і він назвав її видумкою, або й спліткою, бо Куліш ніколи не думав,

¹⁾ І. Пулюй: Нові і перемінні звізди, стр. 61—2.

²⁾ Правда 1869, ч. 12, стр. 111.

³⁾ Іван Франко: Із Переписки П. Куліша з Галичанами 1870—71 р. Записки НТШ, том 26. Miscellanea, стр. 15.

що переклад св. Письма „найважливіша справа“ і що тільки після нього „можуть Українці думати про якісь інші видавництва“. А також ніхто не повірить, „щоби, не то дяк і псалтирник, а навіть вчений „панотчик“, або який інтелігент скорше зрозумів церковний текст, як наш переклад Нового Завіту“. Не закривався також Куліш перед ніким „містичною фразою“. Куліш заодно говорив: „Дарма, що заборонено св. Письмо в Росії; воно знайде собі дорогу“, або „воно зробить своє діло“¹⁾.

Колиж в р. 1903 вийшла ціла книга Старого і Нового Завіту, Франко виступив з новою критикою, в якій хотів доказати, що Куліша переклад ані не науковий, ані не популярний, що Куліш „не знав гебрейської мови, а через те не розумів первозору“; що „не умів зробити свій переклад взірцем української мови і замість говорити по просту та ясно, він пішов підпускати якусь церковщину та дяківщину, всякі „рече“, „глаголе“, „воїнство“, „гласи“, „печалі“ і т. п. та зробив свій переклад ще менше відповідним для широкої народної маси“; що „Куліш не знав також порядно ані грецької, ані латинської мови, ані німецької, ані французької“, тому й видно з перекладу, „що чоловік сам не знає гаразд, що пише“²⁾.

Пулюй відповів Франкові різко і закидував неправду, бо „Куліш вчився гебрейської мови“, бо „знав також європейські мови, а сам Франко в передмові до Гамлета“ називав Куліша не тільки „перворядною зіркою в нашому письменстві і великим знавцем нашої народної мови“, але й „добрим знавцем язиків та літератур європейських народів“. Знав також Куліш гарно російську, англійську, польську і церковну мову, а коли не присвоїв собі грецької мови, то знав її Пулюй, що спільно з ним працював“. Колиж Франко критикує Кулішеву „дяківщину“, то нею користувалися Шевченко, Федькович, а навіть сам критик, що „підпускав“ хлопам слова: „зачало“, „глава“, „книга Битія“³⁾. При цій нагоді виказував Пулюй, що Франко у своїх спробах перекладу св. Письма поступає з єврейським текстом самовільно, а так само з грецьким⁴⁾.

Нема сумніву, що критика Франка була поверховна і тим

¹⁾ Ів. Пулюй: Нові і перемінні зірки, стр. 107—8.

²⁾ Ів. Франко: „Поема про сотворення світа“. (Новий Громадський Голос 1905 р. Ч. 5, стр. 37), де Франко давав також зразки свого перекладу перших глав книги Битія.

³⁾ Ів. Пулюй: Нові і перемінні зірки, стр. 102—7.

⁴⁾ Там же, стр. 108—16.

самим несправедлива. Та з другої сторони треба завважати, що якби Пулюй обмежився був на річеву відповідь, а вимінув був всякі особисті атаки на Франка, вона зискала би була на силі і на повазі.

Майже ті самі аргументи против перекладу св. Письма Куліша підняв був Франко у своїм „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.“, Львів 1910, та ще добавив замітку про „чудернацьку українізацію імен власних, таких, як Мусій, замісто Мойсей, Аврам, замість Авраам і Сруль замість Ізраїль, що будьто би доводило до таких курйозів, як переклад біблійного „да уповаєть Израиль на Господа“ на архиукраїнське „Хай дуфас Сруль на пана“ (стр. 176—7).

Франко забував, що ім'я Мусій було загально уживане на Україні, що одначе в перекладі Старого Завіту з р. 1903 прийнято всюди Мойсей (замість Мусій), Аврам (зам. Авраам), та що ні в одному із своїх перекладів від р. 1868, чи 1869 починаючи, не ужив Куліш слова „Сруль“, замість „Ізраїль“. Біблійні слова „да уповаєть Израиль на Господа“ переспівав Куліш у 130 псалмів:

„Од стражи ранньої до нбчи,
Од стражи ранньої вповає
На Господа благій Израїль,
Бо він гріхї йому прощає“¹⁾.

А Пулюй переклав згадані слова псалми словами: „Вповай, Израїлю, на Господа“²⁾. Оба вони надто шанували свою працю, щоби могли дати такий тривіальний переклад, який підсував їм Франко. Слова „Хай дуфас Сруль на пана!“ — були злобною видумкою галицьких русофілів, що в цей спосіб піднімали на глум саму ідею перекладу св. Письма на народню мову, якою вони погорджували. Франко цю видумку необачно повторив.

Нема сумніву, що Куліш, Пулюй і Нечуй-Левицький ставилися до перекладу дуже серйозно. Ол. Барвінський зазначає, що Куліш роздобув найкращі переклади і коментарії в різних мовах (між іншим і славну Оксфордську Біблію), вивчив єврейську мову, щоби прямо з єврейського первовзору перекладати Старий Завіт, але головню придержувався англійського перекладу, як найближчого до єврейського тексту. Це останнє провірила комісія, що займалася остаточним зретагуванням пере-

¹⁾ Псалтирь або книга хвали Божої. Переспів український Павла Ратая. Львів 1871, сср. 297.

²⁾ Святе Письмо Старого і Нового Завіту, 1903, стр. 564.

кладу „Святого Письма Нового Завіта“, зладженого дром Ярославом Левицьким (Жовква 1921). Членом цієї комісії був поміж іншими також Ол. Барвінський¹⁾.

Пулюй, не без жалю, зазначив був, що „деякі галицькі радикали і народовці у 80-тих роках зовсім ігнорували переклад святого Письма²⁾. Тому не від річи буде, коли відмітимо ще дві рецензії перекладу „Нового Завіту“, або й цілої біблії, які появилися були в межах Росії, зглядно України.

Як тільки видано у Львові 1880 р. „Святе Письмо Нового Завіту“ Куліша і Пулюя, один із найповажніших російських журналів, „Вестник Европы“ помістив був ширшу згадку про переклади св. Письма на українську мову від XVI і XVII віку, почім говорив про „п'ятикнижів“ в перекладі Куліша з 1869 р., про його „Псалтирь“ з 1871 р., про невдоволення „москвофільської“ партії, „которая действительно, патронировалась московскими славянофилами и получала субсидии не только от „славянских благотворительных комитетов“, но и от уніятской канцелярии при министерстве народного просвещения в Петербурге“. Одначе і галицьким „рутенцям“ і „москвофілам“ доводилося рахуватись з виданнями Куліша і тому перші спробували протиставити їм свій переклад (евангеліє Луки) а другі самі почали давати відривки перекладу біблії в журналі о. Наумовича „Наука“³⁾. Тепер Куліш, враз із Пулюєм (доцентом фізики на віденському університеті, бувшим богословом, що знав єврейську мову, видавцем перекладу на галицько-українську мову), залишили по заду своїх конкурентів, видавши переклад „Нового Завіту“ на „русько-українську мову“. Рецензент відклонюється від суду про точність перекладу, бо це можуть зробити орієнталісти-гебраїсти, одначе хоче сказати кілька слів „о его народности“. „Из под пера такого знатока украинского языка, каков г. Кулиш, не могло выйти произведение не народного по форме... Во всяком случае, по языку, перевод гг. Кулиша и Пулюя один из самых „простонародных“, т. е. удобопонятнейших переводов священного писания, какие только есть и гораздо ближе к народной украин-

¹⁾ Гляди рукопис Ол. Барвінського: „До історії перекладу Святого Письма укр. мовою“, стр. 28.

²⁾ Ів. Пулюй: Нові і перемінні звізди, стр. 108.

³⁾ „Наука“ почала виходити в Коломиї на кінці 1871 року і містила дійсно чимало спроб перекладу св. Письма.

скої речі, чем, напр. известное издание „Новаго Завета на русском наречіи“ к речі великорусской“.

В останньому часі, писав рецензент, ріжні газети, від київської „Зарі“, „Русск-аго Курьер-а“ до „Голоса“ і „Церковно-общественнаго Вестника“ почали говорити против заборони української літератури, в тому числі також духовної. „Церковно-общественный Вестник“, а за ним „Заря“ доглянули навіть одну з причин поширення штунди на Україні в недостаті в ній проповіді і св. Письма на народній мові. Рецензент не вирішує цього питання, чи в дійсности по стороні згаданих газет правда, а стверджує, що „вопрос о свободе такого, или иного языка и в частности вопрос о возможности изложения на нем всякаго рода предметов и в том числе и перевода такого памятника, как Библия, есть вовсе не вероисповедный вопрос, — а один из вопросов общих гражданских прав. А потому пример, как отнесется цензура в Россіи к изданію „русско-украинскаго“ перевода Новаго Завета, сделанному за-границею одним из известных украинских и русских писателей, — будет очень интересен, между прочим, как испытаніе прочности некоторых из „новых веяній“¹⁾.

Автор згадки про переклад святого Письма Куліша і Пулюя, що станув на широкому становищі свободи українського слова в межах Росії, а тим самим підкреслив значіння твору обох перекладчиків на українській мові, підписався буквою: В., а як місце свого перебування означив місто Львів. На всякий спосіб, був це чоловік, що галицькі відносини знав прегарно, а до твору Куліша і Пулюя ставився з повагою.

Другий рецензент В. Крижановський в брошурі „Библия на украинском языке“ (Очерк) Київ, Державна Друкарня Володимирська 46, 1918 року, користав чимало із книжки Комарова про Морачевського, підносив значіння перекладів святого Письма, з яким Українці „отстали в этом отношении от других народностей“, згадував про переклади В. Александрова, М. Лободовського, Морачевського, Куліша з 1872 року, а вкінці спинився на найновішому виданні цілої біблії, якої перекладу не вспів Куліш викінчити, „что сделал другой классик укр. литературы И. С. Нечуй-Левицкій. Следует добавить, что и Кулиш и Нечуй-Левицкій подходили к своему делу не как дилетанты, и тот и другой владели как древними, так и новыми языками. — Украинцы

¹⁾ „Вестник Европы“, 1881, кн. 2, стр. 895—98.

всегда восхищались языковой стороною работ Кулиша. В частности покойный историк К. И. Костомаров так отзывался о языке произведений Кулиша: „язык их правилен и своеобразен, слог прост, плавен и благороден. Встречаются слова и обороты, вышедшие из употребления, но счастливо возобновление автором, встречаются также новые на столь удачно составленные, что малороссиянин слыша их в первый раз, тотчас же свыкается с ними. Автор не произвольно их выдумал, а отыскивал в законах построения живой речи народа столь глубоко им понятой.“ Крижановський завважав, що в перекладі найде також чимало языкових прикмет „Галиційской Украины“. На всякий спосіб переклад святого письма може бути „настольной книгой“, якою „с успехом могут пользоваться все украинцы, независимо от места их жительства“. З окрема згадав Крижановський про віршовані переклади Куліша книги Йова, Псалтиря, кн. Товіта, Пісні пісень і Мусієвих пісень, в яких „читкость укр. речи, как нельзя более подошли к великим поэтическим произведениям древности.“ Раніше вже завважав Шенрок, що Куліш ставився дуже серіозно до своїх перекладних праць і заки приступав до них „внимательно изучал литературу посвященную предмету, доказательством чему может служить комментарий к стихотворному переводу книги Йова — „Коли написано кн. Йова?“

Крижановський зазначив на вступі своєї брошури, що переклад св. письма „на языки и наречия так называемых недержавных народностей“, має велике суспільно-національне значіння, бо кладе всім перед очі ступень розвитку і багатства мови даної нації, „по тем, или иным причинам лишенной государственности.“ А коли український нарід має вже переклад цілої біблії, то й „может быть спокоен за свою родную речь — ибо если украинское слово не погибло под ударами драконовского закона 1876 года, то конечно не погибнет оно теперь, когда перед Украиною открываются по видимому новые, более светлые пути к развитию и процветанию“ (стр. 1—8)¹⁾.

Нам важко рішити, хто був автором статійки, поміщеної у „Вестнику Европ-и“. Не виключене, що писав її Вол. Навроцький. Всеж таки вона і брошура Крижановського поставили справу на ширшому становищі свободи українського слова, а в перекладі бачили один із „вопросов общих гражданских прав“. З окрема Крижановський давав у своїй невеличкій брошурі

1) Виймки із цієї рідкої брошури завдячую Як. Фед. Савченкові.

зразки перекладу, що визначалися красою і поетичністю українського слова. Своєю пошаною для великої праці Куліша і його співробітників обі згадані статийки відбивають різко від поверховних і необдуманих критик Івана Франка.

VI.

(Особисті зв'язки Куліша з Пулюєм. Відносини Куліша до укр. інтелігенції і простого люду. Шукання за кармазинниками. Оцінка Драгоманова. Панегірик Пулюя.)

Коли маємо говорити про особисті зв'язки Куліша з Пулюєм, то треба признати, що останній завдячував чимало діячеві з України. Куліш підпомагав Пулюя позичками, які він заздно чесно вирівнював. Але ще більша була вага в тій моральній підтримці, з якою Куліш ставився супротив Пулюя. Коли Пулюй складав іспит на учителя гімназії, щоби забезпечити собі прожиток, Куліш заохочував його до складання докторату, бо „се річ вельми, вельми потрібна! З докторату більше буде Вам користи, ніж з усіх прав на професорство, яких Ви, не знать, на що, допевняєтесь. Ві Львові Вам не сидіти и хліба львівського не істи. Резиденцією Вашою мусить бути Відень, а хліб знайдете в себе на столі, а не в професорстві (ч. XVIII.).

Коли Пулюй склав докторат, Куліш писав йому 22. V. 1876 р.: „Велика се мені втіха, що Ви допевнилися таки докторату, а ще як осядетесь у Відні на університетській кафедрі, дак виростемо всі ми в гору“ (ч. XXX.). А „як будете в Відні, дак опишуйте міні тамошніх людей, и розумних і дурних. а то нічого про Відень не знаю, та и з нашою інтеллігенцією не бачусь, бо вона геть таки дурнувата собі вдалась (ч. XXXI.).

Куліш високо цінував Пулюя, коли писав до нього 10. IV. 1877 р.: „Погляньте по Галичині: чи багато в ній Пулюїв? Породіте ж духом своїм хоч невеличку сем'ю Пулюят: се буде стояти на трьох тисяч примірників Письма Святого! А колись Пулюята заходяться гуртом коло того діла, що тепер Ви робили б одинцем и важенне для Вас буде ім легким. Ведіте контр-пропаганду Драгоманщини: навчайте русь думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом“ (ч. XXXVII.).

Пулюєві доручав Куліш розвідатись, чи „якесь друкарське и книгарське товариство“ (роз. Тов. ім. Шевченка) не видрукувало би своїм накладом другого тому „Матеріялів“ до „Ист. возсоединенія Руси“, в яких „ані москаля не приходится міні ні

за що ганити“, „и козаків я не ганю“, „не хвалю ж я й шляхту: бо вона, через свій безряд, проциндрила пишний край од моря до моря“ (ч. XL.). Винними в розладі між Поляками вважав Куліш православне й католицьке духовенство, бо „мусимо признатись, що з обох боків попи нас до бійки приводять“ (ч. XLII.).

Хоча Куліш не раз і не двічі відрікався зв'язків з Галичанами, то всеж таки питав він Пулюя про статистику української книжки в Галичині, хто її купує, яка книжка найбільше розходитьсѣ, „чи польщина русчину в Червоній Русі переважує, яке становище займає між сими елементами московщина“, чому „українщина держиться молодими попами?“ При цій нагоді гудив Куліш „на телячі вибрики (віденських) основъян та січовиків“ (ч. XLVI.).

Працею Пулюя науковою і літературною захоплювався Куліш, коли писав дня 10. II. 1880 р.: „Многіе трудились въ громадной Росской землѣ, и таинственнѣмъ отраженіемъ ихъ честной дѣятельности является въ маленькой прикарпатской Руси доктор Пулюй!“ (Ч. XLVIII.).

Очевидно, звірювався Пулюй перед Кулішем із своєю думкою старатись про катедру в Харкові, коли дня 7. VI. 1880 р. писав йому Ратай:

„Поздоровляю з новим займищем серед Німоты. Не озирайтесь ні на Харків, ані на столишні наші всеучилища. Там середина Вашої наукової займанщини, там! Вы наш український та й руський маркграф! Стійте собі з Богом, мов той граничний стовп з двома обличчями — німецьким и славянським, и дасть Бог, що матимете величню роль на славяно-німецькому живозорі...“ (Ч. L.)

З окрема перестерігав Куліш Пулюя перед Львовом, коли 30. III. 1882 р. писав йому: „Не надвереджуйте своїх прав іздою до Львова. Там без Вас нічого не зобицця путнього. а тут зобицця. У Відні куйте залізо, поки гаряче.“ (Ч. LXX.)

Ми вже згадували, що Куліш не звірювався перед Пулюєм із своєю угодою з Поляками і радше писав про неї Білиловському (ч. LXXI.). Хоча Пулюй вказував йому на те, що Поляки „погано обійшлися з його працями“, Куліш заедно обставав за ними, пишучи: „Нехай Вас те заспокоює на рахунок Ляцький, що Ваші земляки святоюрці игнорують Вас ище гірш, а шевченківці рохкають проти Вас кабанами. Пулюя для них и на світі не має, наче він який Турчин, а не Русин. От народ без пута, без чести и поваги...“ (Ч. LXXII.).

Остаточно Пулюй добився катедри в Празі і обоє Куліші тим широко раділи, а коли Пулюй одружився і вродилася йому доня, Ганна Барвінок була їй хрестною матір'ю. „З великою вдовою, писав Куліш, пристає моя дорогесенька до закликання на христини, хоч і заочно: втішаєця думкою, що матиме хрищеницю аж у Чеській Празі“, а Ганна Барвінок дописалася на листі: „Цілую мою доню. Годилосябь гаразд і хрещика послати, — та потім, бо в Борзні гарного й не знайти“ (ч. LXXXIII).

Та це був останній лист спільної переписки Кулішів з Пулюєм. Ображений Пулюй листом Куліша до Білиловського вже більше до нього не обізвався.

Хоча Пулюй мав велике слово в Куліша, то все ж таки він ніколи не обстав перед ним за своїми ровесниками-товаришами, яких доля, чи недоля звела з Ратаєм. Тому зневажав Куліш в листах Партицького, Вахнянина, Подолинського, Барвінських, хоча вони робили безкорисно вложену на них працю, а тільки не могли зжитися з його примхами і мали свою власну думку. В обороні усіх їх виступив Ол. Барвінський у своїй рукописній статії¹⁾, а Подолинський радив Вахнянинові дня 19 I 1870 р., щоби прочитав докладно друковану в „Правді“ „Жизнь Куліша“ (1868, ч. 2—4, 24—8): „Тільки читайте уважно и не майте сеї зарозумілости, що коли подибете тамка слово „чернь“ и почувте, як з нею обходитись треба, та й як великі люди обходились з нею, щоб думали, що се слово не тичиться нас; — так Вас Львовян, як и мене. „Чернь повинна слухати и мовчати, се засада, котрої придержуєся, сего не ині ми доказом. Не з особистого гніву — хорони Боже, кинув нас Ратай, ні, а з пересвідчення, що ми чернь, котра не має ніякої сили, а не хоче слухати. І одже одцуратись було вго першим обовязком...“²⁾

Кармазинник Куліш легковажив „чернь“, чи були нею українські інтелігенти, чи простий люд. Тому й обезцінював він Шевченка, Костомарова, Максимовича, Кониського, Александрова та багатьох письменників Українців, а з Галичан всіх, з виїмком Пулюя, котрого в листі до Ол. Барвінського назвав „чоловіком самоцвітом“³⁾. Про галицьку інтелігенцію писав він в листі до

¹⁾ Ол. Барвінський: „До історії перекладу св. Письма укр. мовою“, стр. 18—24.

²⁾ Цей лист друкований в моїх Матеріялах в Києві, ч. 110, стр. 123.

³⁾ Ол. Барвінський: Спомини з мого життя I, стр. 285. Порівняй ще стр. 243 і 312.

Пулюя з дня 10 II 1880 р.: „Она пытається переданіями невѣжественной и предательской толпы, которой даетъ имя народа, забывая, что ни одинъ народъ не состоялъ еще изъ черни, отвергшейся культурныхъ сословій“ (ч. LXVIII).

Не інакше, навіть в листах до Пулюя, глядів Куліш на простий люд, про який писав: „дурне мужицтво виявлює себе наслідниками козаків розбишак, а ті, що його хотіли б образумити, самі мало що тямлять и розуміють“ (ч. LXI). Запрошуючи Пулюя до Києва на кінець липня 1880 р., писав Куліш: „Дома не хочу святкувати именинъ (27 липня): бо не люблю квакання нашої темноти“ (ч. L). Годі не завважати, що про свою тварину, бика Аписа і „телушку Явдошку“, що „вродилась на Явдокию“, писав він прихильніше (LVI і LX), як про своїх робітників на хуторі, що помагали йому в газдівстві. За те линули його симпатії в сторону польських культуроносців, хоча один із них, Заленський, заподівав Кулішеві таку кривду, про яку „дурне мужицтво“, ці наслідники „козаків розбишак“, навіть не подумали. Кармазинник Куліш шукав за союзниками між Поляками, яких оборонював: „Що Ляхи здеморалізовані, се річ певна; тільки ж бо сей здеморалізований народ недавно мав серед себе Мицкевича, а тепер має Крашевського, велетня умственої і сердечної енергії, та й інших доволі людей, котрі репрезентують його добре“ (ч. LXXII). При грошовій допомозі Поляків хотів Куліш основувати друкарню, видавати журнал Х у т о р, допомогти трьома тисячами гульденів Пулюєві на виставу його апаратів (ч. LXXIII—IV).

Незвичайно влучно оцінив Куліша Драгоманов, що ще в листі з дня 18 I 1873 р., отже перед виданням „Исторіи возсоединенія“ писав:

„Багато послужив Куліш Україні, але багато він завредив своїм характером і доктриніством, якимсь більше польським, ніж русским, бо не в русському воно характеру, не в русському характеру і фразеологія“¹⁾.

„Через свій характер і доктриніство, якесь більше польське, ніж руске, через свою фразеологію“ Куліш станув далеко по заду Шевченка, хоча після його смерті міг був стати першим чоловіком на цілій Україні. Тому й статийка Пулюя „Дорогій памяти Куліша“, в якій звеличав Куліша „освіченим гетьманом України“, „безбоязненным архістратигом України і Галичини“, чоловіком, що „стояв вірно не по стороні сильних світа

¹⁾ Переписка М. Драгоманова з Мел. Бучинським, стр. 264.

сього, а по стороні підневоленого і гнобленого народу“ та Пулюйові оправдання Куліша: „Ти заповідав своїм братам робити своє діло, розмишляючи, як наукою освічені люди і добиватись до мети не мечем і кулаччєм, як предки Варяги і Січове козацтво, а наукою та лагодою“¹⁾ — не дають вірної характеристики Куліша, бо наука не стоїть в ніякому зв'язку з обезціненням минувшини, яка була такою, якою її витворили обставини. Характеристика Куліша в згаданій статтійці Пулюя свідчить гарно про автора, як про чоловіка, як про приятеля, але всеж таки вона залишиться хиба тільки панегіриком²⁾).

Львів, вересень 1930.

Кирило Студинський.

¹⁾ І. Пулюй: Нові і перемінні звізди, стр. 69--72.

²⁾ Так само панегіризмом дишуть згадки Пулюя про відношення Куліша до Ганни Барвінок. Скільки витерпіла вона за молоду з Кулішем, це зібрав В. Петров в своєму історичному оповіданні п. н. „Романи Куліша“, Київ 1930, стр. 1—211, яке саме дійшло до моїх рук, коли ціла стаття була вискладана. Романи Куліша з Милорадовичівною, Марком Вовчком, Глібовою, Ганною Рентель (в р. 1856—62), затроювали Ганні Барвінок життя. В родинному житті виявив Куліш так само мало характерности, як у відношенні до приятелів.

Листи П. О. Куліша до Івана Пулюя
(1870–86 рр.).

I.

Венеція, 18 септ. ст. ст. 1870.

Спасибі Вам, друже Иване, за проєкт правописі. Як прийде час, я відпишу, як я думаю; мало не зовсім з Вами згоджуюсь.

Не рекомендуйте до мене листів: доходять и так. На що лишні гроші платити? а тут міні треба розписуватись: лишня праця!

До Львівців заховайте мовчанку. Гроші, що маєте, держіть у себе і пійдуть вони Вам за коректуру, а на молитовничок скільки треба буде, додам.

Нечуєвої повісти не печатайте и з Ваших рук не випускайте. Та ще візьміть до себе рукопись мого псалтиря в п. Михайла;¹⁾ та ще й рукописні пісні є в його (збірник Ніговського). Нехай у його будут самі книжки, а в Вас — самі рукописі.

До *Основи* Лавровського не давайте ніякого матеріалу, коли в Вас є між моїми папірами; а що попадетця иншим робом йому в руки, про те не озивайтесь. Діло, як бачите, стало так, що вони собі окреме, а ми собі окреме. Нам багато праці коло Св. Письма. Не маю більш ні на що часу. А як Св. Письмо видамо, тоді побачимо, що робити.

Вахнянинові гроші заплатимо; нехай тільки дасть добрий вилік, та верне всі листи, що я писав до його.²⁾

II.

20 вересня 1870. Венеція.

Одержав я лист від Михайла³⁾ про напад на його Бучинського з иншими за гроші. Перш усього нехай Михайло віддасть Вам мої листи до його и Вахнянинові до мене. З тих грошей, що в Вас є, не давайте ні гульдена нікому. Тепер, хоч би Правда й захотіла

¹⁾ Подолинського *Ал. Б.*

²⁾ На листах Куліша до Пулюя, писаних власноручно, нема підпису його імени й назвиска. *Ал. Б.*

³⁾ Подолинського.

встати, то не підопремо її нічим. Нехай живуть своїм коштом и своїм розумом. 200 гульденів, даних Михайлові на січові потреби, витратив⁴⁾ він на те, що вважав „січовими потребами“, бо дано їх на його руки, яко Михайлові Подолинському, а не яко кошовому, и один я маю право допевнятись від його рахунку. Тоді я ще не знав у лице ні одного з його товаришів, то й не хотів, щоб у мої з ним рахунки хто небудь незнаний міні мішався. Про Січ думав я зовсім не так, як вона показала себе наспі, бо також не знав про неї ні доброго, ні лихого. Нездужаючи, я ні до чого не допитувався, а дав скільки в мене було лишніх грошей на підмогу землякам, що силкуються вибитись из під ляцької політики. Опісля вже я ніколи не давав грошей на січові потреби, бо и тих 200 гульденів не можна було випустити з Михайлових рук, щоб не обернено їх зовсім инше, аніж я бажав даючи.

Одержавши листи мої до Михайла и листи Вахнянина до мене, зараз вишліть до мене в Венецію фрахтом.

Михайлові скажіть, що гроші відошлемо Вахнянинові того ж дня, як пришле рахунок з лічбою пренумераторів на Правду и на Св. Письмо, та верне на руки Михайлові всі мої листи до його. Сі листи Ви зараз перешлете до мене фрахтом.

Нехай Михайло зараз пише до його про се и скаже, що гроші вишлють йому через Михайла акціями „главного общества російских железных дорог“ по тому курсу, який на той час стоятиме в московських газетах.

Про всю цю справу нехай Михайло не каже моїй пані нічого: я сам скажу їй свого часу.

III.

21 вересня 1870. Венеція.

Одержав я лист від Бучинського. Відповідь на його вичитайте йому в моїм попереднім листі до Вас и перепросіть його від мене, що, по моему становищу серед ворогів, не можна міні відписати йому на його питання так, як Ви, в конституційній Австрії, один одному відписуєте. Дочував я, що Вахнянин читав мої листи людям, лихим до мене. Після сього став я остерегатись усіх Галичан, опріч вас двох, та й до Михайла вже не писатиму, бо він живе вкупі з Бучинським, а тільки до Вас одного. Нехай Бучинський зрозуміє у яку позицію поставили мене Партицький та Вахнянин

⁴⁾ Витратив у галицькому значінню: видав.

за ті гроші, що я випрошував у добрих людей на підпірання Русинів проти Ляхів! Оце ж, зайшовши між таких людей, що дбають ні про що, окрім своєї особистої вигоди, мушу остерегатись найповажніших людей, бо й вони свого часу здавались міні людьми поважними и дуже до мене прихильними. Тим и не відписую на руки самому Бучийському, як би годилось по звичайности. Нехай міні се пробачит.

IV.

Венеція, 25 вересня 1870.

Одержав я листи мої через Триєст. Спасибі!

У листі Наталя до Михайла вчитав я таке: „Ви зганули, чому я не звів Партицького знову назад з п. Ратаєм? Ось проста причина: я не бачив у Партицького охоти до цього“ etc.

Не гаразд зробив Михайло, що писав про се. Можна подумати, що між нами коли небудь була така мова; а я Партицького маю за причину ледарства Наталєвого. Давно б я вернув йому гроші по його рахункові, та знаю, що Партицький приводив його до марної втрати, забавляючи його легку голову по кофейнях, як и сам Ильницький нарекав на їх обох перед иншими Львівцями, що вони, мовляв, дають собою поганий приклад молодіжі. И тепер не хочу випустити ці гроші з рук без присуду якої чесної ради. Про се я написав до Володаря Барвинського, відписуючи на його лист до мене 19 вересня з Тарнополя. Ці гроші призначені на літературні потреби; то нехай же люде, котрим близько до серця лежить література народня, самі розберуть, чи всю ту сумму оддати в руки Наталєві, чи, може, яку частину відлічити на діло народнє.

Володар написав до мене широко и розумно про все, що діялось у Галичині від Шевченкової смерті, и показав причини верхоглядства та арроганції вашої Галицької молодіжі. Він ще не знає, що *Правду* покинуто, а правдовики перейшли до Основи. Тим и просить, щоб реорганізувати редакцію Правди та ввести здорову критику того, що писалось и пишеться, — таку, як була в українській Основі. Промовчавши йому на се, я відписав про лист Михайлів,⁵⁾ та й послав йому самий лист, щоб зрозумів він, що, опинившись у такій клоаці, я мушу думати тільки про те, як з неї вибратись та змити з себе всякі сліди. Тут же я сповістив його й про впадок Правди, и про те, що 100 рублів, zostawлених

⁵⁾ Подолінського.

у Вас, я наказав обернути на иншу річ. Тим часом, поміркувавши між собою, надумались ми ассигнувати на Правду 600 гульденів, як бажає Володар, а редакцію оддати кому небудь з Барвинських, чи Александрові, чи Володареві. Се Вам нишу тільки для потіхи Вашого, як певно знаю, засмученого серця, а Ви дальше Михайла сю новину не пускайте. Нехай вони видають галицьку Основу, без нашого гріха. Нехай Правда зовсім замовкне. Свого часу я напишу до Барвинських, що коли мають людей до роботи, то нехай устають из правдивою критикою проти Основи, несподівано видавши нове число Правди. Тоді передасте ім и Нечуєву повість. Зробитця літературне движенне на користь правдивої інтелігенції Галицької, а всім ренегатам, таким як Партицький да Наталь, буде сором. Ні Основа, ні „Просвіта“ не виведе їх на простий шлях: він лежить перед нами.

V.

Венеція, 26 вересня 1870.

. Спасибі Вам, друже Иване, за візріці друку. От же, покi робитця одно діло, настагає друге: зявивсь земляк, охочий до друкарського заходу. На первий раз треба його підперти Святим Письмом, та й він буде у всьому нам догоджувати, и вже так свої черенки зробить, щоб служити українщині. То не жалкуйте, що марно листувались из печатнями. Сей чоловік багато зробить добра ві Львові, яко людина розумна и до нас прихильна.

Добре Ви зробите, як оселитесь укупі з Михайлом; а то я опасуюсь, що листи мої до Вас перейматимуть. Тим їх и не франкую.

Як їхатиме моя пані, то оддайте їй псалтирь. Та ще, може, я й сам виїду до неї назустріч у Відень. Тоді про все поговоримо. Листи мої, Библию италійську и пісні одержав, як уже й писав до Вас.

Темнота мусить воювати проти того, чого не розуміє. Бай-дуже міні про се.

Рад я вислухати всяку щирю раду, чи про слова, чи про що инше, тільки шкода міні Вашої праці, коли в чому Вас не послу-хаю. Святе Письмо печатається не так для Галичини, як для Укра-їни; то мушу держатись нашого смаку; а про те — у чому можна, зроблю переміну.

VI.

10 ottobre 1870. Venezia.

Из сих ста рублів одлічіть 60 гульденів⁶⁾ Михайлові, що йому обіцяна на 2 місяці утримання в Відні, а останок — на викуп мого билета. Як їхатиме моя пані (а може я й сам виїду їй назустріч) тоді вам вернутця 60 гульденів на викуп билета зовсім.

VII.

12 декабря 1870. Из Венеції.

Склалась ось яка біда: забув я легенький портфель из замши, що підкладавав пишучи, або в Кракові, або в Відні. Ні для чого було міні його виймати в Відні и зовсім я не розкладавсь у Шредера, та мушу вас прохати: зайдіть б'удласко спитайте. Завдовжки він у аркуш паперу, и в йому ввесь Псалтирь прозою. Ви бачили сей портфель, що зоветця папка (руденький), як я переглядав папіри и Ви спитали, чи над псалтирем я працюю, — ще як їхав я в Краків. Пишу й туди сьогодні. Там я все ховав його в комод, идучи з номера, та мабуть при світлі и не доглядив, як вибравсь.

Адрес у Венецію на моє имя:

S-ta Maria Zobenigo, campiello della Feltrina, casa Feltrin, № 2156.

VIII.

Из Венеції 5 янв. 1871.

У Подолинського єсть Псалтирь, напечатаний по російськи у Берліні (Мандельштама) — жовтенька обклашка. Пришліть будласко під бандеролею, приписавши до адреси Casa Feltrin № 2156.

Віршований Псалтирь мій наважився я напечатати через Барвинського. Послав уже лист до його про се, а слідом шлю рукопись и гроші. 1000 примірників на дешевому папері гармонтом, щоб примірник наш коштував крейцарів 30. та й продаватимуть не прибавляючи ні крейцара до своєї ціни.

Не кажіть про се нікому. Я й Барвинського прохав щоб печатав тихцем.

Ще в кошового є Библия церковна, то вийміть из неї Псалтирь один, одідравши від усього иншого, тай пришліть під бандеролею. Коли не можна вкупі з Берлінським псалтирем, то окроме, тільки не посилкою, а під бандеролєю.

⁶⁾ Minus 10 Guld. (Куліш се перечеркнув).

*IX.

Из Венеції 26 стичня 1871.

Перечитавши Вашу відповідь⁷⁾, не знайшов я нічого поправити в полемизуванні а самої мови розсудив не поправляти, бо Ваші люде привикли до вироблених у Галичині виразів, то більше їх ударить Галицьке, ніж українське слово у сьому разі. Міні здається, що вся відповідь написана гарно, до-речи. Нехай Вам Бог помагає, як помагав усім Вашим попередникам у такому ділі.

Не печатайте дуже багато, бо пропаде папір. Один примірник читатиме десять душ там де вони є, а де нема святого огня, там и сотня примірників лежатиме нечитана. По собі не судить. Люде поти бувають холодні до великого духовного интересу, поки він не зчепиться з їх грошовими интересами або з интересами самолюбства, особистого гонору и помсти. Більш читатимуть Вашу одповідь вороги Ваші, ніж Ваші приятелі.

У справі друкування Молитовника не вважайте на грошеву квестию, що — кажете — Перемиському друкареві менше треба грошей готових платити, яко продавцеві книжок Ваших. (Гроші в нас є на Молитовник). А глядіть, щоб не попасти так у руки незнать кому, як Подолинський попавсь у Перемишлі. Лучче обдумайте, яким би способом заложити ві Львові книгарню так, щоб право власности (за винагородою працівників) було загарантоване. Опріч книжок, можна б и готових грошей дати, колиб тільки діло було певне. Володарь Барвинський, яко юрист, найкраща особа до сего закладу, колиб тільки піднявсь на промисел. Коли хочете напишіть до його про се від себе, що маєте таку гадку, и що я дамся нахилити до книгарні, а потім и до друкарні. На сій основині моглоб стояти твердо видавання навпослі периодичного письма, и коло сього закладу скупилась би уся розумна молодіж. Ось подумайте лиш! Тим-то всяка лишня тисяча гульденів, яку Ви виторгуєте в Милярда, буде нам великого стояти! Оце ж не хапайтесь останнє слово йому казати. Бо й справді, може, Св. Письмо мало б свою широку дорогу и без Милярда, колиб ми з ним не згодились.

На Псалтирі стоятиме: коштом и заходом братів Барвинських. Сю фирму треба заздалегідь робити популярною: може,

⁷⁾ Лист без куверти яко відповідь Впр. крилошанину Малиновському на реферат молитовника Івана Пулюя, вид. у Відні 1871.

справді спроможемося на власну книгарню, друкарню и всяке видавництво.

Х.

30 стичня 1871.

Наймайте, друже Иване, хату хоч и без кухні, аби була добра, а чи близько ресторація, чи далеко, се все одно, бо кожна псує людям животи однаково, а ми ходити не лінуємось.

Реферат Малиновського посилаю, а Вашу відповідь давно послав, а вчора послав виписку из Коринт.

У Подолинського в Аглицький переклад Біблії. Як наймете мешкання міні, то зараз усі книжки від його туди будласко перевезіть, щоб я вже їх застав у себе; бо міні треба буде негайно взятись до деяких справок.

Оддам Миклосичові до перегляду рукопись приїхавши, коли не можна вже більш узяти, як 12.000 гульд. Тільки й тепер ще думаю, що ми зробили б краще, напечатавши самі перше видання Біблії. Се все дурниця, що Миллярд говорить про конкуренцію. Для них не мала річ — авторитет: він їх оправдує перед усім світом за такі вирази, которі диктує сам тільки дух мови. Не зважилися б тоді Англичане купувати дешевшу роботу, ще більш, ніж тепер; бо перед очима у всього ученого світу була б праця готова, зроблена рукою випробованою. Одно мене интересує: щоб зараз ударити по лобу де кого лондонським товариством, бо який би ні був сам собою добрий переклад — не вдарить він так міцно. як ся фирма. А нам треба на первий раз заимпонувати людей. Оце ж вийде попереду Псалтир, далій молитовник, після його — наука віри, а там — Біблійна История, а слідом за тим и сама Библия. Тим же то не журітця, що я припинюю печатання Вашого Молитовника. Ви боїтесь, щоб не відопхнути від його народу новаторством, а я боюсь, щоб не покалічити нам рідної мови. Зробимо компромис первого дня, як побачимось, а тоді вже й починайте. Та чи не краще булоб Вам печатати кирилицею, а не гражданкою? Над сим подумайте. Може и Св. Письмо треба печатати кирилицею. Я однакомж за се не стояти му, а тільки подаю до уваги Ваш

ХІ.

Из Венеції 2 лютого 1871.

Спасибі Вам, друже Иване, за хату. Вельми сим мене Ви втішили. Тільки ж не можна міні зараз їхати через тутешні мої

справи, так що може опізнюєсь аж до руського лютого, чи що — днів 10. Коли треба, то дайте господині більш грошей; нехай не опасуетця. Про справу ми самі поговоримо з нею. А коли именно приїдемо — заздалегідь напишу.

Загайтесь ище трохи з молитовником, бо треба порадитись. (Хоч и попередять попи, то се дарма: ми свій так дешево пустимо, що ім нас не переважити). А колиб Ви пристали до львівського проекту, то Жупникові можете сказати, що гроши на молитовник дає та сама особа, котру так ошукано в Перемишлі. Як хотіли печатати Псалтирь, и що ся особа, довідавшись, що знов у Перемишль посиляти гроші, не схотіла їх давати, и Ви таким робом zostались без грошей. Воно ж бо так и могло б бути, тільки що я не неволитиму Вас ні до чого, а коли наможетесь печатати у Перемишлі, то й печатайте, тільки respice finem: сей Жупник поверне Вашими примірниками не на Вашу користь, мавши їх усі в руках. Я обдумав, як гарантувати себе від Барвинських, та довго про все писати. На словах скажу, и коли не можна так зробити, то й покинемо сю думку; а вона міні здаєтця угловим каменем у справі галицької руської народности.

Посилаю всі ті частини Св. Письма, про які Ви писали, що Милярд на них звертає більш усього уваги. Передайте йому зараз. Я вже писав Вам, що слово в слово з грецьким вірно, а державсь я у тих місцях де перекладчики не згідні між себе перекладу англ. біблії Лондонск. Товариства, и як воно и толкувало яке загадочне місце чи богословський тезис, так и я старавсь робити, не мудрствуя лукаво и не вважаючи ні на Лютера, ні на інших перекладчиків. Про старий же Завіт: Лондонська Библия, з підмогою Библиї Дра Бениша и німецької Pracht Bibel für Israeliten д-ра Фюрста, що тепер виходить, а може вже и вся вийшла. А що до грошей, то Ви мене засмутили, а не обрадували. Я писав 10.000 рублів, чи то хотів (як бачу) написати, та й написав 10.000 гульденів. Се так як у одній грошовій справі написав я недавно лист у Петербург, та й не приписав, де живе мій кореспондент, а той тим часом гроши ростринькав, поки мій лист шукав його через „адресной столъ“. (Тепер жду від його грошей з України. Не подумайте, що на молитовник нема в мене грошей, вони таки є, а то ще було б більш, колиб він вислав свого часу). Оце ж Ви Милярдові не кажіть нічого, поки що, а потім побачимо, як поправити мою помилку: від 13.000 гульденів до 15.000 не багато.

(Посилаю 20 гульденів, що в мене тут задержалось из Віденських грошей; щоб не було Вам трудно, покi я приїду).

Пані моя любенько Вам кланяється и пані Білозерські також. (Пишіть, коли що буде, да таки й про сю помилку відпишіть).

XII.

Из Венеції 6 лютого 1871.

Дунав я, дунав про Ваш, друже Иване, молитовник, та й надунавсь — ні в чому Вас не впиняти: робіть, що знаєте и в редакції його и в печатанні. Остерігаю тільки Вас од Жупника, щоб він не зробив з Вами *à la* Вахнянин *e tutti quanti*. Великої лічби примірників не радив би я Вам печатати вже для одного того, щоб швидче можна було знов редагувати и де-що поправити.

НВ. У церковному стоїть: Душе істини, а Ви пишете Духу (*duchu* — по польскі). Нашій мові впадається більш болгарщина, ніж польщизна. Де не можна чого видумати там zostавляти треба церковне слово (чи форму): сим не зашкодите. Свого часу воно перемінитця людським словом; а польщизни треба цуратися, скільки можна.

Посилаю 100 рублів, бо ще не хутко приїду: пані трохи нездужає. Напишу заздалегідь, коли мене сподіватись.

Мілярдові скажете, що всю рукопись перешлю через приятеля, тільки що я міркував на рублі, а Ви рублі полічили гульденами, або скажіть, що я здивувався довідавшись, що в мене в листі написано гульденів там, де треба було б написати рублів. Як хочете, тільки я менш не хочу взяти, як 1500 фунтів стерлінгів. Для того я й гроші з дому виписую, щоб бути наготові печатати, коли з Мілярдом не сторгуємось. Тільки Ви йому казати мете, що я відрочу до зими 1871/1872 року; а справді думка в мене така, щоб не вертатись додому не напечатавши Св. Письма. Тим же то великого стояло б нам — спорудити свою книгарню. Нехай би там усі наші друки лежали и вся сила була в одному місті. Та як знаєте, так и робіть поглядом Молитовника. Се річ не велика, хоч и в Перемишлі напечатаете.

Оце ж може я приїду після 13 лютого н. ст. зараз, а може ще днів зо трі загаюсь тут. Сповідчу.

XIII.

Из Венеції 12 лютого 1871.

Прошу Вас, друже Иване, негайно подати на пошту заявлення, щоб гроші, которі через Відень будуть ити на моє имя в Венецію, припинили в Відні и прислали в Reitergasse № 16.

Ми виїдемо в четвер 16-го лютого на ніч, а в Відні будемо в п'ятницю 17-го ввечері в 9 годин и 33 минути. Так визначено в ізді для цуга direct, що має тільки I и II класи.

У суботу нехай натоплять нашу хату якраз о полудні, щоб не були сирі мури, як ми вночі приїдемо; бо хоч тоді й затопимо, та не добре, коли довго перед тим не топилося.

Шкода, що так нерано мусимо Вас турбувати собою, та инше не можна приїхати швидким потягом.

XIV.

Мотронівка.⁸⁾ Мая 29 ст. ст. 1871.

Посилаю Вам, любий друже мій Иване. 100 рублів у позику; тільки прошу як раз так вернути довг, як приобіцяли в листі Вашім, бо й міні тут вельми потрібні гроші. Не позичив би вам тепер, колиб Ви не були така добра людина: збиваю до купи землю, щоб на старість запеспечити себе хлібом. Оце ж и не знаю, чи приїду літом у Німечину, чи ні. Господарствую на широку руку. Колись до нас приїдете в гості, то самі побачите, як трудно тут господарствувати. Тільки така сила волі, як у мене та в моєї пані, здоліє переважити всі труднощі.

Святе Письмо конче печататиму, та мушу тепер зупинитись: бо втеряв би таке, чого шкода було б допевнятись навпослі.

Не видавайте нічого такого, як XIV голова апостола Павла: бо воно виходит наче від мене, а мова инша.

Витає Вас моя пані. Нехай Вам доля щастит. Хоч и не відписую иноді Вам, то вибачайте: вельми ніколи! День у день великі клопоти та ізда.

XV.

Мотронівка.⁹⁾ 8 жовтня 1871.

Тільки що післав до Вас лист, писаний олівцем, аж тут прийшла й рукопись. Велике Вам та превелике спасибі!

⁸⁾ Се слово дописав Ів. Пулюй.

⁹⁾ Се слово і рік дописав Ів. Пулюй.

Може ще и наладиться справа між мною и п. Иваном¹⁰⁾; а хоч и пі, то про се байдуже. Шкода тільки чоловіка, що задля яких ся там десятин землі звернув з правої дороги. Пише з Венеції порядніщ, та ще не знаю, чи вернеться зовсім до розуму.

Писав я до Вас, що приїду літом у Відень місяців на два, то й приїду. Хиба, що самі напишете не прибувати до Вас, яко до чоловіка, заклопотаного испитами; тоді пізніщ приїду.

Сповістіть мене про Ваших приятелів: як вони справляються з Св. Письмом. Оце ж здобувайте від них грошей на молитовник, бо в мене тепер гроші шильно перелічуються. Коли не в п. Ивана, то в иншого сусіда мушу купити землю. Як же зовсім нічого не розпродали, то сповістіть, яку Вам вислати запомогу. Хоч и нехотя, а таки вишлю.

Листи до мене посилайте франкованими, а не рекомендованими. Часто писати ні про що, то не багацько буде втрати. А що я не оплачую моїх листів, то маю свою рацію.

А що наш Милярд? Чи справді йому байдуже про Русинський переклад Св. Письма? Коли ніколи або не хочете йти до його, то й занедбайте. Пійде Русинська Библия своїм шляхом и без його ласки, хоч и не швидко.

Що ж там у Вас у Галичині діється? Коли гідне того, щоб Ви писали, а я читав, то сповістіть. Коли ж таке, як за мого побуту у Відні, то нехай дурні товчуть воду. Ми ж, апостольським робом, працюватимемо коло свого словесного діла, на користь не mnogим сучасникам и mnogим потомкам.

Пані моя дякує за любий про неї спомиң Ваш и гарненько Вас витає.

XVI.

Мотронівка, 10 жовтня 1871.

Післав я Вам, дорогий друже Иване, два листи, та ще мушу посилати й сей третій. Сам я в Борзні не був, а привезено міні рукопись Св. Письма навпослі. Вона пройшла через Київську цензуру и дійшла до мене вже в коверті цензурній. В ній знайшов я й два Ваших любих и прихильних листів.

Добре и розумно все Ви зробили и прописали. Нехай Вам Господь помагає робити Ваші испити, а далій уже гуртом поду-

¹⁰⁾ Білозерським.

¹¹⁾ Місце і рік дописав Ів. Пулюй.

маємо, як Вам у світі жити. Бачте, як мало в Бога добрих людей. що скільки Ви перебачили на своїм віку народу, а тільки нас двох спіткали таких, що Вас добре зрозуміли. Оцеж и держітесь нашої сем'ї, хоч би що й не по смаку Вам инколи здалось. Звершеного духу між людьми нема. Один ближче, другий дальше стоїть від идеалу звершення, від Отця нашого небесного, та вже й тим треба вдовольнятись, що силкується чоловік бути так звершеним, як той височенний идеал, що на його вказав наш Христос. Коли так самі робитимете, то й од Вас не вимагатимуть приятелі всеї повні добра духовного, яке собі думкою здумали. Так один одного підпираючи лагідністю, не падатимемо серед ледачого, безголового натовпу людей, що бувають мов звірята, одно одного тиснучи, гонячи, жеручи. А часто доходив я до такої знемоги, один видющий серед сліпих, один тямущий серед безумців, що здавалось — от упаду на віки! Дружба однієї або кількох людей підпирала мене, поки не проходила млявість. Оцю ж то дружбу и Вам даю, яко живущу воду проти ворожої сили безголового світу, з котрим и Христос воював, и нам заповідав воюючи до кінця стояти. Зрозумійте мене живим розумом, дарма що я пишу Вам по письменські.

Вечорами редагую, переписуючи Св. Письмо. Новий Завіт незабаром буде готовий. Дознавайтесь, чи Милярд не думає мимо нас робити перекладу? На всі переміни, яких вимагатиме стан літературної мови в Галичині, по Вашому реферату, я згоджуюсь; так що колиб діло дійшло до вмови з Милярдом, то останню редакцію я оддам у Ваші руки. Ви вже доволі проштудировали нашу українщину, и не зробите в ній таких перемін, котрі були б на користь полонизму, що для нас було б найгірше. Лучче вда- тись у церковщину, ніж у Ляцьку мову.

Про біблійне товариство ще не читав: дуже було ніколи. Зімою матиму більш часу до кабінетної праці, а тепер працюю в гаях.

Пані моя гарненько Вас вітає.

Р. С. Договорюватись із Милярдом, коли б трапилось, му- сите так: За переклад Св. Письма — стільки то; за останнє реда- гування и печатання міні, Іанові Пулюєві, стільки — то. Вима- гайте собі стільки. скільки по совісті Ви заслужуєте. Я хочу, щоб Ви, при моїм заробітку, також заробили собі грошей. Як мати- мете гроші, то більше й науки осягнете. — Сповістіть мене, за скільки Ви міні раєте оддати Милярдові вічне право власности,

и скількі окрім того бажаєте одержати від його собі? Clara pаста — clara amicitia.

XVII.

10 априля 1877 року.

От Вам, друже, сумна відповідь. Нема людей, ні с ким діла робити. Тільки ж бо робити діло мусимо. Горе міні, коли не благовістувати му! Тим и не вдавайтесь у тугу, а коли не можна йти старою стежкою, пробивайте хоч через скелю нову, а сидьма не сидіте, як чинять інші¹²⁾).

XVIII.

Мотронівка¹³⁾ 10 лютого 1872.

Написав я до Володаря так, ніби маю лист од Димета, щоб він, коли не має часу порядкувати моїми книжками, передав усе Диметові, „який він ні єсть“. Думаю, що не зробить сего Володарь через амбіцію; коли ж зробить, то діло через те не погіршає.

Не знаю ще, чи приїду за границю в березозолі, а що в липню, то конче приїду, щоб поздоровити Вас из докторатом, котрого допевняйтесь над усе инше. Се річ вельми, вельми потрібна! З докторату більше буде Вам користи, ніж з усіх прав на професорство, яких Ви не з н а т ь н а щ о допевняєтесь. Ві Львові Вам не сидіти и хліба львівського не їсти. Резиденцією Вашою мусить бути Відень, а хліб знайдете в себе на столі, а не в професорстві.

Та й не буду таки розпочинати, поки що, печатання Библиї, хоч и приїду за границю в березозолі; а колиб я знав, що хоч половину Псалтиря розкидано по Галичині, то напечатав би скоренько Псалтирь у Соммера: бо нудно міні й думати про львівську едицію.

XIX.

Наумбургъ на Салі 1872, серпня 1.

Любий мій друже Иване,

Нема в моім серці ані крихти докору. Нехай Вам доля щастить доробитись до чого бажаєте!

Я за границею один. Пані моя приїде опісля, коли не треба буде міні вернутись ув осени до моих господарських справ, котрим кінця ще нема.

¹²⁾ Є се відривок листу, який переписав Пулюй. Між оригіналами його немає.

¹³⁾ Се слово дописане Ів. Пулюєм.

Пришліте міні, зробіть ласку, ось що: 1) Библию польську, Библию Сербську, Библию німецьку, Новий Завіт Московський; 2) словарі мої, опріч аґлицького, котрий нехай Вам служить, бо маю з дому краций; 3) печатані пісні українські и писані українські пісні; 4) усі инші книжки, опріч усяких инших Библий; 5) усі рукописі, и 6) велику аґлицьку Библию, а двох малих не посилайте. Всю цю паку посилайте так, щоб коштувало дешевше, хоч и не хутко повезуть. Ось Вам адреса:

Preussen, Naumburg am Sale. Herrn Gottfried Pätz Buchdruckerer, durch Güte (чи як инше) Pantaleon Kulisch.

Коли можна так послати, щоб тут оплатити пересилку, то добре; коли ж не можна, то заплатіте будласко..

В Наумбурзі дешевше житте и друк, ніж у Липську. Що вже й казати про Відень! Там тепер Wohnungsnoth. Згадайте ж, скільки ми виїздили и виходили, закіль изнайшли притулок! а тоді и вонунгсноту не було ще.

Коли матимете час, пропишіте міні, як стоять речі в Галичині. Я бачив тільки Димета на хвилину та Владимира Барвинського. Сей не багато знає. Що діється з Вашим Слюсарчуком и з иншими добрими и недобрими людьми?

Лист адресуйте на мое имя Naumburg am Sale post restante. Ще не маю мешкання, та матиму.

Печатати буду цілу Библию разом in 8°, тільки зроблю умову, щоб коли схочу зупинитись до часу, то щоб напечатане лежало у Пеца.

XX.

Шкода, що Ви, любий друже Иване, та й ваше товариство, не маєте Основи. Василь Білозерський вельми непорядно видавав свій журнал. Як не виїхав ще з столиці, то з навалених куп висмикав то одну, то другу книжку, а назад не клав; и хто хотів, усяк Основу його роскидав по його господі, або заносив де инде. Як же виїхав, то книжками своїми завалив якусь комірку так, що видобрати цілий примірник окремо не можна. Та й у кого просе питатись, ніхто не знає, як от и я не знаю навіть, де й лежить у столиці Основа. Сам пан Василь про се не любить говорити, а думає колись упорядкувати ту купу розрізних книжок, та сього не буде ніколи; а хіба як роскрадуть їх та продадуть букинистам на вагу, тоді можна роздобути цілий примірник Основи.

Так у нас діло робиться, а лаяти німців — ми вельми мудрі! Оце ж буду старатись у Києві, чи не здобуду О с н о в и в якого пренумеранта, та й перешлю або привезу Вам, друже. А треба, треба Вам її проштудіувати.

Дивує Вас, може, чом я не напишу до п. Василя, щоб він прислав міні цидулочку до того, в кого лежить О с н о в а, а я ту цидулочку послав би до якого доброго чоловіка, а той би пійшов та й викопав один примірник О с н о в и из під купи порізаних книжок. Еге! Василь має вдачу на листи не відписувати, хоч би до його писано їх сотню. Оце випав йому спадок по братові тисяч на дві рублів. От и пишемо: або пришли „довіренность“ щоб се добро продати, або забори його приїхавши сам, або як небудь ним зорудуй: бо воно не дає й нам своєю землею орудувати, докіль не відрізана вона від твоєї. Пише так один, другий и третій, пишуть по два, по три рази, а він що? Мовчить, наче не його добро и не до його пишуть. Оттак же й з О с н о в о ю. Він так її перетасував и розрізнув, що й споминати про неї совіститись, як говориш у вічі, а за очі нічого не допевнився. Біда з нашою піччю, як вона не добре пече! Коли ж ми доживемо до того, щоб німець не дивився на нас из погордою, коли в нас так роблять найкращі люде? Бо Василь Білозерський и по розуму и по серцю — чоловік вельми хороший, один з немногих на світі; а яка з його користь? Редагування О с н о в и нас поробило було ворогами (навіть печатали про се в О т е ч. З а п и с к а х.) Так він її редагував! (Я розумію непорядність.)

Радію серцем, що Ви маєте добрий заробіток у Гіцінгу. Збірайте гроші про запас, по німецькі; не розкидайте по славянські. Тим и малі Славяне, що по дурному грошима сипали и сиплють. Я сам багацько за свій вік пороскидав грошей там, де не годилось би; тим и Вас остерегаю. У сьому не йдіте моім слідом, а послідуєте Німцям, котрі колись учились у Славян пахати землю и господарити, а тепер Славяне не здібні в Німця наймитами служити.

Як поїдете куди з Вашими учнями, то зробіте міні ласку — пишіте до мене з дороги, скільки буде Вашого на се часу и охоти.

Я саме перейшов из Піддубня в Мотронівку, чого давно допевнявся, то не можна міні покинути домівки, докіль її не впорядкую, а коли впорядкую, не знаю сам. Господарем тут був з років 15 старший брат п. Василя, предобра и прерозумна, тільки пресбезпорядна людина; то накоїв стількі безладдя, що хто його не знав, той не поняв би віри, що в сього чоловіка голова не була набита

ключем. Колись, як завітаєте до нас, я покажу Вам такі сліди його господаровання, котрих не загладити міні до віку.

Пані моя гарнесенько Вас витає.

Щирий прихильник Ваш

П. Куліш.

РБ 1873, цвітня 20. Мотронівка.

XXI.

Давно не знаю вже, де Ви обертаєтесь, мій любий друже Иване. Идосі не мав я ні рубля вжитку з мого віденського видання Євангелії, аж ось якийся галичанин, бажаючи рспросторити слово Боже між його земляками, переслав міні гроші аж за 500 примірників усіх чотирьох Євангелістів. Я ж не знаю, де Ви, друже, зробили їх склад. То благаю Вас, зробіте міні ласку — вистачте подателю сієї підулки пятьсоть примірників и занотуйте в книзі, щоб колись, як побачимось, знати, скількі куди пійшло моїх книжечок. Певно, що богацько пропаде без оплати, та Боже слово де и як ні посій, уродить свого часу сторицю. Все ж бо таки мусимо піклуватись, щоб не всі мої гроші стались чужою добиччю.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

XXII.

СПетербург 1874.

Як був я зимою в Кїіві, прошено мене написати щось про книжки, щоб комусь можна було їх роздобути. Не знаючи, де обертається мій лист, писав я його, яко комерсант; и сей-то лист звеє Ви, друже Иване, отвертим и благаючим. А я думав, що хтось ві Львові скомпонував моїм ім'ям якесь ледарство! Добре ж Ви мене знаєте, коли так витовкмачили собі моє лисання! А бодай Вас головою в жито! та й годі.

Заадресував я до Вас лист и брошуру під бандероєм, чи перепаскою у Гицинг. То виручайте обідві посилки, коли не дійшли до Вас. Мабуть, та адреса вже не годиться.

XXIII.

17 мая 1874. СПбург.

Любий Друже Иване!

Тільки що вернувся до столиці з домівки, де прогаявся мало не 2 місяці, и застав 2 Ваші листи.

У першому пишете про запомогу. Дам, тільки не зараз, а трохи згодом. Принялю Вам 100 рублів.

У другому — про якій ся „благаючи“ отвертий лист. Ніякого отвертого листу ні до кого не писав я и нікого з Галичини ні про що не благав. Я тільки допевився отъ Олександра Барвинського справоздання брата його Володаря про Псалтирь, да й до сього часу ні слова од Володаря Барвинського не маю, а Олександр пише, що мабуть Володареві листи до мене не доходять. Бачивши, що доходять до мене всі листи, опріч Володаревих, я перестав згадувати про Псалтир и в листах моих до Олександра. Сим моім листом уповноважнюю Вас чинити до всякого чоловіка в Галичині відозву, що не було від мене жадного благального и неблагального листу, в котрім би я нарікав на кого небудь, що хтось заїв мої друки чи що таке. Про Вашу особу, тільки була така згадка, що не знаю, де ви обертаєтесь и прошу добути міні Вашу адресу. Оце ж и пише Ол. Барв., що Ваша адреса оттака, яку я написав на коперті сього мого листу. Правду сказав ківській кореспондент СПбурських Відомостей, що стосунки з Галичанами для нас не безпечні („опасны“). За всю мою щирість, міні відплачують зрадою и всяким ледарством, почавши від Партицького та аж и досі. Не буду й писати до Олександра Барвинського: розплутуйте самі сей жмуток брехні, тай сповістіте мене. Тоді вже и я писатиму, до кого схочете, и посылатиму до Вас мої листи, які міні надиктуєте, щоб Ви самі їх розіслали и бачили, що брехня рядить не де инде, як у Галичині.

Сповістіте мене, де Ви пробувати мете на вакаціях. Коли мати мете час вільний, то я вишлю Вам грошенят, щоб Ви приїхали до моєї пані у Мотронівку (наше майно) під Борзною и вернулись до дому, не тративши свого гроша. Вирахуйте, скільки на сю екскурсію треба гроша. Там побачите, як ми живемо, и який наш люд. Се Вам знадобиться. Коли схочете, то трохи поучите наших панночок фізики або математики. Буде їх аж четверо. Привезіте струни з собою на гитару. Гитару маємо, та без струн. Хоч тижнів два проживете, то й то добре. Побуваєте и в Києві и пізнаєте силу і неміч української інтеллигенції. Сили мало! Оце ж пишіте до мене по тій же адресі.

Ваш

П. Куліш.

XXIV.

СПбургъ. 1 іюня 1874.

Се Др-въ одкрив міні очі на „отвертий“ лист. Я написав той лист у його, серед розмови, та й забув. Ми не знали, де Ви, мій

любий друже, обертається; от и треба було писати так, як пише Димет або инший комерсант. — наговорити всячини: нехай сторонні люде кладуть вагу в тих оберемках купецького сміття, а той, кому треба, знайде в йому свою зернину.

Спершу міні було дивно, що Ви так мене зрозуміли, а тепер досадую, що й остання людина в Галичині не розумів мене. Хоч и далека Ви родина, а все таки родина Подолинському. Промовчавши про його знане Вам грошове ледарство у останньому Ви так мене, або мало що не так, як він, розумієте.

Перечитайте мій лист про закликанне в гостину: чи має там місце п'озика грошей? Оце ж Ви попсували лад у моім серці, и мусимо ждати, закіль час усе налагодить.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

XXV.

С. Петербург. 16 іюня, 1874.

Любий друже Иване!

Ось Вам реляція моя, з котрої розумно Вам буде все.

Хвалите Бога, маю шматок хліба на Україні, та не маю такого присмаку до його, якого бажав би; от и мушу пробувати далеко від домівки. Тут видаю журнал одного министерства, и за се платять міні 3000 р. Половину трачу сам, а половиною піддержую домівку, де не сам я з панею маємо пристановище. Оце ж, як бачите, знов служу, хоч уже й не так добре, як у Варшаві. Там я мав більш 5000 р. Ви ж добре знаєте, які в нас люде брехливі. Знайдуться такі, що знов зроблять мене головою такої чи сякої партії, аби зіпхнути з місця, а свою людину туди втеревити. От и мусив я у своїм отвертім до Вас листі, котрого вимагали в мене люде, не знаючи Вашої адреси, писати так, щоб, коли до чого дійдеться, кожне бачило, що в мене тільки й думки, що про гроши. Людей, quae natura prona atque ventri obedientia finxit, у нас не опасуються; опасуються таких, що гордують грошима и роскошами задля вищої якоїсь цілі. Так обгородившись комерсантським характером, вволив я волю доброго чоловіка, що бажав моєї рекомендації перед вами якомусь книтареві, чи що, ручаючись, що се людина не ледача. Ось як воно було, и Вам би, знавши мене и мої прецеденти, годилося міркувати не по віденські про моє рахування купецьке. А Ви почали лементувати, наче з роду мене не бачили й не знали! И гірко міні було и досадно, та знов таки й небезпечно: бо коли имя моє фігурирує по Галичині чи між віденськими Га-

личанами, то ворогам моїм и ворогам нашої словесности (чи то будуть ляхи, чи москалі) се буде вода на їх млинові колеса. Вони хоч и знатимуть, що чортма жодної партії української в Галичині, дак видумують її, аби нашкодити чоловікові, що стоїть на видноці и ніби має якийсь вплив на українське питання. А Ви думаєте весело сидіти в хуторі, не мавши стількі достатку, щоб зазирнути місяців хоч на три у столицю! Колиб у мене велика худоба, то пробував би се я раз по раз у центрах цивілізації, ато, мовляв, навчить біда з салом коржі їсти! Тільки що досяг изнов заповоги на службі, а Галичина знов підмиває мене, мов річка кручу, — підмивають приятелі заодно з ворогами: бо не вважають ні на що, опріч власних своїх обставин. Після всего того досвіду, який мавмо, годилось би нам, ба й не задля свого впокою, а ради поваги інтеллігенції своєї, залишити Галичину, мов те сміття, що зісталось після лядського потопту; та все така думка: „А може таки там об'явиться яка розумна и моральна сила!“ От и перекликаємось через границю: „А що, брати Русини? чи ще вас до останку в багно не втопано?“ А брати Русини думають, що вони люде поважні, до діла годящі, та й зовсім таки нація! Сміх и горе! Така нація, що не згідна готовим грошем и словом чесно й розумно користуватись. „Велики довжны быть грѣхи наши передъ Господомъ, если онъ наказалъ насъ такими братьями!“ Сими словами роспочиная Др.¹⁴⁾ свій останній лист до мене про немоготу зварити з Галичанами хоч аби-яку кашу. Бачивши як він из іншими такими вовтузиться зі львівцями, я згадую про Вахнянина та Партицького: так добре розуміли вони мене, як тепер розуміють Др. и його малу браттю! Колиб вони були тільки письменними слугами, та некрадущими людьми, то більше було б з них користи, ніж з їх дурної просвіти, чи того, що в них зветься просвітою. Так ото ж біда, що певніще Ураїнцеві з Ляхом, або Німцем стосункуватись ніж из братами Русинами: и зрозуміють тебе краще, и не зведуть у грошах так паскудно, та ще в додаток и з таким грубиянським нападом, якого я дізнав од братів Русинів.

Помиляєтесь Ви, друже, думаючи, що Др. близький до Бучинського, чи Бучинський до Др. Сього вже тепер бути не може. Слухають Українці всячину, та віри не ймуть нікому. То й байду-же! Може Бучинський на що небудь йому потрібен, чого не зробить Жид, або Лях, або Німець за певну подяку: от и вся суть їх стосун-

¹⁴⁾ Драгоманов.

ків. Братерство з нами Галичане знівечили, зісталась одна політика: що може таки народяться нові, не такі здеморалізовані и задурені школою люде в Галичині, так як народились нові жиди з тих, котрих вивів Мойсей з Єгипту. От така думка не дає Українцям кинути на віки братів Русинів. Ну, та годі про се: ви й самі. друже, своїх людей знаєте; от хочби й оцей, що з Милярдом про Святе Письмо вмовляється. У конці конців идється воно к тому, що Галичина буде Польщею, а потім Німеччиною, як Познань. Нема живої сили, навіть и такої, як у нас на Вкраїні.

На Вас я не гніваюсь, бо Ви щирим серцем сумували и чесного помислу в Вас не було ніякого. Колиб не моя влада, то й не було б сього: ато просить чоловік — напиши! Ну, як не написати? От и почав мізкувати, як би його вивернутись між Сцилою й Харибдою, та й не вивернувся. Та вже тепер у всьому що до Галичини, держусь на убоці; нехай ще інші походять коло братів Русинів; з мене буде!

А про-те, як чоловік до чоловіка, прихиляюсь я до Вас по давньому. На те не вважайте, що з першої досади написалось. Через тиждень, через, другий — й байдуже. Німецьку книжечку Вашу одержав и дивувався, чого-то чоловік не навчиться! Та мабуть таки Вам и дорога колись прочиститься через сю академічну працю! Дай Господи!

Пані моя сюди до мене лагодиться приїхати, а сестра її з дочками хоче пожити в Полтавщині. Та ще не знаю, як воно буде. Не все так гладесенько виходить, як думається. Де що и в нас чепляє, коли думаєш так, або сяк налагодити життя своє. А такі думки не покидайте колись до нашої Імперії зазірнути. Коли варто знати Русинові яку землю, то Україну й Московщину найперше. Чи гарно в нас, чи погано, а знати мусите. Тоді й не буде таких довгих перемовок про малі и щоденні речі.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

А чи се Ви знаєте, що Володарь Барвинський не дав міні ні одного слова справоздання за Псалтирь, таці ні разу не написав до мене з того часу, як послано йому, здається через Вас гроши?

Брат його Олександр разів зо три писав, що листи Володареві до мене десь діваються, хтось їх ніби перехоплює. Я одвітував що-разу: „От те всі інші листи доходять!“ (и Ваш один дійшов, тільки пані моя без мене, була в великій турботі, то й здалось нам, що не дійшов, а потім знайшовсь у домівді). От він знов: „Та

вже ж оце зараз напишу до брата etc. etc.“ — Добре напишіть, спасибі вам. — А од Володаря як не було, так и нема листу. Наостанок уже и Олександр перестав споминати про брата и про псалтиря справозданне, а я — собі не став більш згадувати. Питанне ж моє було таке: „1) Скільки грошей вийшло на видання? 2) скільки продано примірників? 3) де ті примірники що не продані?“ Коли не продано ні одного примірника, то так би й написати. А то ні пів слова! Хиба ж се не деморалізація? А Подолінський? Замість каятися, що дів десь чужі гроші, страшенне ворування и паскудні похватки на мене! Се такі факти, що варто було б за них готовими грішми заплатити, колиб я й так не приплативсь. Дивуюсь Галичанам, а ще більш дивуюсь я собі: що після Партицького не відцуравсь я Вахнянина, після Вахнянина не покинув Подолінського, а після Подолінського ще звирівся Барвинському! Та мабуть дешево за досвід не платиться. Тепер знаю Галицьких братів, и інших людей остерегаю, як от хочби и Др-ва.

Ви помиляєтесь, що в його писаннях якась нехоть до мене чується. Що з доброго зробив, те само за себе говорить; а напад на мене не бачу я ніякого. Він гарний собі чоловік сей Др., хоч я и мало з ним бачивсь, та й пишемо один до одного не густо. Обом нам ніколи.

До Александра Барвинського написав я про Вас, що Ви мого листу не зрозуміли и вичитали у йому якесь недійманне віри, чого в мене не було, а мусив я писати так як купець через мої обставини, посилаючи лист через інші руки и не знаючи, де він опиниться. Сим я хочу переняти лихі речі, котрі, як и Ви думаєте, будуть про вас ходити між Русинами (у нас такі бублейниці перекупки, як у Вас патриоти). Давненько вже написав, и тепер сю справу треба вважати залагодженою. Що тільки можна було зробити на впокій Вашої турботи, все зроблено. Більш у книжки мішатись не буду. Нехай вони всі погниють скільки їх де ні надруковано, и до мене про книжки вже не озивайтесь. Помив я од них руки и повикидав з голови всі клопоти и досади, якими доля заплатила міні за мою щиру працю. Розпочинаю новий період праці, не торкаючись до Русинської інтеллигенції. Амінь.

XXVI.

Велике Вам, любий друже Иване, спасибі за папери мої. Ще там зістались, мабуть, у Вас писані чужою рукою; то, коли

справді зістались, дак пришіліте так само, тільки вже під ось якою адресою, на моє ж таки ж имя: На Мой кѣ № 93, кв. 22; а під моім имям припишіте таки: старшему редактору Статистическаго Отдѣла Министерсва Путей Сообщенія: (воно якось краще, що не аби хто одержує папери, а таки персона офіціальна).

Не вкладуйте від себе жодного листу, бо трохи не було зачепки, казав курьер наш, носили в гору до якогось генерала, дак той сказав: не чіпайте! Оце ж, коли б не министерство на адресі, то й зачепили б та й злупили штраф. Так лист посилайте окроме, а манускрипти мої окроме. Там знайдеться переклад Пісні над піснями (а може він и дома!) и Иродова морока. то й те посилайте, надписавши на обгорці: Памятники литературы галицко-русской, виразними словами. Хоч уже тепер и нема в нас дурного террору. та не зваживсь я виписати сі вірші, до котрих нікому діла нема; як же пройшла перша Ваща посылка, дак подайте й останок.

Може, там знайдеться який лист од моєї пані або що, то не посилайте за для причепки, а ховайте в себе до слухного часу, або нагоди.

Печатаю „Историю Украинскаго Козачества до Богдана Хмельницкаго”. Думає спершу, що буде один том, а як почав коло неї поратись, дак може вийде й два. Про се поголоски не пускайте. Нехай лучче сама книга про себе говорить.

Добре, вельми добре було б, коли б Ви зістались у Відні: нема там опріч Вас людини, котрій би можна звіритись чи в печатанню письма святого, чи в чому иншому.

Коли мати мете нагоду, роспитайте, які рукописі ховає в собі віденська громадська бібліотека. Вповаю, що там багацько де чого знайдеться про Польщу за часів Хмельнищини. Скінчивши сю книгу, думаю покинути службу да загосподарювати в хуторі. а разом з тим навідатись у бібліотеку Осолінських, у Познанську и в Віденську. Ба и в венецькій де що знайдесть ся. Мушу написати історію Хмельнищини. З сієї моєї книги довідаєтесь, що Костомаровська історія весми мене не задовольнює. Оце ж, спасибі Вам, роспитайте про віденську бібліотеку и сповістіте мене.

1874, серпня 20. С. Петербургъ.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

XXVII.

Хутір Мотронівка, р. Б. 1875 січня 2 дня.

Любий друже Иване!

Одержав я брошюру Вашу *Ueber die Reibungsconstante der Luft*. Дякую Вам, що згадали про мене. Вже вийшло моїх два томи, та не посылаю Вам, бо Иван Білозерський не одержав посилки, и вернулась вона до нас через 8 місяців, и мусили ми заплатити за неї незнатъ скількі, що її всюди возили, тільки не привезли в Венецію. Докіль не було конвенції, то й можна було пересилати книжки на грانیцю, а тепер страшно : бо заплатили ми за невеличку посилку 4 р. 80 коп. окрім того, що коштувала пересилка туди и окрім кошту на сповіщення, що именно у Венеції живе адресант, и більш ні про що не просимо, як щоб туди завезено и лишено в *poste restante*. Ні, всюди її вожено, тільки в Венеції вона не була, и за сю їзду дурну мусили ми приплатити 4 р. 80 к. Ми б відцурались книжки зовсім, так же бо се була рукопись из картинками. Тепер боюсь конвенції так, що нікому не посылаю книжок за грانیцю.

Оце доую вже з тиждень. Ні за яку працю не приймаюсь, и з письменного чоловіка зробивсь обскурантом. Обридли міні учені люде здорово. Не здивуйте, коли скажу, що в хуторі такого дурня нема ні одного, як між ученими бачиш було що-дня. Інша річ — вапа німецька наука; а що наша російська, то далєбі, що оддыхаєш душею серед людей, котрі не вміють читати! Хвалити Бога, вернувся у домівку не ввередивши себе великою працею. И пані моя також здорова. Більш нам нічого й не треба. Витаємс Вас обов.

П. Куліш

XXVIII.

Любий мій друже Иване!

„Не зная, гдѣ находится теперъ панъ Иванъ Пулюй, посылаю сіє писаніє на Ваше имя, съ покорнѣйшею просьбою отпавить, куда слѣдуетъ“. — Лист сей вислав Куліш на адресу І. Білозерського.

Що до перекладу исторіи на німецьку мову, дак перш усього треба, щоб Мюнстер¹⁵⁾ умовився з Терлецьким¹⁶⁾ заплатити йому

¹⁵⁾ Власник книгарні в Венеції, котру описля купив Білозерський, а від нього теперішній власник Оганя. Доп. Ів. Пулюя.

¹⁶⁾ Остапом. Доп. Пулюя.

за друкований аркуш певні гроші по рукописі перекладу. Скільки аркушів пришло Терлецький готового перекладу, стільки щоб йому дано було грошей, и так аж докіль доведе до кінця. Сим робом Терлецький матиме охоту працювати, и діло зробиться швидко. Як же заходиться він коло історії не мавши Мюнстерової обіцянки, то робота йому не споритиметься, а не маючи грошей за свою працю, нарекатиме на Вас, що Ви його підвели під монастир, як мовляє прислів'є. Люде сердяться один на одного через свою неуважність. Тим-то мусите, любий мій друже, спитатись перше броду, коли є думка сунутись у воду. Я б написав маленький контракт Мюнстера з Терлецьким и подав Мюнстерові, нехай засвідчить своїм підписом. Тоді вже дав би Терлецькому книжку вкупі з контрактом. Або написав би лист од Мюнстера до Терлецького: що коли візьметесь до такої й такої праці, дак я платитиму вам оттакі гроші у такі й такі речінці, тай нехай би Мюнстер сей лист послав сам. Тоді нікому ні на кого и ні за що буде ремствувати.

За перві два томи історії автор не взяв би з Мюнстера нічого (бо думає, що й не дасть нічого), а за 3-й и за дальші томи мусить Мюнстер гварантувати авторові певну плату. Книги виходитимуть перш по німецькі, а слідом за німецьким виходом має право автор видавати их и по руські, або й сучасно.

Оце ж, коли так усе впорядкуєте, дак велику зробите прислугу науці, яко чоловік науки.

Я лагоджусь їхати до Львова. Там загаюсь довгенько, почитуючи рукописі у бібліотеці Осолінських. Та не знаю ще, коли виберусь у дорогу. Сповіді з Києва.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

1875, вересня 8. Мотронівка під Борзною.

Ще ж зробіте міні ласку, не гайтесь из сим ділом: бо коли з нашого клопоту не вийде вжитку, дак мушу 3-й том послати издателяві 1-го и 2-го томів, з котрим умова зроблена, тільки ще я не підписав її.

Рахубу друкованих аркушів треба так робити, щоб урегульовати її навпослі, як зачне виходити книга з друку. Коли чого не доплачено, дак тоді доплатити: як же переплачено, дак скинути з дальшої рахуби лишок.

XXIX.

Дек. 1. 1875. Х. Мотронівка.

Любий друже Іване!

Галицька Ваша Українщина иде дорогою порожньої фантазії, то й зайшла в гайдамачину. А колиб вона вчилась так як Ви, мій соколе ясний, то Залізняк и Гонта не були б її идеалами. Нехай крутяться. Розумного слова не послухають, хоть би як їм товкмачив. Се все робить велика нужда, в котрій виростає ваша русинська молодіж. Колиб Народній Дом виховував що року хоч по півдесятка тямущих людей замість цілої отари недоумків, то вони давали б тон усій інтелігенції. Та не можна сподіватись од його добра. Забравшись у шкільню раду, кожен русин держиться її як вош кожуха и дбає тільки про свій кусок хліба. Так гине та й гине бідолашня Галичина. Колись, як був я ще в Варшаві, подав я був Милютину проєкт заповомогі галицько-руській інтелігенції. На велику біду, Милютина не стало, а бюрократам хоч кіл на голові теши — нічого не второпають. Оце ж я думаю, що вся надія наша, поки що, на тих, що живуть собі без усякої просвіти мужиками и держять стародавні руські звичаї. Колись, як настане добра інтелігенція, вона покличе їх до научної праці, и вернеться людський розум на добру, позиточну дорогу. Сим комунізмом, що проповідують Ваші школярі, нароблять вони тільки халепи письменним дурням, а в пахарську громаду наука ся не піде — ні в Галичині, ні в Україні. Не так стоять у нас речі, щоб слухав темний люд гайдамацької пропаганди. Шевченко був останній пророк її. Хоч його й читають похваляючи, та не за криваву проповідь а за ті лагідні слова примирення и любови, котрі він промовляв потверезу. Шляхом козащини и гайдамачини нікуди йти. Усі шляхи перегороджені початками культури. З нею ніхто не боротиметься так, як з лядським безладдем, а коли схоче боротись, то вдариться лобом у стіну. Нам з Вами се добре видно; а хто сидить у своїй хатині раз у раз за своїми учебниками та віршованими фантазіями, хоч би й Шевченковими, тому й кози здаються у золоті. Він мов очарований у своїм крузі. Поза кругом не бачить нічого. Се така болість напала на намолодь, що вилічить її сама сила речі. Поживіємо, то й побачимо. Якось же воно та минеться; не до віку казитимуться вихрюваті голови.

Я тепер печатаюсь у *Газеті Гатцук*. Виходить ливре-зонами що тижня. Написав про Іова Почаївського. Він родився

у Вас на Покутті. Хочу я втовкмачити людям нетямущим, що не одна інтелігенція держить націю у її цілості. Духовенство покоїло и коїть багацько лиха, та в сій корпорації було и єсть живе начало соціальности. Католицизм вельми прислужився свого часу західній Європі. Гусова и Лютерова проповідь знов підняла народнього духа в гору. Наша боротьба за свою церкву з іезуїтами має свою велику вагу в історії народности. И тепер ще наші церкви и монастирі роблять своє діло навіть під формами біготерії. Оце ж Іов Почаївський не був собі нікчемний аскет. Не дбаючи про політику, він допоміг и допомагає їй здорово. Ще бо й нашого часу ходить Галичина до Почаїва на прощу; а се хиба дурниця? З сієї дурниці може свого часу зробитись вельми значня річ!

Слідом за Іовом написав я повість на тему жіноцької емансипації, *Русская гетера*. Тут виявлюю, як недобре наша інтеллігенція вертить жіноцтвом, одриваючи його від семейного, громадського и національного елементу. Найкращі жіночі. чи дівочі натури перевертає вона в таких відьом, що страшно до них приторкнутись. А тепер пишу монографію: *Галицкая часть русскаго міра въ началѣ козацко-шляхетской усобицы*. Ваше Підгір'є було театром такого змагання порядку з анархією на початку XVII и в конці XVI віку, як и до татарщини, тільки що тут Рим підбавив нової халепи або смути. На шляхту руську и на козацтво дивлюсь я так, як на одну руську семью, поділену різно латинством. Не дві нації боролись, а сама Русь мучилась усобицею під упливом чужого елементу. Такий у мене погляд. З польскої історії вертаю я до руської багацько такого, чого зреклись наші історики, задивившись на московщину яко на щось ціле, а вона — тільки частина цілого. Оце ж и ніде більш писати. Пані моя гарненько Вас вітає.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

XXX.

X. Мотронівка. 1876, мая 22.

Коханий друже Иване!

Велика се міні вітха, що Ви допевнились таки докторату. а ще як осядетеся у Відні на університетській катедрі, дак виро-стемо всі ми вгору.

Може, буде в Вас який вакаційний місяць, дак чи не приїхали б Ви до нас у хутір. Побули б ми з Вами и в Києві и по за Києвом; побачили б Ви своїми очима ту Україну, що про неї тільки

з книжок довідуєтесь. Може б се Вам згодилось и на те, як маєте для свого бідолашнього народу працювати. Багато перейшло думок через мою голову з того часу, як ми по Відню з Вами походили. Як прочитаєте „Мальовану Гайдамачину” в П р а в д і, та ще там же и „Розмову на тому світі”¹⁷⁾, то постережете, що история взяла гору в мене над поезією, або утопією. Бувши и математиком. самі знаєте, що правдива поезія тільки в нехибному факті. За нехибним фактом ганяю розумом по всій минуцині й теперещині, та й далєбі задовольняюсь моїми новими знаходками більш, ніж давніми рожевими мріями. Саме ж оце в лад скінчили Ви своє „шкільне” митарство. Тепер допоможете й міні не в однім ділі. Та коли Вам не можна до нас приїхати, то не псуйте свої справи; а вже лучче я колись до Відня завитаю, як розживусь на гроши. Тоді про все й поговоримо.

У П р а в д і друкуватиметься галицьким перекладом ще моє оповідання З а в і р ю х а н а с т е п а х ¹⁸⁾. Воно печатається в одному московському рочнику та й посилається частинами пану Лукашевичу. Там намальована Україна після того, як из під зруйнованої Польщи перейшла під Росію за цариці Катерини та почала колонизувати новоросійську Херсонщину. Розмовляють по нашому, а моє оповідання галичане переложать, як зуміють. И тут побачите историю не такою, як вона Шевченкові Україні привиджувалась, а такою, якою малює її тверезий досвід и оберта на джерелах фантазія.

Ще пишу велике оповідання про 1775 рік (як зруйнована була Січ), займаючи и найдавнішу историю України, та не знаю, коли скінчу. Одзволившись од Святого Письма, гуляю собі мов школяр по великій историчній простороні, а Святе Письмо дало міні велику запомогу до нової праці.

Пані моя написала аж дві штучки у чорновицькій альманах¹⁹⁾, и я таки послав туди два віршування, та ще аж у серпні,

¹⁷⁾ Повний наголовок: Козацька і панська розмова на тому світі, а підслухав і подав письменній громаді П. Куліш. Ал. Б.

¹⁸⁾ Се повість Мих. Грабовського: „Zamięć w stepach”, котрої російський переклад Куліш переслав частинно. Переклав її Осип Барвінський, але не вся вона була поміщена в »Правді« ч. 12—14. Кінця Куліш не прислав. Ал. Б.

¹⁹⁾ Руська хата. Буков. альманах на р. 1877. Видав Данило Млака. Львів і Чернівці 1877. В дійсности видали його Ал. і Вол. Барвінські за грошевою допомогою Куліша. Данило Млака дав тільки фірму, тут помістив Ал. Барв. перекладом розвідку Куліша про »Галицьку Русь«.

кажуть, появиться ссй альманах. Гарнесенько Вас Пані витає
й поздоровляє. Щиро до Вас прихильний *П. Кулін.*

XXXI.

Мотронівка. 26-го мая 1876.

Коханий друже Иване!

Журналъ мій не має бути українським, так само, як и Истoрия Возсоединенія Руси — це истoрія України. Задержали мене дома де-які справи, дак я оце й не знаю, чи ласкаво прийме мою докладну записку київський генерал-губернатор, щоб написав у главну цензуру, що згоджується на видаваннє в Києві журналу. Після сього мусимо ще подождати з московський місяць, закіль на столиці скажуть: добре, або: ні! У журналі я печатав би де-що и українською мовою, та, опріч Нечуя або Ганни Барвінок, нікому в нас по нашому писати, а міні самому буде, мовляв, не до поросят. Тепер мої думки сповнює истoричний роман під назвою: Колонизаторы Украины или Наследники старыхъ судебъ, котрого вже написано з добрий том, та не знаю, чи буде моя спромога довести се діло до ладу. Читайте в 9 и 10 ч. Правди Мальовану Гайдамащину, а слідом за нею буде напечатана віршована Розмова на тому світі (I. Дві козацкі марі; II. Дві панські марі). Хотів би почути, що Ви скажете про сі новинки.

З Милярдом пічого не вradите, бо не знайдете такого духовенства, щоб одобрило український переклад св. письма (*conditio sine qua non*).

Про мое здоров'є не турбуйтеся. Я собі роблю не силкуючись, а що саме надумається, то й пишу.

Як будете в Відні, дак опиcуйте міні тамопніх людей и розумних и дурних, ато нічого про Відень не знаю, та й з нашою интеллигенцією не бачусь, бо вона геть таки дурнувата собі вдалась. Оце ж и журнал на те споруджую, щоб обороняти од неї людський недомисел.

Пані моя дякує за спомин и гарненько Вас витає.

Щиро прихильний до Вас *П. Кулін.*

XXXII.

Мотронівка. 15-го липня 1876.

Коханий Пане Докторс!

Я відписав до Пана Лукашевича на його лист про Правду, що зробилась изнов Кривдою. Посилав я „Мальовану Гайдама-

щину“ в Правду, яко протест проти комунизма и нигилизма, а коли правдовики лізуть у комуну и в нигилизм, то маю доволі простору стояти собі опріч проти зарази, котра побиває цвіт молодіжи и в нас на Україні. Козакоманія сама себе обличає тим, що єднається з комунізмом й нигілізмом. Нехай собі журнальствують. Я Правди не читав од Вахнянинського часу. Тепер знов не стану читати, хоч и побачу денебудь. Сердилась баба на торг, а торг про те й байдуже.

Новий Завіт, переложений українщиною, оддав я Драгоманову через те, що б не гаяти часу и не втрачатись на його печатанне*), тільки ж я йому дозволив напечатати друге видання и правда, що сказав: що хоче, те й чиніте. Та хиба ж сі слова можна так розуміти: „Коли вам за мою працю дадуть гроші, дак вони будуть ваші: я бо не собі, а вам мушу заробляти хліб насущний“? Як Драгоманов напечатає друге видання, то й нехай собі його продає. Се вже буде заслуга перед християнством така, що не схочу я и знати, чи буде бариш од розпродавання другого видання, чи ні. Коли ж Мільярд, або хто инший купив би в Драгоманова право видання, то за що Драгоманов матиме в себе ті гроші, котрі заплачено йому за чужу працю? Ще ж до такої продажі мусить він мати од мене документ на право літературної власности, а без документу продати и купити не можна. Се Ви, коли схочете, йому вислабизуйте: бо комунизм завернув, мабуть, и йому голову. Ся пошесть напала на руських людей через необачну цензуру, и мусить руський світ боліти нею довго.

Сповістіте нас, чи вельми веселиться Вами Ваш панотець? Чи весело Вам серед свого народу?

Пані моя любенько Вас вітає.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

*) Згадайте, скільки я нидів у Відні и втрачався, щоб напечатати 4 Євангелисти. Хто з моїх плечей бере на себе таку ваготу, тому я рад був дарувати право на нову едіцію.

Р. S. Коли схочете, матимете од мене довіренность на процес из Драгомановим за привлацненне чужої власности.

XXXIII.

Х. Мотропівка, 20-го липня 1876.

Шановний Пане Докторе!

Казав міні Пань Иван Білозерський, що хоче завітати до нас. Се було б вельми добре, та не тепер, бо ми обидва мусимо

іхати на далеченьке весілля до родичів наших, та й довгенько за-
баримось. Нехай уже колись побачимось и в смак наговоримось.
Пані моя гарненько Васъ витає.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

XXXIV.

1877, лютого 3. Москва.

Високоповажний Пане Докторе Иване!

Зробіте міні велику ласку — здобудте три примірники Св.
Письма, Ккиги Іова, Псалтиря, а коли можна, то й Пятюкнижия
Мойсеева, та й пошліте під адресою: Москва, вь Императорское
Общество Истории и Древностей Россійскихъ, Г-ну Секретарю
оного О. М. Бодянскому.

Вельми за се дякувати му: бо нічим подякувати міні добрим
людям, що тут мене запомагають усякими книжками.

Оце б уже пора вийти III-му томові Истории Возс. Руси
и I-му томові Материялівъ для Истории Возс. Руси; та коли ж
ледача друкарня звела мене: повиходять хиба аж ик великодним
святам. Тоді й Вам пришло.

Нам добре тут у Москві, та пані моя нездужає. У хуторі було
одно життє, а тутенькі инше — от и нездужає.

А Ви як там живете?

За докторський диплом Ваш велико дякуємо. Се найлюбіща
міні од Вас памятка. Чого схотіли, того й допаялисте! Се по на-
шому! За се я Вас вельми вхвалив и любив.

А за те и не вхвалив и не влюбив, що Ви зо мною не ба-
ч и л и с ь на Україні. Як приїду за гряницю (а се має бути п с в н о
сиріч конечно, неодмінно весною), дак ростовкмачу Вам, що се Ви
чинили!

Кланяємось Вам обое.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

XXXV.

Москва 1877, марта 2.

Шановний Пане Докторе Иване!

Одповідь Вашу загублено. Пропишіте, спасибі Вам, наново,
що там написали есте: чи вишлете книжечки, чи вже не можна їх
роздобути? Та вже надписуйте на моє имя лист Ваш ось як:

Москва. Уголь Рожественки и Кузнецкого Моста, д. Фирса-
нова, кв. 12.

Ми з пансю загаємось у Москві до свят: бо мои книги ніяк не вилізуть из друкарні. Нароблять вони лементу: бо вся теория українщини, котру й я сам помагав будувати, перевернулась до гори ногами перед правдою науки. Колиб схотіли Ви її обняти одним поглядом, дак читайте у 4-й и в 5-й книзці „Русскои Старины“ мою монографію: „Восточный вопросъ и задунайская Славянщина передъ глазами царя Михайла Федоровича“. Сей журнал, яко историчній, мусить бути в университеті. Та ще 4 и 5 книжка не вийшла, а вийде 4-та 1-го апр.

Пані моя гарченько Вам покланяється.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

На сім листі Куліша дописав Пулюй отсі знаменні слова, що вирвались йому по прочитанню: „Мабуть на Україні і ті, що лають нігілістів, самі найбільші нігілісти; бо самі вони не то, що нічого не роблять для свого народу, а ще руйнують, красше ворогів, і те що самі і другі будували.

„Доборолась Україна“

„До самого краю:“

„Гірше Ляха свої діти“

„Ії роспинають:“

XXXVI.

Москва. 1877, марта 14.

Коханий и шановний Пане Докторе!

Коли знаєте, як визволити Св. Письмо з поганих рук, дак я Вам поможу яким схочете листом. А міні не можна було и ні по чому було знати, що з Драгоманова вийде другий демагог. Не про гроші я дбав, перекладаючи апостольські писання то й не жалкую, що гроші в мене вкрадуть, коли справді Драгоманов продасть рукопись, а гроші оберне на свої дурниці. Я и Барвинських уважав за хороших людей, а що з них вийшло?

А що Ви не гаразд изробили, ні разу не побачившись изо мною на Україні, то вже справді не гаразд! Другі мої и искренні мої оддалече мене сташа — и хто ж між ними? Пан Пулюй?

Коли Вам здалось, що я Вам не діймаю віри в книжках св. Письма, дак Вам треба було певнитись у сьому: треба було спитати в мене, чи таки справді воно так є, чи се тільки так Вам здається? Ви б міні ростовкмачили, що книжки будуть пронащі, я б и не дав їх у інші руки. Тепер жалуйте на себе самого²⁰⁾.

²⁰⁾ Тут дописав Пулюй: Чого? И. П.

Знайшовся тут у Румянцівському Музеї переложений гадичькою мовою у XVII столітті Псалтир прозою. Нема тільки початку до пс. 34 и кінчика. Гарний переклад. Я списав и оддав Бодянському напечатати у „Чтениях Общества Истории и Древностей Російских“. Сей переклад дає найвищу міру, до якої доведена русинська мова тоді, як не було ще руської літератури. Коли в будущина українщині чи русинщині, дак сей переклад матиме в ній вагу свою. Попрошу Бодянського, щоб переслав Вам один примірник. Та ще не хутко напечатає.

Писатиму до Вас перед виїздом у Київ из домівки. Ви ж коли схочете про що писати до мене, дак пишіте в апрелі в Борзну. Ми виїдемо 1-го апр. додому.

Сподіваюсь незабаром надіслати Вам мою книгу.

Пані моя гарненько Вам уклоняється.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

На листі дописав Пулюй: „п. К. прислав міні свого часу от верту карточку в'їа Др-ов жалкуючи, що не одержав „ні копійки“ за св. Письмо. Сама пересилка св. П. до Галичини стояла до 60 гульд.***) а екз. продавано за 10 кр. Не хотів я піддати себе контролі Д-ва, тому передав усе св. Письмо Барвинському і післав щотну К-ві в'їа Др-ов. п. К. вернув мій щот записавши на йому „вертаю не читавши“. — До сего листу дописав Ал. Барвінський: „Отсю паку, прислану мені др. Пулюєм до Тернополя, в котрій були чотири євангелисти і кількадесят примірників „Йова“ держав я у себе, бо не було ніякого попиту на сі видання. З переїздом моїм до Львова (1888 р.) я перевіз сюди паку, оплативши кошти; де її книгарні не хотіли брати в коміс. В часі світової війни переслав я сі книжки до таборів полонених.

XXXVII.

Мотронівка 1877, апр. 10.

Коханій пане Докторе Иване!

На виїзді з Москви, послав я Вам III-й т. Ист. Воз. Руси. „Матеріялы“ вже в цензурі. Як одержу, надішлю и Матеріялы. У домівці застав аж два ваші листи и вельми ними втішився

Лист Ваш загублено в Москві так, що Гатцук дав якійсь пан-

**) „1 довг остався у друкарні Соммера, котрий я сплачував грошем, що часом прислано міні“. Доп. Пулюя.

ночці, щоб доставила міні, а вона, задивившись на чорновусих молодців, загубила і мій лист и його власну рукопись.

Не знав я, що Драгоман скрутиться од нигилизму, та й оддав йому рукопись Нового Завіту. Тепер би рад од його одібрати, та не знаю як. Посылаю через Вас на вдачу лист до його. Може він и верне. А грошей у мене нема на виданне. Мушу переседіти дома до кінця мая, щоб зібрати на дорогу, ато нічим піднятися и на историчні праці. На пана Ивана²¹⁾ надії не покладайте. Його думки раз по раз міняютьця. То з його виходить народолюбець, то космополит; то меценат, то гордунчик. Добра людина по природі, та попсована нікчемнім вихованнем. Є в його й розум, та не свій, не той, що здобуває чоловік власним міркуваннем. Хто його привабить, за тим він и ходить слідком, докіль инший принадить до свого ніби конштовніщого краму. Рівен сам собі буває пан Иван рідко. *Er fuhr leichtfertig, wie Wasser...* Добрі вчинки свої мішає він з такими, що й самого добра не познати. Наче нема в його серця, и він його собі компоує в голові, та й подає автомат, замість того Божого творива, котре апостол Павел вималював так віковічно у XIII-й голові первого послання до Коринтян. Говорить пан Иван иноді ангельськими мовами, знає всі таємниці и всяку тяму, роздає добро своє и здається героєм правды, та що по тому, коли не має в серці щирости?

От Вам, друже, сумна одповідь на Ваше запитанне. Нема людей, ні с ким діла робити. Тільки ж бо робити діло мусимо. Горе міні, коли не благовістуватиму! Тим и не вдавайтесь у тугу, а коли не можна йти старою стежкою, пробивайте хоч через скелю нову, а сидьма не сидіте, як чинять инші. Нехай побудуть добрі люде и без перекладу св. Письма до якогось часу. Не на простих братах наших усе зависло. Тим часом, як вони сидять у жида в корчмі або в жидівській кешені, наче у тьмі и сіні смертній, треба нам самих себе про між ними множити. Погляньте по Галичині: чи багато в ній Пулюїв? Породіте ж духом своїм хоч невеличку семью Пулюят: се буде стояти на трьох тисяч примірників Письма Святого! А колись Пулюята заходяться гуртом коло того діла, що тепер Вы робили б одинцем, и важенне для Вас буде ім легким. Ведіте контр-пропаганду Драгоманщини: навчайте русь думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом. От Вам і діло! Хиба воно нікчемне? Коли б воно було й нікчемне, то

²¹⁾ Білозерського. А. Б.

воно викличе чемність у противної сторони, так само як противна сторона викликає чемність нашого діла тим більш та більш, що силкується поставити всю історію Русі сторч.

Ні за Євангелістів, ані за яку б ні було печатану мою роботу за гряницею не одержав я ні шеляга, ні чеха. Се вже хтось на мене бреше. Коли схочете, то й пропечатайте моє слово, що ніколи и ні від кого не прийшло до моїх рук ні полушки за все, що попечатав я в Австрії.

Пані моя нездужала в Москві и тепер нездужає. Обое Вам посилаємо щире вітання.

Ваш П. Куліш.

XXXVIII.

1877, іюня 5. Мотронівка.

Коханий друже Иване!

Раявъ би я Вамъ не печатати св. Письма доти, доки не прочитаєте перекладу псалтиря XVII століття, що списав я въ Румянцівському музеї. Та ще мусите проштудіувати переяславський перекладъ и таке инше, що вже попечатано. Нема въ мене того нічого, а Кияне Вамъ указали бъ и дали, колибъ були добрі. Деякі слова и форми годилось би повписувати въ нашъ перекладъ Св. Письма. Як іхатиму черезъ Київ, дакъ попрошу и, може, привезу. Тоді порадившись и напечатаєте.

Ще жъ подумайте, чи не годилось би Вамъ випустити разомъ увесь Новий Завітъ, та ще не кулішівкою, а такою правописею, яка була въ XVII столітті. Не выдумувавъ же окремноі правописі той, хто переложив Псалтир. а його читано та й не раз: бо знати сліди пальцівъ на аркушиках, що перегортувано читаючи, и весь вінъ пошарпаний, потертий. Колиб тоді друк був такий доступний якъ тепер, то й надруковано б його, и певно, що досі розрослась би зъ сього початку якась инша словесність, не така, яку мы скомпонували. Та вже чи так, чи саяк, а цуратись коріння не треба тому, хто заводить на пустырї діброву.

Працюю надъ другимъ томом Матеріялівъ. Треба так підготувити, щобъ можна було за гряницею й друкувати: бо зимувати доведеться тамъ. Тимъ часомъ дещо писатиму, друкуючи. Тепер уже історія моя що дальше, ширшатиме й трудшатиме. Колибъ у Васъ були гроші на переїзди, то нігде б Вам не знайти кращого життя на вакаційні місяці, як у нас у хуторі. Иванъ Білозерський звикъ загороджувати до мене дорогу кожному. Ото жъ вінъ підвівъ до мене написати до Васъ цедулку, щобъ не іхали; наговоривъ

мені незнати чого, а самъ до Васъ підлестився. Так він робивъ не разъ и не два. Така вь його вдача. Наче й хороша людина, а дивись — и самъ нічого не робить и иншимъ перебиває роботу. Тажежъ він у Відні благав мене, щоб я покинувъ печатати Св. Письмо: бо черезъ се буде намъ якась халепа. Тоді я не послухавъ його; а тепер саме підъ той часъ, якъ Юзефович выманив собі декретъ розганяти всіх недругівъ своїхъ по широкому лицю руської землі, сей божевільный чоловік зробивъ зо мною що самъ схотів. На його таке находитъ. Вінъ уже десять разъ бувъ самимъ прихильнымъ и самимъ лихимъ до мене чоловікомъ. Та вже більше не вважатиму ні на його добрість, ні на його ледачі вчинки (бо й такі бували!) Пані моя гарненько Васъ витає.

Щиро до Васъ прихильний

П. Куліш.

XXXIX.

Мотронівка, 4-го липця 1877.

Коханий пане Докторе!

Вельми радуюсь, що Вы dopeвнились таки професуры²²⁾. Теперъ же треба Вамъ оддыхати у прохолоді, а такої прохолоды, якъ у насъ у хуторі, нігде не знайдете. Ось прибувайте лишъ хутенько, то в смакъ наговоримось, и далєбі що Ваші литературні праці пйдуть відъ того гладше. Одинъ рōзумъ добре, а два ще лучче.

Хотівъ бувъ я їхати за грانيцю літомъ, та побачивъ, що вь мене приготовної роботи буде як разъ до Покровы. Та й гарно таки здалось міні на хуторі після восьми місяцівъ московського життя. Справді рідко де бачивъ я такі діброви якъ у насъ. Працюєш и не втомишся, бо є де поблукати.

Пані моя гарненько Васъ витає и до себе вь гостину сподіваєтьсяся.

Щиро до Васъ прихильний

П. Куліш.

XL.

Київ. 1877, гр. 16.

Любий пане Докторе!

Прутулившись у теплій хатині на київських горах, чую себе в обхваті цивілізації; от зараз и пишу до Вас, питаючись, мовъ той гарбуз, що ходить по городу. (Може в Галичині й не знають сії пісеньки:

²²⁾ Тоді став Пулжой доцентом експериментальної фізики у віденському університеті по переведеній габілітації.

Ходить гарбуз по городу,
 Пытається свого роду:
 Ой чи живі, чи здорові
 Всі родичі гарбузові?)

Пані моя нездужаючи живе в „святomu городі“. Любенько Вам уклоняється, а я прошу: подайте міні звістку про свої наукові праці. З тим zarazом сповістіте мене — спасибі Вам — и ось про що:

Є в Львові якесь друкарське и книгарське товариство. Нехай би воно напечатало своїм коштом IV-й том „Исторіи Возсоединенія Руси“ и II-й том „Матеріяловъ для Исторіи Возсоединенія Руси“. Увесь ужиток из сього видання дарую товариству, а міні нехай відлічать тільки 20 примірників, щоб декому презентувати. У IV-му томі оповідані усьобиці козацькі з ляхвою, з котрыхъ багатько де чого можна навчитись. Книгу мою черезъ границю у Росію пустять: бо москаля не приходиться міні ні за що ганити. Він собі був здороволобий мужик, та й годі. И козаків я не ганю. Вони були такі люде, про яких Прудон мовляє: „Найубожча масса, через те саме, що вона найубожча, есть и найтеменища, и найзаведливиша и наилегкодушша“. Самі ж козацькі листы и реляції про козацькі взаємні ехидства у II-му томі Матеріялів покажуть, що було б дурницею малювати їх великодушними воїнами. Не хвалю ж я й шляхту: бо вона, через свій безряд, проциндрила пишний край од моря до моря.

У Києві загаюєсь до великодних свят, потім думаю нишпорити по архивах далій. Маю надію зазирнути и в Осолінського бібліотеку. Корректуру нехай би міні слали, куди пропишу, а печатати нехай би розпочали хоч и літом, як нема негайної роботи, абы встигнути к паздернику, чи к вересню.

Щиро до Вас прихильный

П. Куліш.

XII.

Київ, 16-го грудня 1877.

Любий Пане Докторе!

Слідом за первым моім листом з Києва, посылаю другий и прошу занехаяти мою думку дарування права видавництва Исторії друкарському товариству, так ніби я й не писав про се до Вас. Як побачимось за границею, тоді про се поговоримо, а тепер я сю думку покинув.

Бодянський умер и моя рукопись Псалтыря погребена в його папірах. Хто ними орудуватиме — не знаю.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

XLII.

Мотронівка, 3-го Серпня 1878.

Вельми втішаюсь Вашим листомъ, любый Докторе, що Ви про мене в Вашій німещині дбаєте. За що схочете, за те Святе Письмо й оддайте, а з тих грошей четвертину собі сховайте. Таки й зовсім не дорожітьесь. А старого завіту, Св. Письма нема вже на світі: розсердившись на львівських дурнів, що вони, мов глухі гаспеди, затулюють вуші від правды, взяв я та и вкинув свою працю в огонь.

Тепер я переписую и поповнюю нову книгу: „Отпаденіє Мало-россії от Польщи“. Буде томів зо два невеличких. Написав я сю книгу для вжитку людей просвічених, та не спеціалістів (без цитат и приписокъ). Спеціалісты мати муть у ній тільки низку историчних квестій, котрі мусять або прийняти, або жь документальною критикою ихъ збити. Сам же я мати му тепер вироблений фундаментально конспектъ до писання IV-го и дальших томів Истории Возсоединенія Руси.

Здорово мы вбрехались, діймаючи віри давнешнім писанням без критики. От и нарobili собі героїв та мучеників, а вони були ледачі люде, такі, що через них не було життя ні панам, ні мужикам. Треба их мальовати об'єктивно, та й поставити серед обставин, котрі робили их такими, а не иншими. Над сим я працював цілу зіму, и хоч писав по верхамъ, та познаходив вузлики церковних и світових інтересів. Здається міні, що прочитавши мою нову книгу, молодіжъ хоч трохи схаменеться и перестане ненавидіти ляха и москаля, яко людських напастників: бо самі вони тяжко бідували и клопотались, щоб не пропасти на світі. Москалеві жь доля погодила, а лях таки пропав, и не через кого иншого, як через римських попів своих. Коли б не римська політика ворочала Польщею, добре жилось бы людям у тій Речі Посполитій між двома морями, дарма що багацько було в неї безладдя. Безладде поладилось би в толеранції та просвіті. Москва далеко гірша була од Польщі, та через одно те, що мала свою національню, а не чужу, політику, выбилась вона на широкий шлях цивілізації, и з варварської зробилась навіть гуманною. А козаки и Москву хотіли збагнітувати так, як Польщу, та наскочила коса на каменье.

Сподіваюсь, що сю книгу перекладуть польською мовою: бо се ще перша споминка про ляхів без лайки и зневаги, а з поглядом жартобливим на їх пригоди, котрих би вони не знали, коли б не були аж надто добросердечні. Не вважайте, любий друже, на сучасних нам ляхів. Скільки їх мучено! скільки вони переболіли? А римська церква, розважаючи їх, до останку ними завладала. Коли ж не вона каламутить их душу, дак споминки про мужицьке розбишацтво та ехидство. Мужика ми жалуємо через те, що нічого від його не дізнали такого, як ляхи. Зъ ляхами мужик наш був дуже, дуже немилоствивим, и все через попівські васні. Попи попів притисли, а мужики сталися кривавим знаряддем притиснених; от и самі позвірили, и ляхів позвірили. Не так було здавня, закіль іезуїти не взяли віри і просвіти польскої у свої руки. Наші козаки у Переяславі 1649 року мовляли ляцьким депутатам: и ваші ксензы и наші попи — усі съ курвы сыны. А наврослі Адам Кисіль мовляв своїмъ товаришам панам: Мусимо признатись, що з обох боків попи нас до бійки приводять. Читали б іі й по німецькі: бо німці не мають від кого довідатись правди. Москаль клепле небувальщину про ляха, а лях москаля малое фарбами пекельними. Та ще й не знають літератури один одного добре, а через десяте та в п'яте. Міні ж кривити душею ні для кого и ні для чого. Ляхи міні не батьки, а москва — не дядьки; а знаю обох добре, и козацтво для мене втерляло свою луду, яко проява чужоюдна, без найменшої будущини.

Пані моя хворіє и лічить ся вь Києві, а я живу з двома никалочками²³⁾, гарними панночками, та навчаю їх дечого, а на зіму збираю гроші, щоб усім поїхати зімувати за границю та ще більш їх там де чого вивчити: бо вельми дотепні. А дві никалки, котрих Ви бачили, живуть у Полтавщині. Одна вже замужемъ и має гарну дитинку. Гостювали в насъ из весны всі, та сих ми причинили в себе — може, й на довго. Одній 16, а другій 17 літ. Саме пора дечого вчитись: бо як заженихаються, тоді хоч и не кажи про науку. Оце нам велике горе, що пані моя недугує! Коли б не вони, не знаю, що бъ я тепер и робивъ. Ато міні и вслуговують и помагають у господарстві, а своєю наукою розважають мою тугу.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

²³⁾ Жартоблєве слово від: нипати І. П.

Р. S. Шкода, велика шкода, що не можна Вам до нас завітати. И в нас великий був скрут за грошима, та й тепер гроші ще з поля саме ідуть у клуню. І ту зіму багацько грошей перевели київські ліки; а тепер уже годі лічитись, а шукати мемо де небудь упокійної господи на зіму, щоб ик весні знов бути на хуторському просторі.

Р. S. Мнѣ кажется, что Вы, любезный другъ, могли бы зарабатывать малу толику денегъ переведа на нѣмецкій языкъ мою рукопись и войдя въ сношенія съ какимъ нибудь лейпцигскимъ издателемъ. Можете сдѣлать отъ себя предисловіе о томъ напр. какъ относилась нѣмецкая литература къ этому вопросу, начиная съ Энгеля, и на сколько литература польская поставила этотъ вопросъ на реальную почву, съ помощью точныхъ свидѣтельствъ, открытыхъ въ послѣднее время и поставить на заглавномъ листкѣ свое имя. Пускай бы книга вышла сперва по нѣмецки какъ оригинальное, а не переводное сочиненіе. Доходъ мы роздѣлили бы пополамъ

XLIII.

Київ, 29-го окт. 1878.

Любий Пане Докторе!

Не підписали есте міні проти мого листу з хутора. Гай-гай!... Пишу з Києва. Звідсіля через пять день, у п'ятницю (як жидова не загачуватиме вагонів) іду або через Львів, або через Варшаву до Відня, а з Відня аж у Париж. Там поживу з панією и двома никалочками до весни, а там може, я лишусь таки за гр'яницею, а пані вернетця до домівки, а може й вона з никалочками житиме довше. Бувши у Відні, стукнусь до Вас у двері, або пришло. коли не встигну, а Ви, старим ладом, прибувайте до нас поготорити.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

PS. Колиб Вам у Києві чого треба, то ще, може, Ваш лист захопив би мене в Києві: И т а л ь я н с к а я Г о с т и н н и ц а н а К р е щ а т и к ѣ, на мое имя.

XLIV.

Париж. 1878, грудня 4 н. ст.

Треба було, минувши Відень, простувати до Парижа через Берлин. Оце ж, любий пане Докторе, питаємось перш усього: чи не прислано до Вас чорної шалі з Ахена? Коли прислано, сховайте, аж поки побачимось: се наші никалочки забули.

Ну, що ж Ваш Мільярд? Чи багацько дав грошей? Я спалив Старий Завіт й через те ще, що не так треба було його перетовкмачувати, а таки простісінько з Лютера, потроху зазираючи в православне. Коли б він справді дав грошей доволі, я б йому що дня писав пів аркуша, яко чоловік добре вже обізнаний из святым письмом того й другого Завіту. Та, мабуть, він у руках дуросвітських. За Новий же Завіт хоч би й вельми мало дав — байдуже, беріте..

В Парижі загаємось місяців зо трі. Сповістите про себе. Пані моя нездужає. Вітає Вас любенько. Може тихе життє, далеко від досадної хуторянщини, допоможе їй над усякі ліки.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

Адрес: Paris, le Bureau de poste du quartier de la rue Pigalle, poste restante. M-r Pantaleon Kouliche²⁴⁾).

XLV.

З Києва. 1879, лютого 19 ст. ст.

Любий пане Докторе!

Радіючи серцем, що Ви підбиваєтесь наукою все в гору та в гору, мушу сповістити Вас, що нездужання моєї пані не дало намь добре роздивитись у Парижі. Все ж бо таки вона була подужчала серед чужої чужини, а як вернулась до рідної родини, дак здоров'є знов пішло вниз. Засмучений сим, не ширю більш листа мого.

Через Відень не довелося нам вертатись, хоч и весьми бажали ми обоє Вас оглядати и витати. Літуватимемо під Борзною на хуторі.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

XLVI.

1879, марта 10.

Надписуйте: Черниговской губ. в г. Борзну.

Любий Пане Докторе!

Не мусимо бо „дожидатись довго, поки зйдуться наші мери-діани“. В осени думка знов у дорогу рушати. Бажав би я своїми

²⁴⁾ До сего листа додав Ів. Пулюй таку примітку: „Щоб виторгувати в нас переклад св. Письма за як найменьчу ціну поручив Мільярд Кобилянському, бувшому колись-то і десть-там місіонареві, переложити 4-х Евангелистів, думаючи мабуть, що таким способом нас притисне. Але-ж переклад Кобилянського, хоча було вже наше видання, так не вдався, що містер Мільярд, рад не рад, таки мусів купити наш переклад.

ушима чути наукове казаннє нїмецьке. У Парижі слухав що дня викладаннє исторії та философії, заходив иноді и до церковників. Там висчі школи стоять на стежєй про всякого охочого. Приходь мов у церкву, сїдай и слухай, нї в кого не питаючись, нїчого не платючи. А в Відні чи доступна наука? Коли саме розпочинає вона свої курси, и як чоловікові странньому тих курсів доступитись? Про се сповістіте мене, спасибі Вам.

Нехай Вам Бог помагає писати нашою мовою. Хотів би я знати статистику українщини: хто купує наські книжочки? які найбільш розходяться? який прогрес изробило се діло? Та ще бажав би я знати: чи польщина русчину в Червоній Русі переважує? чи люде дотепні нехтують польщиною за для русчини? и яке становище займає між сими елементами московщина? Котра з трьох літератур появила серед Галичини розумніщі и поетичніщі писання? Певне діло, що українщина держиться молодими попами. Що, або хто їх до сього заохочує? Да й таки, чи сподїваєтесь Ви якої будущини? Певне сподїваєтесь, коли й самі популяризуєте науку українщиною. Дайте ж міні зрозуміти Ваш ґрунт. Що я ні чував про „Основу“ та про „Січ“ (правда, й чував не багачько). все воно здавалось міні пустотою. Орудували там громадою такі люди, що держали в себе Мотлея²⁵⁾ не ростинаючи по два роки, того Мотлея, що, дочитуючи його, не пійшов я обїдати. З нечевля проповідували сі люде руїну тих порядків, що постали столїттями праці, на свій час доброї и, по тогочасній философії, спасенної. Коли сі порядки не дають рости в гору новим идеям, дак треба їх перемогти працею красчою, а не покликувати на охотника до безправтя, до гайдамащины. Не равав би я ні одному правительству звертати увагу на телячі вибрики основьян та січовиків. Коли ж и там засїдають по часту люде недотепні и не свідомі речі, дак нехай на себе жалкують руйнувшики, що не вміли користуватись волею для самонауки и самозмоги. Глаголючи таке, може, я й Вам досаждаю. Та коли ж така моя думка.

²⁵⁾ Der Abfall der Niederlande und die Entstehung des Holländischen Staates. Aus dem Englischen des John Lothrop Motley. In drei Bänden, Dresden 1861. Кудіш бажав зробити із сего твору скорочену компіляцію українською мовою, щоби вона заґрівала нашу суспільність до боротьби за волю України взором завзятих Голяндців. Я дістав від Кудіша в часі його гостювання в Шляхтинцях другий том і зробив зараз свою роботу, яка у мене зберіглася. Одначе проф. Партицький і Евґ. Зґарський, котрим поручено I і III томи не виконали волі Кудіша і через те видання не появилася. А. Б.

Пані моя трохи очуняла, а я, як був, так и есть собі, хвалити Бога. Понакупував собі добрих книжок, дак тепер тільки й роблю, що почитую. За границею не читав нічого, а все тільки блукав, дививсь та слухав. Гарний світ Божий и дивне діло — людська природа!

Витаючи Вас усією нашою семією, просимо й собі не забувати нас листованнем Вашим. Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

XLVII.

З Х. Мотроновки, 20 вересня 1879.

Високоповажний Пане Докторе!

Звеселило нас Ваше любе привитання з над Середоземного моря. Працюєте не покладаючи рук, як и перше. Нема в світі нічого кращого над таке видовище. Надто ж величня Ваша праця тим, що, як пишете, Святоюрці Ваші — здеморалізована сволоч. Бувайте благочестиві серед поганців, рече Апостоль. Мусимо видержати свою тяготу до кінця.

Живеться намъ на світі не згірш, тільки пані моя все нездужає. Париж дивно її розвеселивъ був и покрепив, а вернувшись до дому, знов почала занепадати. Оце думаємо зімувати десь у гарному місті, де б вона позабувала дещо тяжке її серцю. Та не знаємо ще, чи на полудень їхати, чи на північъ. И там и сям не все так гаразд, як би треба було недужому та сумовитому чоловікові. Гарне місто Париж, та вельми далеке и дороге. А Ваша Німеччина не привітна и до тамешників. Газети брешуть, ворогуючи на нас. Языци шатаються и людіе поучаються тцетнымъ. Мабуть, що зазімемо по сей бік грانیці.

Бувайте-ж здорові та не забувайте про Вашого щирого прихильника

П. Куліша.

В листі дописано рукою Алекс. Мих. Кулішевої:

„Високоповажний пане Докторе!

Дякую не здякуючись Вамъ за ту шанобу, яку Ви міні чините, присвячуючи міні Вашу книжечку²⁶⁾ освічену новими дослідями природніх наук. А не так дорога міні шана від такого ученого автора, як люба и мила моїй душі память про мене приятеля, котрого ми високо цінімо за его благородну прихильність до свого

²⁶⁾ Була се книжочка „Про тепло і роботу“, видана тов. „Прогресітою“ у Львові. В „Просвіті“ бачили не радо мою присвяту книжочки. Так мало розуміли під той час Галичане Куліша. Ів. Пулюй.

руського народу серед німоти та ляхви. Нехай же Вамъ Господь спорить спірно у Вашихъ самозабутніхъ працяхъ. Колись имя Ваше похвалятиметься и величатиметься всімъ руськимъ народомъ, которому Ви не даєте загубитись безъ сліду на своїй предківщині.

Щиро до Васъ прихильна *Александра Куліш.*

Р. Б. 1879, місяця вересня 20 дня.

З хутора Мотронівки“.

XLVIII.

10 февр. 1880. Мотронівка.

Достойнѣйшій Г-нъ Докторъ!

Радуюсь энтузіазму, съ которымъ Вы подвизаетесь въ Вашей лабораторіи. Для Васъ настала лучшая пора жизни. Ея цвѣтъ разливаєть свое благоуханіе даже и въ моемъ хуторѣ. Наша русская взаємность начинаетъ проявлять себя благородно. Многіе трудились въ громадной Русской землѣ, и таинственнымъ отраженіемъ ихъ честной дѣятельности является въ маленькой прикарпатской Руси докторъ Пулой.

Что касается до жидовы, заѣдающей Галичину и до ляховъ, которые сдѣлали изъ нея Польщу, то въ этомъ я вижу все ту же не про па щ у ю с и л у. Національная и соціальная динамика подлежить столь же непреложному закону, какъ и лучистость вещества. Наша русская очередь уже не разъ приходила поздно; она можетъ придти въ послѣдствіи и у Васъ въ Галичинѣ. Но пока-мѣсть, преобладаетъ подъ русскою силою сила иноплеменная, и философскій умъ долженъ относиться къ ея работѣ съ терпимостью. Когда представители галицкой интеллигенціи отвѣчаютъ обманомъ, хищничествомъ и кляузами на такія усилія помочь имъ, каковы были мои, — какое право имѣють они негодовать на жидовъ и ляховъ? Вспомните, какъ ляхи подпали власти грубаго кулака москаля, измѣняя своему шляхотскому обществу. Обманъ, хищничество и кляузы погубили польское общество, заключавшее въ себѣ множество благородныхъ личностей. А Вы хотите торжествовать надъ представителями двухъ великихъ національностей подъ руководствомъ Вахняниныхъ, Партицкихъ, Барвинскихъ! Конечно русскому сердцу грустно видѣть господство иноплеменниковъ надъ родной почвою, но лучше быть послѣднимъ въ обществѣ заслуженномъ иноземцевъ, нежели первенствовать въ средѣ ничтожныхъ земляковъ. Ваше положеніе въ университетскомъ словіи не сравненно счастливѣе той участи, какая выпала на

Вашу долю, какъ члена жалкой націи русиновъ. Правда, положеніе Мойсея было еще хуже Вашего, но едвали потомки Израиля пали въ Египтѣ ниже уровня нынѣшнихъ галичанъ. На Ваши космополитическіе подвиги въ лабораторіи я смотрю съ восторгомъ; на Ваши національныя стремленія — съ горечью. Одно могло бы Васъ поддерживать въ борьбѣ съ рабами рабовъ, каковы суть Ваши земляки, — идея русскаго единства, поднявшая варварскую Москву на степень представительницы славянскаго міра. Но галицкая интеллигенція не пошла дальше разрушительной козатчины. Она питается преданіями невѣжественной и предательской толпы, которой даетъ имя народа, забывая, что ни одинъ народъ не состоялъ еще изъ черни, отвергшейся культурныхъ сословій. Люди, не вступившіе еще въ область практической жизни, идеалисты школьных скамеекъ вообразили Сѣчь образцомъ гражданственной мудрости, и для людей, несвѣдущихъ въ политическихъ наукахъ, вознамѣрились размалевать козацкіе набѣги на лучшее, что могло появиться человѣческое общежитіе между Карпатами, Ураломъ и Геллесноптомъ. Сами Вы говорите, что это будетъ больше работа ножницъ, нежели пера. Неспособные даже къ увлекательной компіляціи²⁷⁾ хотятъ направить умы къ какой то якобы возвышенной цѣли. Картинами опустошенія культурныхъ странъ хотятъ возбудить въ обществѣ энергію умственной работы. Къ такимъ ли средствамъ прибѣгали основатели новыхъ гражданскихъ обществъ, Оранскіе Вашингтоны? Такими ли идеалами наполнены геніяльныя созданія литературы, которыми великія націи держались въ неразрывномъ единствѣ? Для того, чтобы возвысить козака, надобно сперва оклеветать Польшу, Россію и Турцію, т. е. унизить лучшихъ людей въ этихъ гражданскихъ обществахъ до степени подлыхъ и безмысленныхъ тирановъ. Игра не стоитъ свѣчей, потому что ее будутъ поддерживать одни невѣжды и фанатики, не создававшіе ничего великаго, ничего благороднаго. *Audiatur et altera pars* : вотъ чего не достаётъ нашимъ козакоманамъ. Что же это за судьи во много вѣковыхъ междунаrodnыхъ и соціальныхъ спорахъ?

Хвалите Бога, ми ще здужаємо, та не обое. Пані моя кволиться на голівоньку.

Шумить міні наче в млині
В мой голівонці...

²⁷⁾ Натяк на компіляцію твору Мотлея. А. Б.

Оці слова народньої пісні стались її вироком. История моя поширшала и через те не швидко переходить на папір. IV-й том лежить написаний, да що з того, коли автор — жорстокий критик його. Багацько ще муну читати й думати, а пока що — почав писати ніби историчню хроніку, кшталтом Чорної Ради про кінець XVI віку на Україні, щоб не гріх було пускатись у гіпотези там, де перерывається нитка писаного переказу. Нехай справдешні будуть у мене люде и их життє громадське, то й буде з мене.

А в О р и с і не справдешне життє українське, а вимудроване з ідеального погляду. Тим и не хочу, щоб сю химеру товкмачено по німецькі, та ще й розмальовувано.

Вашу „Непропащу силу“ читаємо смакуючи и радуєчись. Вельми, вельми дякуємо обоє. Пані моя аж подужчала трохи од Вашого привітного до неї слова. Писати ме до Вас як спроможетця.

Не знаю, поїдеме ли за границю. Есть и деньги, но удерживают хозяйственные обстоятельства. Не на кого покинуть хутора. Народъ хищный, — козаки! И ограбят насъ и прислугу деморализуютъ. Между тѣмъ состояние здоровья А-ры М-ны таково, что только зрѣлище предметовъ новыхъ и чуждыхъ успокаиваетъ ее и обмолчаетъ несносный шумъ въ головѣ. Можетъ быть и пождемъ. Ну, а Вы не можете ли отдохнуть въ нашемъ прохладномъ хуторѣ отъ вѣнской суши и трескотни?

Ваш

П. Кулиш.

XLIX.

Большой Вы дѣлаєте промахъ, любезный Докторъ, оставляя безъ вниманія нашу весну. Положительно Вамъ говорю, что нигдѣ она такъ не хороша, какъ у насъ въ хуторѣ. Приїзжайте, или хоть увѣдомьте, когда Вы можете приїхать.

Пані моя поправиласть въ здоров'ї и шлетъ Вамъ низесенькій поклонъ.

Душевно преданный Вамъ

П. Кулиш.

Х. Мотроновка. 1880, апрѣля 26.

Р. S. Надѣюсь, что наши письма о Вашемъ дорогомъ для насъ посвященіи брошюры Вашей получены.

Хата наготовлена для Васъ простора. Скільки схочете, стільки й живіте в насъ: нам не переб'єте ніякої роботи. Все літо домовати мемо. Коли схочете, мы зробимо и *physikalisches Kabinet* у себе.

Распечатаць письмо, чтобы написать: захватите съ собою хорошіе струны къ гитарѣ.

L.

З Мотронівки, червня 7, 1880.

Дорогий и високоповажный Пανε Докторе Иване!²⁸⁾

Поздоровляю з новым займищем серед Німоты. Не озирайтесь ні на Харків, ані на столешні наші всеучилища. Там середина Вашої наукової займанщини, тамъ! Вы наш український та й руський маркграф. Стійте собі з Богом, мов той граничний терм з двома обличчями — німецьким и славянським, и дасть Бог, що матимете величню роль на славяно-німецькому дивозорі.....

Святе Письмо нехай иде в світ з двома нашими ймами. Налечатайте такий титул:

Святе Письмо
Нового Завіту
мовою руською-українською
переклали вкупі
П. Кулиш и Др. Пулюй.

Добре, добре зробили б есте, колиб завітали до нас на хутір відпочити. Надходить час провінціальної преси. Чи не врадили б ми чого гарного на людську освіту? Міні не можна кинути свої плуги та воли, а Вам бы, здається, то годилось прибігти хоч на тиждень, коли не на місяць до нашої господи на нашу втіху, на обнову забутого, на суспільню пораду. Після св. Илли мушу їхати днів на два до Києва та день загаюсь ув Сстрі (е там стародавня церква (руїна з фресками) ще XI століття и груба з мальованими кахлями XVII століття). Дома не хочу святкувати именинъ (27 липця): бо не люблю квакання нашої темноты. От, коли б Ви пристигли до Києва 28-го або 29 липця, дак ми б и церкву и мальовані кахлі побачили вкупі, та и до домівки нашої приїхали. Нуже бо, одверніте очі від реторты! Химия й физика гарна й за вікном віденьского кабинета, а що в нас на хуторі, дак и Господи!

Пані моя все кволить ся на голівоньку. Помагає їй весела розмова. Привезіте, спасибі Вам, гитарні струны. Гарнесенько Вам уклоняеть ся.

Ваш

П. Кулиш.

²⁸⁾ Сей лист помістив Кулиш у третім виданню своєї розвідки; „Живі і перемінні звізди“. Відень 1905, в додатку: „Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок“ стр. 55—6.

Покланяється Вам и сестра її, що бачились Ви з нею в Відні. Вертаючись до дому, шукала Вас по Відню, та не знайшли комісіонери. Тепер вона в нас гостює.

LI.

1880, липця 12.

От бы добре зробили есте, пане докторе, коли б пристигли в Київ ид 28-му липця. Именины святкувати му в Острі въ Александровича, що пише було в Основі, а 28 буду в Києві. Спитайте про мене в книжному магазині Ильницького, обік Ратуша на Крещатику, або в гостинниці Россія з другого боку ратуши. Хиба що не знайшов би хатини порожньої, ато там звик ночувати.

У нас гостює семья Василя Білозерського, Оснівника, и самого його визираємо.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

Р. S. А до дому вернуся хутко. Іду в Київ ось ради чого. Прийшов до мене служити сын моєї хрещениці аж из того містечка, де я родився, и служить, без умовы, вже цілий рік. Дак я повезу його в Київ и положу його праведну мзду його власними руками в банкову скарбівницю, щоб и дальше служив без умовы. А тим часом покажу йому київські дива, бо він ще ніде не бував.

LII.

13. листопада 1880.

Не турбуйтеся, друже Иване, прошкувати хату. Ось яка річ: люде людьми, ато таки й гроші не пускали мене з дому. Спромоглись ми попередю тільки на 80 рублів. Я й з тими грошима хотів був іхати, сподіваючись, що Пані надішлють. Гірко міні було жити в хуторі, а ще гірше моему вірному подружью на мене дивитись. Вона оддала міні своє срібло и золото, щоб я продав під велику нужду, а дома не нидів. Сама ж вона недужа, тільки удає себе здоровою, и що більш забувала себе задля мене, тим гірше в мене було на душі. Як покинути таку щиру, таку великодушну людину? Далій позичили ми за проценти 300 р. Вона мене понукує іхати, скріпляючи серце, и я вже наготовився був зовсім. Уже й скриню мою поставлено в столовій, и коні були наготовлені. Та тяжко міні було покидати товариша з одним сумуванням позад себе. Сі гроші, що я роскидаю, мусить вона виторгувати на скоті та на всякому дрібязку, а вернувшись додому я матиму тільки грошовий клопіт. Тут ми обое багаті, а розлучившись обое будемо вбогі, та

ще й серця треба вкрийшити. Чи весело ж міні буде в Відні, та чи й вигідно? Тепер зіма; кращі хати повинаймувано; мушу тулитись як прийдеця, и Вам, друже мій, не лучче, а гірше буде. Оце ж передо мною два зла, одно дома сидіти, друге у Відні бідувати, и міні здаєця, що перше зло не таке велике, як друге. Чи до читання й писання міні буде, як у серці скребти ме миш? Оце ж порадились ми так: щоб господарство зъуживати и довести до того, щоб тут без нас не склалось великої шкоди, а коли можна, то й зовсім кому передати хоч за малі гроші. Мавши певний бюджет, можна знайти вбогу оселю в Відні з початку осени, або літом, як е з чого вибирати, и тоді вже осістись по хуторськи та й забути про сю ледачу сторону. Хоч би Пані й поїхали до свого роду, то знали б де наш притулок. На журнал ми зовсім не вповаємо. Нікому він тут не рупить, а Галичина не спроможетця на центральний орган. Хоч би й було за що розпочати, то се річ непевна. Тяжко жити бідуючи та ще нести на плечах таку ваготу. Не буде такий журнал одрадою. Святе діло освічувати наукою дорогу людям и поетичне, та не буде снаги, за черствим хлібом, проповідувати спасенне слово. Вам інша річ: Ви, друже, дома, серед своїх; перед Вами будущина и довголітте. Ви й на журналі доробитесь чого небудь довгою працею. Ви й против бури встоїте; а нам робити діло можна тільки в захисті, у теплі та в добрі, щоб робота хоч трохи забезпечувала од нужди. Інші були мої літа и обставини за часів Основи; тепер я не той, и такої ваготи, як тоді, не подужаю. Пориви в серці бувають, а незгода незгодою; не встою проти тяжкого побуту на науковій арені. Хуторська боротьба доказала, що не на все стає в мене снаги. Чого-ж и братись за таке важке діло? Тут хоч Пані передо мною, а там без неї я ні до чого. Останніми днями я тільки и живу, як дивлюсь на неї, або її голос чую; а як прийшла година запрягати коні, то наче мене вже повезуть на страту. Ви сього не знаєте; а ми вкупі живемо довго, то як його рвати? або як бути веселим и працьовитим, коли в другого на душі каменюка? И тут не без горя, та вдвох легше терпіти. Перспектива не весела, та хоч велика нужда не лякає. Одвернесья од усього світу та й забудеш про його. А там треба стояти бодро на своєму посту, мов той воїн у полі. Страшно! Заробітків я ні звідкіля не бачу. Се хліб невірний. Та про мене байдуже й Вольфові. А що я напишу далеко од Росії для Росії? Писати міг би я тільки для Галичини, дак для сього ж, бачите, треба стількі спроби, щоб не журитись ні хлібом, ні одежею, ні хатою, ні книгою.

Яко людина розумна и чесна, Ви, друже Иване, мене зрозумієте и не погубите. Я ж и не один. Як розоритця хутір то не одному міні, и Панії моїй доведеться ще бідувати під кінець життя, — їй, що тільки й жила для мене ! Оце ж по неволі треба пильнувати свого сумного куреня. А Ви, наш любий „лікар“, як настане піст, прибувайте до нас на відпочинок. Хати в нас теплі и вигідні зимою, як и літом, а ми Вам раді, як добрий брат братові. Ви здаєтесь нам сем'янином, таким, що й до віку не розлучатись.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

Алекс. Михайлівна Кулішева дописала:

Сподіваюся Вас любий Пане Докторе з одрадним серцем у піст. Ви нам привезете и веселощів и здоров'я. Мушу Вам признатись, що хоч я и понукала свого чоловіка їхати до Відня та знала добре, що упаду без его и духом и тілом. Він не бачив що у мене робиця у душі, тепер же оживаю и сподіваюсь, що таки хоч на той рік переселимось до Вас на кращу працю и краще життя.

Щиро до Вас прихильна

А. Куліш.

Р. S. Сорочку я для Вас вишила, як спромоглась старими очима своїми та незнаю як переслати. Лучче нахай у піст. Тут и надінете.

ІІІ.

20 листопада 1880.

Любий друже Иване!

Приїхав до Панії зімувати брат Олександр ; а та Варка, що служила в нас у столиці, погоріла, и Пані прийняли її з двома дочками до себе ; та ще прийшов сам у найми Яков из Шановаловки, що заробляв у нас поденно торік зимою. Він би й тоді зостався в нас, та Пані через його послали Варці кусок сала, дак він те сало пропив, та вже й ховався по людях, докіль не згадав про луччих людей. Оце ж є з ким зімувати Панії. Тим я, маючи на думці наукові справи, іду таки оце до Вас. Велико дякую за пристановище. Одинокому тепер міні було б тяжко прожити й один день. Наймайте, спасибі Вам, кабінет хоч на тиждень, а як не схочуть на тиждень, то й до Вашого речінця. Подумаємо вкупі, як нам оселитись. Постіль везу з собою, аби було ліжко. Коли ж наймається не инако, як з постіллю, то моя полежить звязана.

Листок сей пускаю з Плиски. Сьогодні у четвер 20 листопада заночую в Києві; у п'ятницю на ніч виїду и зупинюсь на відпочинок у Тернополі. Звідтіля пущу другий листок, уже просто до Вашої оселі, а не в *Physikalisches Kabinet*.

Пані моя дивна и благословенна людина. Будемо всяк міркувати, щоб її до себе перекликати. Ся тільки надія мене й покрепляє. Вона й сама придумает, на кого zostавити худобу; вона лучче мене прибере способу. Треба тільки виждати часу. Сорочка Вам не посилялась поштою. Та ще така пеня, що не можна було оддати й швацці, дак тільки вишита да зстьобана. Швачка в Борзні пять раз обманилаб, а тут и їхати не можна, и посиляти трудно. Мусите самі поклопотатись. Там коли скажуть, тоді й пошлють, а тут не збrehавши не зробить.

Замість сорочки посилає Вам Пані гарнесеньке витанне, як сестра брату, або мати сину.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

LIV.

Броди. 1880, грудня 6, на св. Николая.

Любий наш Лікарю !

Вилічили Ви мене; ще колись мусите вилічити й мою Пані.

Посилаю Вам ось яку адресу: Brody. Hotel Russie, Herrn Marcus Krumper. Lesznower Gasse, № 1319.

Сьому Крумперові пішліте фрахтом з платою дві паки Св. Письма, хоч по 100 примірників, укупоривши їх так, як треба до пересилки фрахтом из Радзивилова у Харков и в Київъ. Крумпер пішле сі паки из Радивилова фрахтом, не платячи грошей. Заплатить той, хто одержить. Рециписи пришле Вам по такій адресі, яку Ви йому пришлете. Я просив його, щоб він приписав Вам, скільки йому треба вислати грошей за комісію, та він не схотів, а каже : „Скільки б ні прислали, я буду задоволений. А-коли пришлють мало, то колись як заслужу, пришлють більше“.

Markus Krumper держав готель у Радзивиліві, а 4 місяці вже держить готель у Бродях. Його міні рекомендовав портієр-Чех, а того портієра рекомендовав міні портієр у Львові також Чех, щоб дав міні переночувати.

(Дальше почеркано так, що не можна розібрати змісту).

LV.

Київ. Дек. 9, 1880.

Любий наш Лікарю!

Вам билучче, бо дешевше, посилати книги зі Львова. Переплетчик напише по Вашому наказу, з Вашого листу, так само, як би й Ви написали. До його прислано б і реціпису, а Ви б тільки подякували за працю, скільки стоятиме.

Ваш Аписовід.

Дома буду тільки завтра вранці, бо потяги перемінилися. Ні з ким у Києві небачитимусь пережуд тут на дворці.

LVI.

Високоповажний пане Докторе !

Нема того слова в устах у нашого народу, щоб виявити Вам дяку мою за Віденську гостину мого чоловіка. Каже, що не було б йому краще и з найближчим родичем гостювати у Відні, тільки що покинув мене саму на господарстві, тим сумував и вернувся у хуткому часі. Хвалити Бога, приїхав не простудившись и здається міні помолодшав. Нехай же вже Вас Господь пригляне так у Вашій лабораторії, як Ви його приглядали у Віденській оселі. Лічитимемо місяці и тижні, дожидаючись Вашого завітання до нас на випочинок.

Щиро до Вас прихильна

Александра Куліш.

Р. Б. 1880, грудня дня 11-го, з Мотронівки.

Дальше дописав Пант. Куліш:

Любий наш Лікарю!

Прийміте й мою подяку за Ваше братерство. Хотів би дякувати не словами, а ділом, та нема слухної до того нагоди. Вже ж бо, може, таки й міні колись доля хоч трохи всміхнеться, то й я Вам чим небудь прислужуся.

Приїхавши в Плиску у половині семої години, міг би я доїхати до дому ще до облягів. Та ніч була темна, а дорога не так то добра, то я переночував собі на поштової станції, звелівши поставити самовар. Чаю дав міні жид, и той чай був далеко лучче віденського, дарма що дешевший від нашого. Великий вітер бурхав на дворі. Я добре зробив, що не поїхав. Як ударила пята година, запряжено міні пару коней у сані. Вітер утих. Тепла був plus. Дома вже подано самовар, аж тут я сусіль ! Ніхто не сподівався мого приїзду. Пані вельми зраділа. Свята людина жалкувала, що я не

погуляв довше, а проте хвалилась, що тепер у неї добрий апетит. Ну, слава тобі Господи, що побачив її живу й здорову (тільки тут у голові), ато мене мучила думка, що не побачу її вже нігде: бо вона себе замучить кріплячись. Сидів тут и панич, тільки що вставши, неросчесаний. Не побув и тижня з сестрою, а все йому треба було то в Борзну, то в Київ, щоб побалакати з людьми ні про що. Вернувсь учора з Києва.

Того дня не можна було сповістити Вас про плисецьку Сцилу й Харибду, а сьогодні були христини Варчиної внучки. Кумом був Панич, а кумою — Пані. Приїхав піп и розмовляв про се да про те нікчемно, як и вся Борзенщина, котра говорив — мов у дзвони дзвонить. Чи Ви бували коли кумом? У трох из попом плювали на Сатану та ще на його й дмухали. Молитов читав піп цілу низку, та не можна було нічого второпати, бо друботів, наче підточував горох у шкуратяному решеті. Один любитель церковної відправи в Московщині доводив міні, що виразно читати не треба, а треба язиком повертати якось кругло, щоб розлягався гук по церкві. Раз я зайшов ув Ізакієвський собор. Читав дяк часи. Ні одно слово не доходило до мене ціле. Людей було мало. Я став коло самісінького дяка. И тоді не можна було вирозуміти всього, що він почитував; а я знаю на память псалтир. Що ж зрозуміє чоловік простий, слухаючи кругле молонне язиком у церкві? И от стоїть собі віра, и ті котрі найменше її знають, готові за сю віру помирати.

Кто жилъ и мыслилъ, тотъ не можетъ
Въ душѣ не презирать людей.

Випав сьогодні сніг и йшов цілісінький ранок. Колиб я не вчора приїхав, то роскис би в дорозі. Обійшов Паніне господарство. Усе до ладу. Пані просить мене, щоб я не господарював, а я тільки сього й хочу.

Купив собі ві Львові *Trzy opowiadania historyczne, przez Dra Antoniego J. (Dr. Rolle)*, що післав у Росцію Рихтер, мов у безодню вкинув. Нема в сій книзці ні стрічечеки, противної цензурі. От тобі й будь историком!

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

Р. S. Тут було до 16го морозу по Реомюру; тут була біда з скотом, та Пані не признавалась. Ні разу з дому не могла виїхати.

Р. S. 2-ге. Апис — у купі з иншим скотом. Сьогодні при міні повалив одного з найбільших биків і так ударив, що той аж рывкнув. Тільки один його й подужує.

LVII.

Флоренція, 19 янр. 1881.

Милостивий Государь

Пантелеймонъ Александровичъ!

Отъ Дра Полюя я получилъ вырѣзанную статью изъ Голоса, съ просьбою переслать ее по прочтеніи Вамъ въ Борзну, что теперь и дѣлаю.

Статья эта, а равно и послѣдующіе тамже, производять хорошее впечатлѣніе, указывая по крайней мѣрѣ на поворотъ въ журнальномъ мнѣніи къ лучшему. Если изъ этого всего воно что нибудь можетъ выйти въ недалекомъ будущемъ, то значить, дѣло стоитъ только въ тому, чтобы была охота и средства. Всему, что дѣлается у насъ, а не въ паршивой, жидовской Австріи, я только могу сочувствовать и готовъ съ моей стороны сдѣлать то, что будетъ слѣдовать.

Прошу свидѣтельствовать наше почтеніе Александрѣ Михайловнѣ.

Я все не здоровъ и это наконецъ опротивило тѣмъ больше, что ослабло зрѣніе и не могу почти читать. (Дальше нечитко).

Съ истиннымъ уваженіемъ остаюсь Вашъ покорный слуга

И. Бѣлозерскій.

На сей лист я відписав, що в паршивій Австрії ляхи працювали коло свого народнього діла без перешкоди тоді, як найрозумніші московські люде думали, що можна зовсім стерти польську мову (Гильфердинг представив проект руської азбуки для польської преси), а русини дожили в Австрії до такої журналістики, якої нам зась! бо й книг у нас не печатають, не то газет, по нашому. По столицях и провинціях галасують либерали, а власть мов набрала в рот води. Хоча б и дозволено який журнал, то над ним, кажу, висів би Дамоклів меч. Не співати солов'ю в кошечих пазурах. Лучче піддержати убогих русинів, ніж затрачувати гроші єдиного жертвувателя дома. Так відписав я.

З Київа пише до мене один: Ось у нас нове життя настало. Покидайте хутір. Тепер треба вкупі розумним людям жити, и таке инше.

Я відписав, що не маю чого їхати. Из нічого нічого и не буде. Погаласують та й замовкнуть. Нехай поперед велику купу грошей зложять, да тоді й про великі справи розмовляють.

У нас усе так, як и було. Пані трудитця коло господарства, а я помалу читаю. Гарненько Вас витає и жалкує вельми, що халаючись, незнатъ як сорочку вишила. Не було й заполочі доладньої. Міні гарні сорочки вишиває, а Ваша не знатъ яка.

Що ми частенько розмовляли про його²⁹⁾ здоров'є и що йому було б приємніш на світі, коли б мав яку любу та щиру працю. що більш казати?

Годилось би Вам, любий Друже, у кожен примірник Св. Письма вкладувати друковане остереганне від фальсифікації³⁰⁾. Годилось би розповідати, що вдіяв Миллярд укупі з плягіатором на сором Британському біблійному товариству, и те ж саме остереганне напечатати в Ділі, коли Діло не безголове и безстидне.

LVIII.

Мотронівка. 27 березня, 1881.

Дорогий наш Пане Докторе!

Вельми сумуємо, що Ви не зовсім здужаєте. И пані нездужають, дарма що знай на ногах. Коли б узято хутір ув аренду, треба б звідсіля зїхати у чужу сторону, щоб не трівожитись через ледарство тутешніх людей. Ви знаєте якими були ми до Игната, и яким він показав себе до нас. Тепер погоріла наша давня слуга Варка, а її дочка дівка, служачи в Борзні, завагоніла. Пані прийняли всю семью, четверо душ, до себе и так задоволили, наче рідних. Усі вигоди, усяке піклування. Дитина тут родилась. Пані с паничем кумовали. Гостинців рублів більш ніж на 30. Тільки назирайте та потроху помагайте наймиту й наймищі. Що ж? Як висиділи зіму на готовому всьому, у добрі и в теплі, почали ледарствувати. Ми наче нічого не бачимо, дали їм вибратись від себе с хлібом и с сіллю, а нанятись у нас ні одно не схотіло. Вони вибрались цілуючи руки и дякуючи, да тут же де що й покрали; а потім підучують наших слуг, щоб нас кидали, що тут ніхто не виживе, що ми и такі и сякі. Горе да й тільки! Багацько треба було б писати, яка деморалізація в сього народу.

Л и р а переписую, щоб читати пані. Не купуйте собі Шлегеля; я купив.

Не хотілось би з Ив. Ив. устрівати ні в яке діло. Ми й самі

²⁹⁾ Вілозерського.

³⁰⁾ Се, мабуть, про переклад Кобилянського. І. П.

напечатаємо Шекспира; а ні, то напечатають після нас. Аби було воно на світі. А гарно виходить. З великою вподобою перекладаю. Скінчивши переписування Ліра, зачну перекладувати ще. Тепер уже не треба буде стільки зачеркувати.

Шануйте своє здоров'єчко!

Пані любенько Вас витає.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

Маю и всього Гервинуса німецького. Що за розумна критика!

LIX.

З Мотроновки. Р. Б. 1881, мая 30.

Вельми дивуємось, любий наш друже Иване Павловичу, що Ви не сповістите нас про своє здоров'є. Чи остербали есте? чи покинули не здорове, хоч и прибране гарно, мішканне? Сеж річ велика, а Ви — мов води в рот набрали. Правда, що листи наші останніми часами здорово пропадали; то може й Ваші крадуть поштарі.

Сем'я Вас. Білозерського приїде до нас у конці липця або в серпні приїде подивитись на лобу зеленяву. Просимо до себе и Надежду Михайловну³¹⁾ з дочками, и бідолашню Маню. Нехай молодіж покрутиця трохи на своїй волі. Ще коли б и Ви приїхали, то був би в нас пир на весь наш мир. Ми так зробимо, щоб усім було в нас вигідно, скільки можна, — щоб одно одному и в випочинку, ні в забавках не перебивало. Ради Бога, не подумайте, що буде кому не вигідно через Вас. Аби Вам було вигідно в нашій старій оселі. Природою мусите надолужувати комфорт.

Наготовив я до печаті том Шекспира: 1) Ромео та Джульєта; 2) Присмирена Каверзниця (*Der Widerspenstiger Zähmung*), одна найсмутніша, а друга найреготніша п'єса. У конці додамо огляд науки про Малоросію давню и нашого часу. Як розум вияснив собі те, що було колись и що діялось за нашого часу в літературній Малоросії подніпрянській и подністрянській. Оце ж робіте, спасибі Вам, завчасу нотатки, щоб нам тут написати, и випустимо огляд під двома іменами, замість епілога. Такий епілог я зробив у Чорній Раді, печатаній по велико-руській.

Пані моя любенько Вас витас.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

³¹⁾ Сестру дружини Куліша.

LX.

С х. Мотроновки. Р. Б. 1881, червня 18.

Вельми любий Пане Докторе,

На силу та на превелику силу відгукнулись таки Ви до нас, дак за те ж из зорявим концертом. Високим тоном заспівали есте! Між тими Новими Звіздами сяє певно й наша Малоруська Звізда, присвічуючи новим астрологам, до „нового діла“. Спасибі Вам за гарний гостинець літературній; та не гаразд робите, душачи себе шкودливим воздухом у своїй лабораторії. Бог не есть Бог мертвих, а живих. У гробу хто исповідує його? Тим для самої хвали Божої, для того, щоб имя його святилось Вашими устами, мусите ощаджувати силу свою и подовжувати яко мога жизнь свою. Коли б моя воля, я післав би в Відень якого бурного духа, щоб восхитив Вас из фавстовської Вашої студії та поставив перед моім Аписом. Тепер мій Апис реве, нахиливши гамалика, рве землю ратицями и показує, яким треба бути ученому чоловікові на своїй плодотворній роботі. *Mens sana in corpore sano*. Ис телят поробились уже маленькі Аписи, котрих він учить стиратись лобами та кріпити виї свої и нозі свої. А замісь них у телятнику похожає з бичком телушка Явдошка (вродилась на Явдокию), золота шкура переполоса з срібною, красоти дивної, *spes magna futuri*! Сад повен пахоців. Поуз молочні куці жасмину зацвіла жовта роза, нагадуючі ті золоті цвіти, що римський папа дарує короліам з великої ласки. Масочка викохала вже четверо нових кошенят, котрих пестить мала Федорка, превесела и прерозумна дівчинка. Солов'ї ще не доспівали пісень своїх. Липи ще лагодяця роспустити в повітрі солодощі свої. Хуторський Морфей наготовив повне решето маку, щоб осипати Вашу заклопотану наукою голову на довгий спочинок. Коли сподіваєтесь ув осени жити вкупі з нами в Відні, то перш усього поновіте в Мотронівці силу свою. Та й не один відпочинок покликує Вас сюди. Не хочу я печатати Шекспира, не перечитавши з Вами. Певно не одно слово Ви міні додасте з галицької мови, та й сам я вкупі з Вами зроблюсь поправнічим. Написав я вже до Беднарського заказний лист, просячи вислати міні пробу печаті с тих вірш, котрі післав йому, вийнявши з „Ромео та Джульєти“, щоб придивитись и до шрифту и до формату. Може зачну печатати, коректуючи с хутора, а може, порадившись из Вами, відрочу на Відень.

Сем'я Василя Білозерського гостює вже в нас, а сам він хоче приїхати після Иллі, або перед Спасом.

Голови козацької не посилаю. Треба щоб її змалював хороший маляр, та й до ладу, до слухного місця, а не на те, щоб виставляти по ізуїцьки фалшиве средство для доброї цілі. Я написав молитву до Шекспира, в котрій молюся ось як від щирого серця:

Нехай нас укротить твоя душа велика,
 Нехай покине нас козацька воля дика,
 Що кров'ю тіпилась, хвалилась пожарами,
 Туманила людей брехливими вістями,
 Піснями славила безумне гайдамацтво,
 Кляла культурників, як людожерне панство.
 С культурників еси найбільший воївода :
 Ти — пишний цвіт и плід великого народу.
 Дай очі правнукам хижацьким просвітити,
 Твій розум праведний сліпим благовістити.

Пані моя любенько Вас витає и закликає.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

Р. С. Учора ввечері співали дівчата Ваші пісні. Ваша гитара сама озивалась. А лекцію про зори Пані хоче слухати з великою жадобою.

LXI.

Р. Б. 1881, місяця серпня на 4-й день.

Ждали ми од Вас любий наш друже, листу, аж покіль и жданне згубили.

Бачте, який світ жорстокий и скількі в ньому кривди! От же прибувайте до нас, аби тільки про нього хоч на часину забути. Ви там самотою собі ходите понад Дунаєм, мов би понад яким Ахе-роном. А тут хоч би заспівали та поговорили в смак.

Нема и в нас нічого принадного... Дурне мужицтво виявлює себе наслідниками козаків розбишак, а ті, що його хотіли б образумити, самі мало що тямлять и розуміють. На малоруську музу не покладаю великої надії, хоч би її й не тіснили. Про Луну не чував нічого, а Шекспирові Твори розпочав печатати, и вже прочитав первий аркуш корректури. Та біда с почтою. От Вам и все.

Пані гарненько Вас витає.

Відписав я Беднарському, що заплачу тільки половину кошту за 250 примірників Шекспирових Творів тому I-го, а другу

через рік, и послав йому Ромео та Джульєту. Не відписавши міні нічого, присилає коректуру. А Барвинський рає печатати 500 примірників. Я б и згодився на 500 примірників та боюсь, що в Галичан пропадуть так як Псалтир, Иов и Пятонкнижжє Мойсеева. 250 печатаю на пропалу, аби на світі було. Відписав Барвинському, що коли б він прийняв на себе видавництво (моім коштом) під певними кондиціями, то нехай звелить друкарні печатати 500. Лист сей послав я рекомендованим, *poste restante*, та замість Tarnopol, надписав Lemberg. Потім я написав *recomendirt* до Беднарського, а простим листом до Барвинського, щоб той лист перепроварили до Тарнополя. Беднарський мовчить, а Барвинський пише, що не має від мене ніякого листу. (Мати їх умерла.) Чи не допоможете Ви міні в сій справі? Та чи не зробите Ви на своє имя якого контракту на 500 примірників Шекспирових творів? Може з Барвинським покинути діло: бо його брат Володарь, самі знаєте, який фалшивий?

Ваш

П. К.

Коли нема на дорогу гроша, позичте в кого, а я Вам дам, розплатитесь, зараз як прибудете до нас.

Сей переклад Шекспира матиме свою взятость в одній Галичині. Тим и хотів би я про деякі вирази, слова и граматичні форми з Вами порадитись.

LXII.

Р. Б. 1881, грудня 30.

Любий наш пане Йване,

Тут плюсь Єней як бутто з неба:

„Ось ось де я! коли вам треба“.

Тільки що прибули ми оце с Панією до Львова, и хочемо тут де що друкувати, та в Оссолинського книготеці нишпорити. Оце ж благаємо Вас, звеліте запакувати мій портфель а з ним укупі „Основу“ (Пані хочуть повибірувати все своє та подрукувати виправивши гарно, а я то ж де чого пошукаю, бо 20 років туди-и не зазирнув ні разу.) и „Историю Церкви“ Макарія (IX том), и нехай перешлють до мене поштою як найшвичче. А що Ви заплатите за впакування и пересилку, сповістіте, спасибі Вам, щоб я весь кошт вернув. Свого часу не траттє, а нехай Ваш кабинетник те все за гроші зробить.

Вельми жалкую, що моею скринєю так отяговив Ваше мешканнє. Що Ви поплатили або поплатите за перевозини, я все

верну, аби знав, скільки. Нехай же ще вона в Вас побуде, докіль ми знайдемо собі в ві Львові притулок.

Пішли ми до п. Беднарського и застали там Володаря Барвинського и редактора „Світа“. Познайомились и пренумерували и на „Діло“ и на „Світ“.

Адресуйте міні, спасибі Вам, Hotel Krakowski, № 38. Хоть и знайдемо притулок, то покину тут адресу.

Сповістіть про Ваше здоров'є и про все.

Ваш

П. Куліш.

До листа дописала дружина Куліша:

Шановний пане докторе,

Дуже бажаю, щоб Ви в новим році здобули собі всего того, чого заслужуєте, и щоб нам побачитись и всмак наговоритись. Сповістіть, спасибі Вам, чи дужі, чи здорові? Як Вам у світі живеця?

Львів мені сподобався, на скільки його можна було пізнати у один день.

Щиро прихильна до Вас

А. Куліш.

LXIII.

Зі Львова. 1881, грудня 30 н. ст.

Послав я до Вас, любий наш Докторе, лист, та й забув попросити, щоб Ви зробили нам ласку — прислали нам той букварець, що ми з Вами в Відні видумали: „А курочка тьох-тьорох“. Пані хочуть його взуповнити и видати.

Ваш

П. Куліш.

Адреса : Lemberg, Hotel Krakowski, № 38. на мое имя.

LXIV.

Зі Львова. 1881, дек. 25 ст. ст.

Любий наш пане Докторе,

Найняли ми собі місячне мешканне: дві хаті umeбльовані за 20 гульденів, Ulica Ś-go Mikołaja, № 11, як раз при Университеті. Тепер Вас просимо вислати нам нашу скриню и якось ключ до неї. Швидко не треба, щоб не дорого платити, а нехай иде собі поволенько. Що ж потратите за пересилку портфеля з Основою и исторією Церкви т. IX, и на скриню слуги и на саму її пересилку, то зараз Вам вишлемо. А може й так можна переслати, щоб я заплатив за перевозини при одбіранню скрині etc.

Повкладуйте ж, спасибі Вам, у скриню мої книжки, котрі лишив я в Відні торік. Певно се не буде трудно. А на мій бриль нехай Ваш послугач купить деревяну скриньку. Вона міні тут знадобиця як и капелюш, чи бриль. От и все. Та сповістіте буд ласко, як я одержу це все: чи до мене привезуть, чи я мушу кудись поїхати, и з яким папером: бо тутешнього порядку ми не знаємо.

Пані моя гарненько Вам вклоняєця.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

LXV.

Зі Львова. 1882, стичня 2 ст. ст.

Любий наш Докторе,

Ось Вам первый аркушик Хуторної Поэзії, що печатаю в ві Львові. На закуску буде молитва, що Вам присвячена. Ви попередили мене дякою за мій присвят, и зробили так як той Диомед из Главком, що дав золоту зброю за мідяну.

Оце ж, коли буде Ваша охота и час по охоті, кинте в Німеччину звісточку газетню, що печатаєця оттака й така книжка. Вірші торкаюця найважніших квестій українських, усього того, що болить у нас и с 1847-го³²⁾ року, котрий описую в „Историчньому оповіданні“, спереду. А потім можна буде и ширше про се розмовляти печатно по німецькі. Німцям до всего діло, що дієця в Росії; а з німецького голосу и інші заговорять. Бо в наших иніціативи кат ма. Ще не очунали, не знялись дибки.

Ждемо нашої скрині (там усяка всячина, потрібна нам до життя), а я жду циліндра, котрий прошу вложити в деревяну скриньку и пустити швидкою ходою. Скринька нам знадобиця. Та сповстіте, скількі втратитесь и на послугу при пересилці и на саму пересилку.

Вже ми писали до Вас из свого мешкання.

Адреса на мое имя: obok Uniwersytetu, № 11.

Пані гарненько Вам уклоняюця.

Щиро до Вас прихильний

П. Куліш.

Р. S. Коли схочете, то можна сказати, що се прелюдія до віршованого перекладу Шекспира, котрий печатаєця. Буде його напечатано 27 піес, у 9 томах. (Два томи зовсім готові до друку).

³²⁾ Підчеркнені слова зазначено червоним оловцем у львівському краєвому суді, як щось дуже підозріле. І. П.

LXVI.

Р. Б. 1882, місяця лютого 24 н. ст.

Любий наш друже!

Як ходив я до Университету в Києві, тоді зо мною сталось таке, як оце з Вами: моя мати була варта тисячи моїх отців, и не довелось міні звеселити її старість хоть одним промінем щастя. Розумію Вашу тугу. Мусимо жити и живе гадати, що б ні діялось на землі з нами.

Листи Ваші до мене доходять, а мої карточки до Вас хіба ні? Коли їх крадуть, то мушу й я листувати.

Брехливого Часу ще не читав, а прочитаю. Шкода, велика шкода, коли Ляхи ще гірші Москалів. Де ж тоді людей нам шукати? Нашу Русь по пальцях перелічив. А все таки будемо жити и свое діло робити. Світло просвітить усяку темряву, аби держати його високо.

Печатаю вже первий том Шекспира. Подививсь я в польський переклад — овва! Чи таки ж можна так общипувати цвіт из Шекспирового слова. Найпрозаичійший перифраз найпишнійшої мови! Може инші поперекладавали краще, а що вже Щенсний Ключицькій так удрав „Отелла“ до гапликів!

Ми вельми задоволені новим помешканням: ulica Wąwózowa, № 6. Прехороші люди: молодий чоловік з молодою жінкою. Він військовий старший писарь³³⁾, а вона господиня невсипуща. Мало не у всьому самі нам usługують, и зовсім люди цивілізовані. Тільки нас четверо у двох покоях та кухні. Домок стоїть на горбочку; під вікнами город господарський, а в низу дома, и за домами гори з розкішними деревами й будинками.

Як приїдете, то в нас и обідатимете. За 40 центів матимете таку страву, як дома. А може пустуватиме обік нас хата, що тепер пустує, то там можна Вам поставити сяку-таку мебель и Вашому приїзду, а хатка весела с тим самим пейзажем, що й перед нашими вікнами.

Щиро прихильний до Вас

П. Куліш.

Далі йде дописка дружини Куліша:

Дорогий наш пане Докторе !

Дуже мене вразила ваша втрата. Ви мені розказували не раз про ніжне, чуле серце Вашої Мамусі. Я її за очі шанувала и мені здавалось, що я й неперемінно побачу, щоби таки знати, яка

³³⁾ Урядовець Поляк Юркевич.

була мати у такого чоловіка як Ви. И в нас серце замліло од Вашої звістки, бо и ми обоє дуже любили и поважали Вас. Бережіте себе для спасенних діл просвіти и не забувайте щиро до Вас прихильної.

А. Куліш.

LXVII..

Р. Б. 1882, місяця березоля на 9-й день. Зі Львова.

Дорогий наш „Лікарю“!

Не здивуйте, що я Вас одбуваю карточками. Далєбі що —

„Ніколи борщу сьорбнути,

Ніколи у смак заспути“.

Пишите, щоб я беріг своє здоров'є. Оце ж я його й забезпечую тим, що хutorний мій став зробивсь текучою водою. Міні вже и Пані раз по раз про здоров'є кучать, а я їй товчу одно: отто була моя погибель, як заточено мене на острів Патмос! Та ж Ви бачите, серденько, що се вбивання свого здоров'я книжками вельми покладливе : ось бо вбиваю його років ис сорок, та й не вбив и досі ; а ті люде, що гуляли по вечорницях та береглись важкої праці, давно переселились у царство мертвих.

Справді, любий наш пане Докторе: переїхавши ві Львів, я покинув позад себе років з двадцять або й с трицять. Се міні така важка праця по книжках нишпорити, як тому качурові хвостом на воді становитись. Пані думають, що я втомлюю себе, а я оддыхаю після Патмосовської втоми.

Австрійське підданство треба міні, любий Друже наш, и для того прийняти, щоб міні можна було видавати „Нову Основу“ та нею підняти молодіж червоноруську, а блишших людей запомогти и духовно и економично, даючи їм сотрудицьку роботу в руки. Тут бо не бачу такого чоловіка, щоб умів журналом орудувати на користь науковому и соціальному чи лучче сказати громадянському прогресові. (Соціалісти запаскудили соціальність, як дурне військо шпетить власне знамено).

Годі бо Вам сумовати. Маємо в російській літературі ось які гарні вірші Жуковського:

О милыхъ спутникахъ, которые сей свѣтъ

Своимъ присутствіемъ животворили,

Не говорили съ тоской: и хъ нѣтъ,

А съ благодарностію: бы ли.

Спогляньте, що каже Спиноза в епикграфі до Зазивного Листу. Згадайте, що казав про мертвих божественний Ісус, носячи в грудях найжалібнійше до людей серце. Горняя мудрствуйте, а не земная! На те живеш, щоб умірати, на те вмираємо, щоб жити вічно, вічно! Авторіві „Перемінних Звїзд“ годиця бути твердо-духим. Як читатимете нову лекцію публічну про нехибну правду житні, спогадайте йдучи до Академії, як Ісусові, сьому вічному взорові чоловіка, донесено, що мати и брати дожидаюцця його під дверима, и що він відказав, споглянувши на них, котрі приникали очима, ушима и серцем до його праведних уст, як до источника води живої.

Пані гарнесенько витають Вас.

Ваш П. Куліш.

Коли буде нагода поспитати в кого з російського поселства, то зробіте ласку поспитайте, як легкальною дорогою визволитись из під російського підданства, щоб зробитись підданим австрійським. Я не хочу Россію зневажати. Вона нещаслива своєю цензурою, и нас нещасливими робить.

В Венецію, *libreria Ongani*, послав я давно Хуторну Поэзію. Сповістіте його, спасибі Вам, про се. Яка його адреса?

LXVIII.

1882, марта 11 н. ст.

Дорогий наш Лікарю!

Сю Славянську Оду печатає Белей у Світі и хутко випустить. Добре було б, колиб хто з німців переложив хорошим віршем та й напечатав хоть би и в Бисмарковій газеті. Коли ж такого не знайдеця, то вона Вам здасця для писульки про Хуторну Поэзію. У тій писульці можна її переложити прозою, а оригінал напечатати під чертою внизу, яко такий, которого б то не можна иншою мовою висловити. Знайте, що ми нація оригінальна вельми: Знайте мене перепечайку, що на воротях тісто. Тепер усе треба трубити про націю, що москалі з одного боку, а ляхи з другого не хочуть признати за джерело своєї потуги и слави. Німець догадаєця, та й сам зачне про се слєбізувати. А без підпалу дрова не горять.

Вже маємо реціпис почтовий на *Anweisung* у 240 гульденів, и вельми радуємось обоє, що прислужились Вам хоть трохи. Міні сі гроші знадобились би хіба місяців через чотирі, а може й через шість, да так, що я й ще піджду. То Ви готуйтесь до оддачі їх

спокволя. А проценту про котрий згадуєте, нам не треба. Ото наш процент, що Ви повеселійшаєте, маючи в руках знаряддє до свого діла: сто на сто! Мусимо старій переліг орати, та нових людей засівати, то духу нам треба веселого.

Тут дописала дружина Куліша:

Ми радились, як би Вас хоч трохи чим розважити, дорогий наш Докторе, у Вашому горі: думали хоч би яку жертву зробити, аби як небудь Вас вивести з тієї тропи печалі, на котрій Ви тепер стоїте, и нічого не придумали. Я й сама дуже журилася, як маму свою поховала. Того року ми поїхали в перше заграницю и я нічого перед себе не бачила — тільки на пароходах, на чугунках приглядалась и шукала дорогого мені образа, котрий зник для мене на віки. Тепер саме лучче для наших усопших те, що память об них не вмірає у серці в тих, кого вони так гаряче любили. Бережіть же себе, ради всього святого.

Щиро прихильна до Вас

А. Куліш.

Дальше прописана рукою Куліша:

Славянська Ода.

Відгук на панславичне гукання по Європі Російського Архистратига Скобелева.

Славянські ль ручьї сольються въ русскомъ морѣ,
Оно ль изсякнетъ — вотъ вопросъ!

Пушкінъ.

Обманщице, кого ти не лестила,
Кому м'яких не слала ти перин?
Ще мало ти людей занапастила,
Що вірили обіцянкам твоім?

„Святою“ ти себе провозгласила
И небеса під себе осягла,
А на землі твоя нечиста сила
Славянську кров сторіками лила....

Обняти світ залізними руками
Силкувесся, щоб людзькому уму
Спорудити с продажніми попами
Вселенську безвиходну тюрму.

И всіх Славян скликаєш во єдино:
„Зливайтесь: я — море, ви — ручьї....

Корітеся и нагинайте спину,
Хилітеся під присуди мої.

„У мене ви дознаєте впокою,
Як праведні у Бога за дверми:
У багниці, стоячою водою,
Гнисти мете з московськими людьми.

„А як на вас коли, в лиху годину,
Воздвигне враг безошадну войну,
То виріже вас тільки половину,
А там прийду и вас обороню.

„Да славиця народ освободитель!
Да шествує во слід йому біда!
Да буде він во віки побідитель!
Да ллєця кров славянська, як вода!“

П. Куліш.

LXIX.

Дорогий наш Лікарю!

Сьогодні післав Вам карточку, аж ось прийшов Ваш лист.

До Ленкевича напишу. Колиб ранше знав, то вже й написав би. А ось його адреса:

Ивану Адамовичу Ленкевичу вь г. Єлисаветград, Херсонской губернії, а оттуда вь село Антоновку.

Я напишу до нього, а Ви таки пишіте, щоб не цуравсь Вас, а книжок без грошей не посилайте.

Про Ляхів инакше и не треба думати, як про цькувателів; а все таки треба якось из ними держатися, а не битись. Бо бійкою й лайкою нічого не вдіємо; а собі зашкодимо.

Александров — старий міх. Дивувався б я, колиб йому вподобалась хвала Петру та Катерині. Тільки подумайте: невже ж нам одно з л о робили царі й цариці? Оцей же царь й оця цариця, котрих найбільш не люблять, найбільш нам зробили добра вже одним тим, що спасли нас від нас самих. Бо ми один одного пожерли на Україні. А запорозці! ой, ой, ой! Не хочуть українці та русини того читати, що я читаю в ряд с хвалою и зважую хвалу й огуду на одних терезах. Здорово перетягує огуда хвалу!

Оце дивно, що німецьким віршем не можна сього вимовити! Дайте кому иншому. Шлеггель найтонші речі Шекспирові и най-

густійші ноти його отдав вельми близько до оригіналу по німецькі. Трудніше булоб переводити французіві по своєму.

У нас буває один Др. Сушкевич, та й годі, и я буваю тільки в Дра Сушкевича, та й годі. И веде розмову тільки офіційну, нічого не виявлюючи. Ні один русин, опріч Сушкевича не був ні разу. До Белея, як він не здужав, я зайшов, він мене дякував, а бути в мене не був. Воно й добре: бо я не трачу часу. Може, й Русинам так не добре не знатись изо мною. Були в мене Романчук и Гладилович раз; та їх, яко членів Тов. им. Шівченка, послав до мене Сушкевич. Бувши уповномоченими од товариства, вони не згодились ждати міні половину грошей, а тільки третину за Шекспира. А я, подякувавши, почав платити в друкарню все.

На карточці писав я Вам, що Жученко в листі до мене, обіцяв зробити для друкарні Шевч. те, що хотів зробити його брат. Літом одержить по йому худобу. Тоді й зробить.

Пані гарненько Вам кланяюця. Напишіте, чи притьмом приїдете, чи може не треба прибувати Вам сюди, щоб не тратити грошей и часу.

Ваш П. Куліш.

Не думайте, що я байдужен до Вашого приїзду. Ні, се в нас така воля над своєю волею. Не те роби, що хочеш, а що мусиш.

LXX.

1882, березоля 30 н. ст.

Дуже шановний добродію Пане докторе!

Дивом дивуюся, як воно в світі робиця! Як усі помацьки ходять и всі сліпують и нічого не бачать! Ну, не гріх же Вам, вибачайте за прирівнянне, тим же робом ходити? Молекула називати Беатриче! Яж Вам казала, що и за присвяченне будете відповідні на тім світі перед святим Петром! да Ви бачу и не покаялись! и ище грішите.

Спасибі Вам за добре слово, Ваіше, я и од чоловіка присвячення не хотіла, а то як мені перед Бoga престати? Уся в чужих пір'ях. На що здались гіперболи? Коль б я того заслуговала, то я б може и сама б прохала щоб мене прославляли та величали на науку иншим.

Я дуже рада Вас бачити, и чоловік мій душу одведе. Ви нам трохи додасте снаги: бо трудно на світі жити! Хоч як він буде тут утруднений; а все таки инколи да й зохнеця серед чужих людей, що мене коло його нема, а мені то як там.... Тільки й одради, що

сестра пише що надїде у Мотронівку з двома небогами. Та, що замужью, знов обіцяє прибути з своєю дитинкою (з моєю онукою). А фелдшериця тож собі пише, що приїде, бо тогді из Харкова не могла приїхати, бо були испити у них, тепер же вона вже твердо стала на ноги. Уже мало не цілий рік, як на своєму хлібі живе на селі: од Полтави тільки одна станція по желізниці. Хоч вона в хлібі и не нужденна, а добре що досягла своєї мети. Що місяця їздить по жалованьє 30 р. на місяць. Ії нарід полюбив, и довіряє більш ніж воріжкам.

Раз вона занедужала трохи, ну и оздоровіла, аж приходить до її молодиця и приносить їй, щось у подарок, чи курицю, чи паляницю не пам'ятаю. „Возьміть бо, возьміть Ви таки и не дужі були: се може тогді як до мене ходили да лічили дак простудились, а я уже хотіла в копанці утопитись да спасибі Вам, Ви вирятowali мене! Возьміте бо“.

Фельдшериця дуже женировалась гостинцем, а вона слізно прохала її прийнять, так каже: що против свого правила, повинна була взяти.

Буду рада з усіма дома бачитись, алеж, чи надовго мене заспокоять, не знаю...

По сій мові буваймо здорові. Ми дуже, дуже ради Вас бачити та й боїмось сього бажання. А треба так, як би погожої води у спеку. Вибачайте, що стілько дорогого часу Вашого забрала.

Щиро прихильна до Вас

А. Куліш.

На листі прописав Куліш:

Я післав карточку, що не приїду до Відня. То я втомив був себе роботою, а тепер знов байдуже. — Не надвереджуйте своїх прав їздою до Львова. Там без Вас нічого не зробиця путнього, а тут зробиця. У Відні куйте залізо, поки гаряче. А я тут, як та молодиця, що казала: Як напало на мене, матінко, сім перекупок, то на силу одлаялась.

LXXI.

1882, апр. 15 н. ст. зі Львова.

Дорогий наш Лікарю!

Про крашанку, яко конспект моїх in spe лекцій на університеті львівським, я писав до Білиловського, думаючи що він скаже й Вам; а таїтись про сю думку польську не треба. Хоть и не зробиця воно, то нехай знають, що ляхи прозивали нагоду зробити

діло вжиточне и для руського и для польского народу. По правді кажучи, я пійшов би на каеедру с тим чуттєм, з яким воювники ХVІ століття ийшли на воїводство в Київ. Се була б менше моя користь, ніж моя жертва.

Ну, а що ж Ви завважили в Білиловському? З його листу я бачу, що він вельми пильно почитував усе, що я писав. Може Вам показалось: бо чоловік не всюди зьорієнтуєця.

Шкода, що не сказали, яке число Газети Народної. З Ляхами я не зайду далеко на одних компліментах. Я вимагаю, щоб вони гарні слова свої ставили на реальну почву.

Коли любиш, люби дуже,
А не любиш, не жартуй же,
Не зводь мене из ума,
Чорти б мучив твою ма!

„Крашанки“ напечатано 500 примірників. Десятків зо два я розслав, а по книгарнях розійшлося ис сотню, а тепер купують и ті, що в мене є дома, разом. Може напечатая другим типом. У друкарню заходив якийсь пан и питав, чи не можна б купити с тисячу примірників. Та я більш 1200 не печататиму вдруге.

Прошу Вас, дайте міні зрозуміти, хто Вас запрошує до себе в Клагенфурт, и яково воно може бути. Може б нам и як инше літувати?

Пані укладаюця и виідуть 6-го нашого стиля. Гарнесенько Вас вітають. Скінчивши I-ий том Шекспирових Творів, може я й приїду в Відень. Мій господарь нараяв міні дешевий готель, та може далеко од Вас: Fünfhaus. Hotel Fuchs, Schönbrunnerstrasse № 44. З Stock, № 42 хати по 80 центів. А може Ви вкажете міні инший? Я не хочу Вас турбовати, и до Вас не приїду, а прийду з готелю. Не мусите мене й стрічати, а пропишіте, як изнайти Вас и которі години дома?

Ваш

П. Куліш.

Чи далеко іхати до Клагенфурта?

А листу Вас. Білозерського с *poste restante* ми не одержали.

Якої професії сей пан, що запрошує Вас у гості? чи старий, чи молодий, чи семейний, чи одинокий? и якої національності? або які мови вживає?

LXXII.

1882, квітня 23 н. ст. Зі Львова.

Дорогий наш Лікарю,³⁴⁾

Що Ляхи здеморалізовані, се річ певна; тільки ж бо сей здеморалізований народ недавно мав серед себе Мицкевича, а тепер має Крашевського, велетня умственої и сердечної енергії, та й інших доволі людей, котрі репрезентують його добре. Ляхи вибиваюця с під ізуїцтва мужественно. Вони не тратять духу свого, дивлячись на зрадливу політику своєї аристократії и грошократії. Та й се чого небудь стоїть, що підхопили мій протест против прелатства дружно.

А що вони так погано обійшлись из Вашими працями, то се дурна політика національності, рівноважна с політикою святоюрців. Не всі вони в сьому грішні, и можуть такі гріхи ще викупити. Не вимагайте від них того, що свідчило б здоровий, не надвереджений народній організм. Буде з нас и того, що вони перемінять свою політику до Русі. А вони перемінять її.

Лист Ваш ношу при собі и читати му його всюди, де заговорять про польську шляхетність. Нехай Вась те заспокоює на рахунок Ляцький, що Ваші земляки святоюрці икгнорують Вас ище гірш, а шевченківці рохкають проти Вас кабанами. Пулюя для них и на світі не має, наче він який Турчин, а не Русин. От народ без путя, без чести и поваги, бес правди у завітах предків диких. А в ляхів се все єсть, дарма що ізуїти їх заїли.

Я справді не хочу професорувати в ві Львові. Аби як читати руську историю не подобає міні, а читаючи її добре, я мушу занедбати мое писання; а в мене його на думці багато. Да и неволя. А я привик робити, що и як міні хочеця. Ще ж до того на университетську кафедру дивитимуця, як на нагороду. А в мене таке правило:

Ти царь, живи одинъ, дорогою свободной
Иди, куда тебя влечетъ свободный умъ,
Усовершенствуя плоды высокихъ думъ,
Не требуя наградъ за подвигъ благородный.

Беатриче³⁵⁾ наша вже дома. Маю лист від неї с Київа. Там її ждав брат Александер, щоб їхати вкупі в Мотронівку.

³⁴⁾ Сей лист друкований Пулюєм в брошурі: „Нові і перемінні звізди“ стр. 87—8.

³⁵⁾ Так величав Куліш свою дружину. Ал. Б.

Первого видання Крапанки було 500; сього другого, котре певно вже и Ви и Білиловський одержали, напечатано 1200. Мы побачимо, які Ляхи, на тому, як вони приймуть „послісловье“.

Коли любиш, люби дуже,
А не любиш, не жартуй же.

Хотілось би міні скорше з Вами побачитись и піддержати Вас коло мого серця. Та Шекспир не пускає. Мушу його и скінчити (І-й том) и лад йому дати.

Заїду в Краків, а с Кракова напишу, щоб замовили, спасибі Вам, для мене в готелю *chambre bien retirée*.

Ваш

П. Куліш.

Сей лист Куліша вияснює власноручна записка Пулюя, найдена між його рукописами, котру тут для зрозуміння Кулішевого листу дословно наводжу. І. Пулюй писав: „На польску виставку (в Кракові) післав я ті самі електричні апарати, за котрі дано мені в Парижі 1881 р. *diplôme de cooperation*, и котрі дарував я у музей для штуки и ремесла (*Conservatoire des Arts et Metiers*). Проф. Грабовський (хімік), чоловік вельми патріотичний и до своєї науки прихильний, казав мені, при нашій зустрічі в Кракові с початком октобра 1881, що ніхто і не бачив сіх апаратів, хоч для недостатку матеріялу не мож було й робити зборів. Покійник жалувався на своїх земляків, що мало між ними таких, котрі люблять науку і правду.

„У польских газетах писано про *mydelka, proszki, pigułki* и усяке аптикарське сміття, про мої апарати не було ніде й словечка“.

А на сій самій записці І. Пулюй подав: „Відпис листу до пр. Кучинського, секретаря Академії Наук в Кракові, писаного після поліцейської ревізії, зробленої в моїй хаті досвіта 7-го марця 1882 по поводу процесу виточеного Русинам за зраду стану.

„*Wielmożny Panie,*

„*Będąc bardzo zajęty pracą, odkładałem moją odpowiedź z dnia na dzień, tem więcej, że przykro dawać odmowę i nie spełnić życzeń Pańskich.*

Dowody mojej sympatii dla naukowej pracy Polaków dałem, biorąc udział w krakowskiej wystawie przyrodników polskich, i pomimo doznanego ignorowania, przedkładając moją rozprawę Krakowskiej Akademiji Umiejętności.

Nader ważne przyczyny, których w pierwszym liście nie podawałem i teraz podawać nie myślę, zmusiły mnie prosić Szanownego Pana o zwrócenie mojej rozprawy. Niezadługo może i publiczność o wszystkim się dowie, mogę atoli Wielmożnego Pana już teraz zapewnić, że sami Polacy pogardzili moją szczerą sympatją i połamali polskie pióro w moich rękach. Factum non fit infectum, a więc zostaje mi się i nadal poświęcać moje słabe siły tylko tym, którzy zawsze byli radzi mojej pracy. Dodając dokładną adresę IX, Türkenstr. 3, łączę wyrazy wysokiego szacunku, życzliwy stuga

Відень при кінці марця 1882.

Dr. I. Puluj"

LXXIII.

1882, мая 11 н. ст. Зі Львова.

Дорогий наш Лікарю,

Я без Вас не зачну нічого, однакo прошу Вас нікуди не дівати грошей, котрі маєте в руках. Тепер міні будуть гроші нужні, як приїду в Відень: бо мушу давати задатки на друкарню, котру хочу заложити в ві Львові. Не лякайтесь: я ще не зробив ніякого заказу, и не зроблю, докіль не побачусь у Відні из п. Лозінським, що видавав у ві Львові кгазету урядову⁸⁶). Він з маленькими грошима спорудив велику друкарню (и рожживсь вельми). Я ще з ним не знаком, та не трудно познакомитись. А коли мати мете нагоду, то познакомтесь, и скажіте про мене та залишіте його адресь.

Гроші в мене будуть. Міні й давали, та я не взяв: бо треба їх узяти не так, як міні давано, и се не буде трудно. Се залежати ме тільки од виждання малого часу. Оце ж нікуди, прошу Вас, не затрачуєте ні великих, ні малих грошей. Х у т о р я видавати буду, тільки попереду треба спорудити власну друкарню. *Conditio sine qua non.* Оповістку про кгазету и журналъ привезу в Відень, щоб порадитись из Вами, а при Шекспірі напечатаю тільки для того, щоб чутка пішла по Україні, що маю задум спорудити „Українську Друкарню“ и з неї видавати журнал „Нова Основа“, то прошу заздалегідь присилати до мене рукописі. А се оповіщаю с того поводу, що 2-й том Шекспира не зараз печатати меця: бо нехай перш служить Основянам ужиточним читанням, а з журнала вже відпечатаєцця томама для українських бібліотек. Тут

⁸⁶) *Gazeta Lwowska*. А. Б.

нема ніякого речінця. За Шекспира ж у Шевченкову друкарню я заплатив би стільки грошей, що мати му за ті гроші половину власної.

Скоро заведу друкарню, зараз же переходять до мене всі книжки, що видають для народу по 3.000 примірників, и багацько иншого. Я всіх зєднав у свою користь. Не бійтесь: я друкарську махинацію розумію.

А щоб як можна скорше приїхати, то як же се зробити, не випустивши Шекспира? Ще аркушів зо трі зісталось. Як принесуть останій, сповіщу. А нанечатані вже в переплетчика лежать покладувані. У Кракові треба зупинитись. Писати му карточки, а потім телеграмму пошлю с Кракова, щоб знали, коли я приїду — и просто до Вас, тільки вже зустріньте, спасибі Вам, на залізниці, щоб міні не шукати Вашої оселі.

Ваш

П. Куліш.

Р. S. Се посилаю жіночку мого господаря до Беатриче, щоб помагала їй у господарстві та в двоїх и вертались. Хороша молодичка, трудяща.

На листі дописка Пулюя:

Eine grosse Epoche hat das Jahrhundert geboren,

Aber der grosse Moment findet ein kleines Geschlecht.

Schiller.

LXXIV.

Після LXXIII листу Куліша до І. Пулюя збереглась між ними ще записка Куліша до Пулюя, писана синім олівцем на чвертці паперу: „Не думайте ні про що сумне, а тільки про веселе, мій друже Иване: Я Вам дам 3000 гульденів на виставу всіх Ваших апаратів, а коли схочете ґабрикувати, то й більш.

1882, мая 27.

Ваш

П. Куліш.

Червоним олівцем дописав Куліш: „Як приїду до Вас кликати обідати, то й знати мете, як я знайшов філософського каменя“.

LXXV.

1883, квітня 9 н. ст. Зі Львова.

Любий Добродію,

Спасибі, що прислали 50 кгульд. Вольф мовчить, и я вже сповістив його, що 2-го апр. руського їду до дому.

Зроблено тут довгу трохи, то, коли буде Ваша спромога, вишліть Ал. Юркевичові 50 гульд. 1-го віденьського мая.

Александров дуже турбувався, не маючи ні від мене, ні од Вас листу и прислав міні рекомендоване питаннє. Я за себе відписав, а Ви — як знаєте. Лист він адресував у Відень міні, а звідтіля сюди переслано. Я все тут працював коло українського слова, то й не відписав на той його лист, що до Вас из відсіля перекинув разом из адресованим до Вас.

Радуємось, що Ви заложили собі фабрику. Може колись допоможете освіті свого народу. Ми ж, уважаючи на те, що перше природньої філософії приходила просвіта, всюди дорогою віршування й прози, робимо своє. Я печатаю невеличку поему „Магомет и Хадиза“, и на неї-то мусите, хоть, може, й чухаючи потилицю, вислати Юркевичові 50 кг.

Білиловський писав, що його жінка вмірає. Тепер мовчить: мабуть поїхав до неї.

Беатриче гарнесенько вклоняєцца Вам.

Ваш

П. Куліш.

LXXVI.

Любий Добродію!

Радію серцемъ, що Св. Письмо знайшло битий шляхъ.

Листу одъ Васъ по сей бікъ грانیці не було. Се первый.

Якъ одъїздивъ я з Відня, Вы спытали въ мене: скільки за Вами мого гроша. Я памятавъ тільки 50 рублівъ, що недавно позичивъ Вамъ, доставши зъ дому 100 р. передъ самимъ прибуттємъ Паніинымъ а про инші байдуже. Тымъ и відказавъ Вамъ — и Пані се чули: „Не знаю“. А Вы мені на се: „Се треба знати. Вашого гроша за мною 171 гульденъ.

Здаецця, Вы послали Юркевичові 30 чи що гульденівъ.

Можна въ него поспытати.

Aloiz Jurkiewicz, na Cytadeli przy 30 pułku piechoty.

И на сю продажъ Св. Письма и на вічну — згода, за скількі бъ Вы ні зійшлись изъ Миллярдомъ.

Пані дякують Вамъ за памятаннє и гарненько Васъ вітають.

Щиро прихильний

П. Куліш.

1885, вересня 3.

Зъ Мотроновки.

Выжъ давно вже маєте мою згоду на продажъ Св. Письма. Було заразъ и продавати, не вгаювавши часу.

LXXVII.

Любий Добродію!

Вже давненько відписавъ я Вамъ у Прагу рекомендованнимъ листомъ.

Велика се, велика сталась новина, що руські трудюлці на Св. Письмі заробили по 291 гульдену!

Писавъ я до Васъ, що позичивъ передъ самимъ приїздомъ Пані 50 р. а треба було написати 50 гульденів: бо якъ приходили перше до мене гроші, дакъ було Вы мені меняете въ банкира, а теперъ я самъ розмінювавъ 100 р. на гульдену, Вамъ же саме тоді треба було грошей. Вы спытали: чи розмінювавъ я? „Розмінювавъ“. Отъ и давъ Вамъ 50 г. а не 50 р. Задля тихъ же 171 г. треба Вамъ усякъ передивитись книжечки свои, та съ симъ разомъ найти й „Гамлета“ въ перекладі Старицького, що Вы въ купі зъ своимъ примірникомъ запакували. Маючи теперъ перекладъ, хотівъ бы я переглядіти, якъ Старицький де-що перекладававъ. А грошей опричъ памятныхъ Вамъ 67 г. прошу мені не высылати ажъ поти, поки впевнитесь, що мені моихъ грошей зосталось у Васъ не 69, а 171 г. Лучче мені 102 г. ніколи не одержати, ніжъ бы Вы думали, що я скористувався утратою Вашої книжечки. А якъ будете посылати 69 г., то посылайте рублями, а то мусимо ажъ у Києві розмінювати си 291 г. на рублі, а тутъ саме великий скрутъ за грошима. Судова татарва дере зъ насъ мало не шкуру за нашу правду и Ляцьку кривду. Ляхъ нашъ, рандаръ изъ Минска Załęski, страшний палій и пройдисвітъ, прийшовся по смаку нашимъ судовикамъ, и таке вкупі повигадовали, що вже похвалявсь продать Мотроновку зъ аукціону.

И теперъ ще висить надъ нами 1000 р. грошей за выдумки Ляцькі по контракту. Повіренний у насъ такий щирый, що своихъ грошей рублівъ по 300 дае намъ безъ росписки, и певень, що Сенатъ насъ оправдить, та коли воно вернеться намъ, а теперъ плати! Навіть Миколая Білозерського сроблено добросовістнымъ владітелемъ нерозділеної худобы, сирічъ такимъ, що бравъ доходы, не знаючи, чи е ще, опрічъ его самого, наслідники браты и сестры. И тутъ пропадае нашихъ грошей, до сенатського суду (роківъ черезъ 1½ рублівъ 600., чи 700. Тимъ Ваші 291 г. помагають намъ рятуватись у сьому Содомі хоть трохи.

Пані щиро вітають Васъ

Прихильный П. Кулін.

1885, вересня 18 ст. ст. Мотронівка.

LXXVIII.

Любий Добродію!

Не вйписавъ я проти Вашого синього листу черезъ великі турботы зъ майстрами. Доводили до ладу свій будинокъ, щобъ уже зъ упокоємъ зймувати. Навіть коровамъ и телятамъ такі гарні да теплі стійла поробивъ, якъ ніколи. А Ляхъ Заленскій, обливши керосимомъ конюшню зъ возовнею, що стояла съ самого краю, або обсыпавши порохомъ по підъ повиткою, що ззаду и зъ боківъ її зроблено, запаливъ, загорілась будівля вся разомъ; вітромъ перекинуло багатте на флигель, а съ флигеля на будинокъ. Усе згоріло. Вырятували тільки шафы зъ одежею, ліжка, перины та ще дещо. Було се ввечері 6-го руського ноября. Теперъ живемо въ сусіда Шаповаленка, въ домку, що відписала ёго внукові вдова Виктора Білозерського.

Продавайте о д н о виданне Нового Завіту и за тысячу гульденівъ. Ляховй суддя Савичъ присудивъ зъ насъ 550 р., оддавши и весь урожай сего року, а братъ Пані, Микола аляс Каинъ, собі насъ позыває за вкрадені в насъ же гроші. Одно сталось гараздъ: що суддя Савичъ позавчора застрелився. Мабуть щось виявилось у ёго хижацькихъ учинкахъ.

Пани сердечно Васъ вкупі зо мною вітає.

Щиро прихильный *П. Куліш.*

1885, декабрь 18.

Х. Александринъ Скитъ.

Дякує вельми Вамъ Пані за кунтики лондонські. Згоріли й вони, погоріли й мои книги мало не всі.

Ні кунтики не згоріли, кажуть Пані.

LXXIX.

Любий Добродію!

Про мене байдуже, що насъ не пропечатають Британы. Коли память у потомстві варта хоть одного гульдена, дакъ и безъ пропечатання знати муть, хто перекладавъ. Просимо Васъ, приставайте на все. Велика нужда грошова! Отъ и конецъ!

Щиро Васъ обоє вітаємо

П. Куліш.

1886, март 20 руського.

А про перекладъ старого завіту недоговоруйтеся. Тамъ не можна буде Милярдові шахрайствувати, и мы ёго притиснемо.

LXXX.

Любий Добродію!

Приславши 460 рублів Мільяровихъ, врятували Ви насъ изъ великої нужди, а якъ увъ осени — спасибі Вамъ — надішлете ще 136 гульденівъ (россійськими папірцями), то й геть податаєтє наші злыдні.

Що Ви вдіяли зъ бессердымъ апостоломъ Нового Завіту, все мы вподобали, и щиримъ серцемъ Вамъ дякуємо.

Пані кланяюця Вамъ прихильно.

Щирый Вамъ *П. Куліш*.

Р. Б. 1886, мая 24 зъ Мотронівки.

Прислали мені останний ливрезонъ Малорусько-німецького словаря а попередущого не прислали. Може матимете нагоду наказати, щобъ дослано. Зробіть мені сю ласку.

Відпис (рукою Ів. Пулюя):

Року Божого 1886 місяця мая 23 дня, підписаний нижче, за наданне Британському Біблійному Товариству права печатати вічно переложене мною вкупі съ Докторомъ Пулюємъ святе Письмо Нового Завіту одержавъ одъ репрезентанта сказаного Товариства Пана Мільярда чотири сотні и шістьдесять россійськихъ рублівъ (460 р.).

Пантелеймонъ Кулішъ.

LXXXI.

Любий Добродію!

Обіцяли Ви прислати намъ въ осени 140 чи що гульденівъ, и годилось бы намъ ждати ихъ мовчки. Та Вы, не знаючи, який тутъ скруть, моглибъ відложити на дальший часъ посылку грошей. Оце жъ, безъ сороба казка, коли можна Вамъ поспішити, дакъ просимо не відкладувати, и сповістити, коли се матимете Вы спромогу, щобъ мы запевнили кого треба, що виплатимо тоді й тоді.

Сего літа въ насъ у трое менше хліба, ніжъ бувало, и намъ приходиться круто зъ нашими оплатами. Тимъ и турбуємо Васъ такою просьбою. Одно добре тутъ, що мы обоє здоровши, ніжъ були за границею. Бігання по двору, по саду, по полю дає чоловікові апетитъ и сонъ а іжа тутъ свіжа, здорова. Такои нема въ Högelsbergera.

А Вамъ яково живеця въ Празі? Городокъ гарний и не далекий од сільської природи. Я було ходжу за городъ пити молока.

Пані моя сердечно Васъ вітає.

Щиро прихильный П. Куліш.

1886, серпня 10.

Зъ Мотроновки.

А що пакъ Вы зъ Милярдомъ?

Чи розийшлись по ёго журналу, чи таки пишете? Гірко думати, що такі жида торгують християнствомъ.

LXXXII.

Любый Добродію!

Писали Вы до насъ 20-го числа (н. ст.) вересня, що въ „другому листі напишете про себе більше“ и що „писати мете незабаромъ“. Мы й визираємо Вашого листу, ажъ ёго сподіваного нема. Отъ мы й згадали, якъ одинъ листъ Вашъ (про Милярдову пропозицію) до насъ не дійшовъ, та думаючи що й зновъ така пропажа склалась, сповіщаємо Васъ рекомендованымъ листомъ.

Коли не занедбали думки про щось до насъ писати, дакъ, спасибі Вамъ, пропишіте, а мы приймемо Ваше слово серцемъ щирымъ.

Пані гарненько вітають Васъ.

Щиро прихильный П. Куліш.

1886, паздерника 13.

Зъ Мотроновки.

LXXXIII.

Любый Добродію!

Спасибі за 80 рублівъ. Не здивуйте, що просимо й остаточокъ довгу якъ найборжій прислати: оплачуємо важкі проценти а реченць при тому ще важче діло.

136 — 99.20 = 36.80 фль.³⁷⁾.

Добре та й дуже добре зробили Вы, що одружились. Нехай щастить Вамъ доля, щобъ Вапа гарна дружина й гарнесенька донька були при васъ такими душами, якъ про мене моя Пані: крашчої бо истоты не знаходжу и въ Шекспировыхъ творахъ. Убога оселя зъ нею багата й повна радощівъ, такъ якъ — здорові пишете — и въ Васъ.

Зъ великою вподобою пристає моя дорогесенька до закликання на христини, хочъ и заочні: втішаецця думкою, що матиме хрищеницю ажъ у Чеській Празі.

³⁷⁾ Післав пані Кулішевій 40 рублів 3-го червня 1897 року. Пулюй.

Гараздъ Вы чините, що не встряваєте въ баламутный жур-
нальчикъ британського попа.

Бувши що години въ великому пиху, яка на руїні після по-
жежі й судового шарпання, кінчу мій листъ. Той, що просивъ
я Васъ не подавати чесної руки, ще й позавчора примусивъ мою
Пані їхати до судді за 20 верстъ: выдумавъ, що напі дві корові
зъ двома телицями ззіли въ ёго травы на 50 р. Мало, бачте, имъ
паши на 120 нашихъ десятинахъ. Справа така була гидка, що
й прикликані по ёго жъ прошенню свідителі озывались не за нёго,
а за мою Пані. Сей и Ляха рандара переваживъ.

Щиро прихильный до Васъ

П. Кулиш.

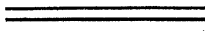
1886 грудня 12.

Зъ Мотронівки.

Дальше дописала дружина Куліша:

Сердечне Вамъ дякую, дорогий Добродію, за честь, котру Вы
мені робите. Не знаю, на кого й дивитися, чи на Ваше подружъє,
чи на Вашу любу доню, мою хрещеницю? Обойко симпатични, гар-
нісеньки. Дай Богъ Вамъ на світі веселый тропокъ. А насъ не добра
хвиля захопила и три роки крутила такъ, що и теперъ дивуюся,
якъ мы живі zostалися. Про одно благаю Господа, продовжить літа
моему чоловікові, зъ матеріяльнымъ помирюся. Теперъ мы дуже
терпимо послі Ляха рандара пожежі. Цілую мою доню. Годилось бы
гараздъ и хрещика послати — та потімъ, бо въ Борзні гарного й не
знайти.

Щиро прихильна до Васъ *А. Кулишъ.*

Показчик назв і річей.

Зладив Ярослав Гординський.

Авраам LXXVIII.

Авсе LXV.

Австрія XII, LV, LIX, LXXI, LXXXIII,
2, 34, 53, 62, 63.

автор Буй Тура гл. Дідицький Богдан.
А. D. LXI.

азбука образова XIII.

азбука руська 53.

Азія XXIV, XLII.

Айхінгер, генер. директор XL.

Академія 63.

Академія маринарки в Фіюме LVII,
LIX.

— Наук у Кракові 70.

— Наук Всеукраїнська в Києві IV.

— Наук у Петрограді XXXII,
XXXIV, LXIX.

Аксаков LXXXIII.

Александрин Скит, хутір 75.

Александров Володимир Володими-
рович LVIII.

Александров Володимир Степанович,
др. XXXIX, XLIX, L, LVI—
LVIII, LXI, LXXX, LXXXIV,
65, 73.

Александрова Людмила LVIII.

Александрова Ольга LVIII.

Александрови LVII, LVIII.

Александрович 47.

Алексевич VI.

Алчевська LVIII.

Альбум VI.

англійці (британи) XVII, LXIII, 7,
75, 78.

Анненков Н., квівський ген.-губерна-
тор XXXVI—XXXVIII.

Анонім із Києва XXXVIII.

Dr. Antoni J. (dr. Rolle) 52 (op. cit.)

Антонович Володимир XLII, LXIX.

Антоновка, село 65.

Аписовід гл. Куліш Пантелеймон.

Апостол 42.

Арифметика X.

Архієпархія львівська XXIII, XXV.

Ахен 39.

Ахерон 57.

Ахматов, оберпрокурор св. Синоду
XXXVII, XXXVIII.

Barbareum гл. семінар у Відні.

Барвінок XXXI.

Барвінок Ганна гл. Кулішева Алек-
сандра.

Барвінський XL—XLIII, XLVI, 1, 32.

Барвінський Богдан, др. LVII.

Барвінський Володимир (Володар)
XXVI, XL, XLVI, 3, 4, 6, 13,
14, 17, 20, 21, 27, 58, 59.

Барвінський Олександр III, IV,
LVII, LXXVIII, LXXIX,
LXXXIV, 4, 17, 20, 21, 27, 32,
33, 41, 44, 58, 69, 71.

Барвінський Осип 27.

Барвінські V, LXXV, LXXVI,
LXXXIV, 4—6, 8, 31, 43.

Беатріче гл. Кулішева Александра.

Беднарський Щасний, друкар 56—59.

Белей Іван LXXIII, 63, 66.

Бениш, др. 8.

Бережани IX.

Берлін L, LXX, 5, 39.

„Бесіда“, товариство XIV.

Bibel Pracht für Israeliten дра Фюр-
ста 8.

Біблійна історія 7.

бібліотека VIII.

бібліотека венецька 22.

бібліотека громадська у Відні 22.
 — Оссолінських у Львові 22, 24, 36, 58.
 — познанська 22.
 — семінарія у Відні X.
 — університету в Києві LXIX.
 — „ „ в Петербурзі LXIX.
 — „ „ в Харкові LXIX.
 бібліотеки LXXI.
 бібліотеки українські 71.
 Біблія (св. Письмо) III, XXIV—XXXVI, XXXVIII—XL, XLII, XLIV—XLVI, XLIX, LVI, LX, LXI, LXIII—LXX, LXXV—LXXXII, LXXXIV, 1, 2, 4—6, 8—14, 20, 22, 27, 28, 30—35, 37, 39, 46, 50, 54, 73, 74.
 Біблія англійська 7, 14.
 Біблія англійська Лондонського Товариства 8.
 — дра Бениша 8.
 — італійська 4.
 — Оксфордська LXXVIII.
 — польська 14.
 — сербська 14.
 — синодальна LXVI.
 Бібловський (Біло) Цезар LVII, LXXIV, LXXV, LXXXIII, LXXXIV, 67, 68, 70.
 Білозерська, жінка Івана XLV.
 Білозерська Надежда Михайловна 55.
 Білозерський 52, 54.
 Білозерський Василь XL, LIII, LVI, 14, 15, 47, 55, 56, 68.
 Білозерський Віктор XLV, 75.
 Білозерський Іван XLIV—XLIX, LXI, LXXII, 11, 23, 29, 33, 34, 53.
 Білозерський Микола 74, 75.
 Білозерський Олександр 49, 69.
 Білозерські 9.
 Більша Сумська вулиця в Харкові LVII.
 Бісмарк 63.
 Бодянський О. М. 30, 32, 37.
 Борзенський нотар LIV.
 Борзенщина 52.
 Борзна XLVIII—L, LIII, LIV, LXXXIV, 11, 17, 24, 32, 40, 50, 52—54, 78.

Борискевич V.
 Браник XXXII.
 британи гл. англійці.
 Броди LXIX, 50.
 Брук Ян, друкар LXIV.
 Будвайсер К., друкар XXVII.
 Буковина 27.
 Бучинський Мелитон XII, XXX—XXXV, XL, XLI, LXXXIII, LXXXV.
 Le Bureau de poste du quartier de la rue Pigalle в Парижі 40.
 В.. автор згадки про переклад Біблії LXXX.
 Валуєв, гр., міністер внутр. справ XXXVII, XXXVIII.
 Варвара, великомучениця XXXVIII.
 Варка 49, 52, 54.
 Варшава L, LVI, 18, 25, 39.
 варяги LXXXVI.
 василяни LXXII, LXXIV.
 Вахнянин Анатоль VII, XLIII, XLVI, LXXXIV, 1—4, 9, 19, 21, 29, 43.
 Wązozowa ul. у Львові 61.
 Венеція XX, XXVI, LII, 1—7, 9—11, 22, 23, 63.
 „Вестник Европы“, часоп. LXXIX—LXXXI.
 вечериці декляматорські VIII.
 вибори LI.
 видання російські XLII.
 Вистава електрична в Парижі LIX.
 Вистава природнича польська в Кракові 70.
 Via fuori porta Nuova у Флоренції XLV.
 Відень VII, IX, XII—XIV, XVIII, XX—XXII, XXVI—XXX, XXXIII, XXXV, XL, XLI, XLIII, XLV, XLIX, L, LII, LIV, LV, LVII—LX, LXIV, LXV, LXIX, LXX, LXXII, LXXIV, LXXXII, LXXXIII, 4—6, 9—11, 13, 14, 16, 18, 22, 26—29, 35, 39—41, 46—49, 51, 56, 59, 60, 67, 68, 71, 73.
 відозви XXXVIII.
 віра католицька XIV.
 Возняк Михайло, акад. LVII, LXIV—op. cit.
 Володимирська вулиця в Києві LXXX.

- Вольф 48, 72.
 Востоков XVIII.
 Всеукраїнська Спілка християн баптистів LXX.
 „Газета Гатцука“ 25.
 газета гумористична в Станіславові VII.
 — літературна XXXV, LV.
 — літературна в Станіславові VII.
 „Gazeta Lwowska“ 71.
 „Газета Народова“ 68.
 газета політична для народу XXXV.
 II, III.
 — політична в Станіславові VII.
 газети німецькі III.
 — польські LXXII, 70.
 гайдамачина XXIV, XLVII, L, LXXIII, LXXXII, 25, 27—29, 33, 41, 57.
 Галицька Русь 27.
 Галицька Україна LXXXI.
 „Галицько-руська Матиця“ XVIII.
 галицько-руська народність 8.
 галицько-руська інтелігенція 25.
 галичани XIX, XXXII—XXXV, XL, XLIII, XLIV, XLVII, LI, LX, LXI, LXII, LXIV, LXXIII, LXXIV, LXXVI, LXXXIII, LXXXIV, 2—4, 16—21, 27, 42—44, 58.
 „Галичанин“, часопис VII.
 Галичина (галицький) III, VIII, X, XIII, XX, XXII, XXV—XXVII, XXIX, XXX, XXXIII—XXXV, XL, XLIII, XLVII, L, LI, LVIII, LXVIII, LXXII—LXXIV, LXXVI, LXXVIII—LXXXII, LXXXIV, LXXXV, 3, 4, 6, 11—14, 17—19, 25, 26, 32, 33, 35, 41, 43, 48, 58.
 Ганкевич V, VII.
 Hassel W., друкар XXVIII.
 Гатцук 25, 32.
 Геллеспонт 44.
 генерал-губернатор київський 28.
 геометрія 10.
 Герасимович V.
 Герасимович Діоніс V.
 Гервінус 55.
 Герострат XXXVI.
 Гинпплевч XXXIII.
 Гирівка XLIX, L.
 Гільфердінг 53.
 гімназія VII, XL, LXXIII, LXXXII.
 — академічна (філія) у Львові XI.
 — в Тернополі V, VII.
 гімназії галицькі IX.
 Гіцинг XL, 15, 16.
 Главк 60.
 Гладилевич Дам'ян LXXIV, 66.
 Глинка Софія Василівна LXVII.
 Глібова LXXXVI.
 Глібовицький XXXII.
 Глушко С. LXXIII (ор. cit.).
 говір обласний XXXIX.
 Говорський XXXV.
 Головацький Яків IX, XVII.
 Головін А. В., міністер освіти XXXVIII.
 „Голось“, часопис LXXX, 53.
 Гольцгаузен Адольф, друкар LXIV.
 Голландія (Нідерланди) 41.
 Гонта Іван XLVII, 25.
 Гординський Ярослав, др. IX (ор. cit.).
 готель Краківський у Львові 59.
 Hotel Russie в Бродах LXIX, 50.
 Hotel Fuchs у Відні 68.
 Гофман VII, VIII.
 Грабар Ольга LXXI.
 Грабовський, проф. хемії 70.
 Грабовський Михайло 27.
 Грабовський Павло LVII.
 громадянка LX, 7.
 Грималів V, XXIX.
 Грінченко Борис LXVI, LXVII.
 Грінченко Марія LXVI.
 Громада (громадяни) IV, V, IX.
 Громада академічна у Відні XXVI.
 — „ у Львові XXVI.
 — гімназійна в Тернополі V, VII, VIII.
 — у Львові X.
 — в Станіславові VI.
 Громницький Сидір XI.
 Гудик Яків, учитель у Тернополі IX.
 Гус Іван 26.
 Гусарчин П. Л. XII.
 Гушалеви́ч Іван XVII.
 Давидові Псалми гл. Псалтиря.

- Димет Михайло XL—XLII, LXVIII, 13, 14, 18.
- ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΑΠΑΝΤΑ XXVIII.
- Дідицький Богдан VIII, XVII.
- Дікенс Чарльз XXIX.
- „Діло“, львівський часопис XXIII, LVII, 54, 59.
- Диомед 60.
- Діянія LXII.
- Долгоруков, кн., шеф жандармерії XXXV—XXXVIII.
- Домонтар гл. Кулішева Александра.
- Донін Людвик, консисторський совітник XII—XIV.
- Донос до жандармерії з 2/3 1863 р. XXXV—XXXVII.
- Дорнбах біля Відня LXXIV.
- Дорошенко Дмитро LXIV (ор. cit.).
- Драгоманов Михайло XXXVIII. XL—XLIII, XLVI, LXIX, LXXIII, LXXXII, LXXXV, 17, 19, 21, 29, 31—33.
- Дрезно 41.
- друкарня XIII, XXVII, LI, LX—LXIII, LXXIV, LXXXV, 4, 6, 7, 30, 31, 36, 58, 66, 68, 71, 72.
- друкарня державна LXXX.
- Дуткевич VI, VII.
- духовенство XXXV, LXXXIII, 26, 28, 37, 38: 69.
- дяківщина LXXVII.
- Європа XXIV, XLII, XLV, LXXVI, LXXVII.
- Європа Західня 26.
- еманципація жіноча 26.
- Емський акт гл. Заборона з 1876 р.
- Енгель 39.
- Еней 58.
- Енгельгардт XXXVII (ор. cit.).
- етимологія гл. правопис етимологічний.
- Євангелисти XXV, XL, XLII, LX, LXII, LXVIII, LXX, 16, 29, 32, 34, 40.
- Євангелія XXXII—XXXV, XXXVII—XLIII, LXX, 16.
- Єгипет 20, 44.
- езуїти LXXII, LXXIV, 26, 38, 57, 69.
- Едсаветград 65.
- Еріхо XIX.
- Жид 19, 20, 33, 39, 43, 51, 53, 77.
- Жовква LXXIX.
- Жуковський Василь 62.
- Жупник 8, 9.
- журнал (газета) XLII, LIV, LVI, LVIII, LXXXIII, LXXX, 18, 28, 46, 48, 53, 62, 71, 77, 78.
- Жученко 66.
- Заборона з 18/5 1876 (Емський акт) XXXVIII, XXXIX, XLIX, LXIX.
- Заборона Ахматова з 19/7 1863 р. XXXVII.
- Загальна Бібліотека LXIV.
- Заленський, арендатор LIV, LXXXV, 74, 75.
- Залізник Максим XLVIII, 25.
- Записки Історично-Філологічного Відділу УАН LXXIV.
- Записки НТШ XXIII, XXXI, LXXIV, LXXVI.
- Запорозжі 65.
- „Зоря“, київський часопис LXXX.
- Збірник мат. прир.-лік. секції НТШ III, LIX.
- Збірник філологічної секції НТШ XII, LXXIII.
- Згарський Євген 41.
- „Зоря“, книжечки „Провіти“ XII.
- „Зоря“, львівський часопис LVII.
- Іван. св., євангелист XXIX—XXXI, LXI, LXII, LXX.
- Іван Благовісник (Хреститель) XXXI.
- Іван Богослов XXIX, LXII.
- Ів. Ів. 54.
- Ігнат 54.
- Ізраїль (ізраїльтянин) LXXVIII, 8, 44.
- Ільницький, власник книжкового магазину LXVIII, 47.
- Ільницький Василь, о., директор гімназії VIII, 3.
- Інститут проф. Лянга LIX.
- Інститут Ставропігійський у Львові XXIII, XXIV.
- Інститут технологічний у Харкові LVIII.
- Ісаківський собор 52.
- Ісидор, митроп. у Петербурзі XXXIV.

„Исторический Вестник“, часопис XXXVII.

Ісус XV, XVIII, XXI, XXIX—XXXI, LXXI, 12, 63.

Ісход LVI.

Італія (італійський) XVIII, XXI, LX, 4.

„Итальянская Гостинница“ в Києві 39.

Йов XXIV, XXV, XXXI, XLII, LVI, LXI, LXVIII, LXXXI, 30, 32, 58.

Йов Почаївський 25, 26.

Йона, пророк LVI.

Йонин XLIX.

Каїн 75.

капітула львівська XI, XXIII.

Каратницький, о. VIII.

Караджіч XXXIII.

Карпати V, 44.

Катерина II, париця 27, 65.

Катехізм о. Сілецького XVIII.

Катков LXXIII.

католицизм 26.

Кеплер, астроном XXI.

Керч LVI.

Київ (кияни) IV, XXXII, XXXIII, XXXV—XXXVIII, XL—XLIV, XLVII—XLIX, LI, LII, LV—LVII, LXIV, LXVI, LXVIII, LXIX, LXXX, LXXXIV—LXXXVI, 11, 15—17, 24, 26, 28, 32, 34—36, 38—40, 46, 47, 50—53, 61, 68, 69, 74.

„Киевская Старина“, часоп. LXIV.
кїївський кореспондент „Спб. Вест-мостей“ 17.

кирилиця LXIII, 7.

Кирило XXXIII.

Кисіль Адам 38.

клерикальні кола галицькі LXXXIV.

Ключицький Щенснї, перекладач Шекспіра 61.

Кляґенфурт 68.

книгарня XXVII, 6, 7, 9, 18, 23, 32, 36, 68.

книгарня Левченка й Ільницького в Києві LXVIII.

книги церковні XV.

— малоросійські XXXVII.

Книжечка рахункова X.

книжка українська XXXVIII, XXXIX, LXXXIII.

книжки XI, LXIX, 13, 21, 23, 27, 30, 31, 41, 42, 51, 53, 60, 62, 72, 75.

книжки духовні XXXVII, XXXVIII.
— популярні українські XLVI.

Кобоко, презид. комісії для розгляду цензур. законів LXIX, LXX.

Кобилянський 40, 54.

козакоманія 29, 44.

козацтво XLIV, LXXXII, LXXXIII, LXXXV, LXXXVI, 22, 25, 26, 28, 33, 36—38, 44, 45, 57.

Кокорудз Ілля XXIII (ор. cit.).

колегія духовна в Харкові LVI.

Коломия LXIV, LXXIX.

Colonia Agrippina XXVIII.

Комаров М. XXXIV (ор. cit.), LXXX.

Комітет цензурний св. Синоду XXXVII.

комунізм XLVI, XLVII, 25, 29.

Кониський Олександр LXXXIV.

Conservatoire des Artes et Metiers у Парижі 70.

консисторія львівська XXV, XXX.

консисторії галицькі духовні XXX.

консулят російський LXIX.

коринтяни XIV, XXXV, 7, 18, 19, 33.

космополіт 33.

Костомаров Микола Ів. XXXVII, XLIV, LXXXI, LXXXIV, 22.

Красовський, підполковник XXXVIII.

Краків 5, 70, 72.

Крашевський Ігнат LXXXV, 69.

Крешатик у Києві LXVII, 39, 47.

Крижановський В. LXXX, LXXXI.

крилошанин львівський XVI, XXV.

кroatський гл. Хорватія.

Krumper Marcus у Бродах LXIX, 50.

Куліш Пантелеймон — passim.

Кулішева Александра Михайлівна (Ганна Барвінок) III, XXVIII, XXX, XLIV. I—LIV. LIX, LXV—LXVIII. LXX—LXXXIII, LXXXV, LXXXIV. LXXXVI, 4, 5, 9—11, 13, 16—18, 20, 22, 23, 26—32, 34—36, 38—40, 42—55, 57—64, 66—69, 72—74, 78.

Куліші LII, LV.
 Кулішівка, хутір LXXV.
 кулішівка, правопис VIII, IX, XIV—
 XIX, LXVIII, 34.
 Куницький Касіян VI.
 Куп'янка LVI.
 Курськ XLIX.
 Кучинський, професор 70.
 Лавровський Юліан I.
 Lange Gasse у Відні LX.
 латинство 26.
 Левицький 21.
 Левицький Іван Ем. XXIII (ор. cit.).
 Левицький Лукич Володимир LVII.
 Левицький Нечуй Іван С. LXV—
 LXVIII, LXX, LXXVI, LXXVIII.
 LXXX, 1, 4, 28.
 Левицький Ярослав, о. др. LXXIX.
 Левченко М., книгар у Києві LXVIII.
 Лексикон XXVIII.
 Лексикон хорватський X.
 Ленінград гл. Петербург.
 Ленкевич 65.
 Леонтович Павло XXIII.
 Лермонтов Михайло LVI.
 Lesznower Gasse в Бродях LXIX, 50.
 Липськ LXIV, 14, 39.
 Литвинович Спиридон, митрополит
 XXV, XXVI, XXX.
 „Литературный Сборник Галицко-
 руской Матицы“ XVIII.
 ліберали 53.
 література XV, XXVI, XXXVII, XLIII,
 XLIV, LI, LIV, 34, 38, 41, 44.
 література духовна LXXX.
 — малоруська XV, XVI, XXXVII.
 — німецька 39.
 — польська 39.
 — російська 62.
 — руська 32.
 — світська 15.
 — українська LXXX.
 — українсько-руська LXXVIII.
 — церковна XV.
 — церковно-слов'янська XII.
 Літоровський XXI.
 Лободовський М. LXXX.
 Лозінський, львівський редактор 71.

Лондон XXVIII, XXIX, XXXI, LXX,
 7, 8, 27, 28.
 Лука. св. евангелист XXX, LXX,
 LXXIX.
 Лукашевич Лонгин XLVI, XLVII,
 27, 28.
 Луць VI.
 Лютер Мартин LXIV, 26, 40.
 Лянг, проф. XL, LIX.
 лях (ляцький) гл. поляк (польський).
 Львів (львов'яни. львівський) V, XI,
 XIII, XVI, XX, XXII—XXIV,
 XXVII, XXXIX—XLII, L, LI,
 LV, LVII, LX, LXII, LXIV,
 LXVIII, LXXI, LXXII, LXXIV,
 LXXV. LXXVIII—LXXX,
 LXXXII—LXXXIV, 1, 3, 4, 6,
 8, 13, 16, 19, 24, 27, 32, 36,
 37, 42, 50—52, 58—60, 62, 67,
 69, 71, 72.
 М., ученик IX.
 Макарій 58, 59 — ор. cit.
 Макіявелі XVI.
 Максимович Михайло LXXXIV.
 Малиновський Михайло, крпшанин
 XIV—XVI, XVIII—XXII, XXV,
 XXX, 6, 7.
 Малоросія 37, 56, 57.
 Малоросія подністрянська 55.
 малоруси XXXV, XXXVI, LXXXI.
 малоруський LXXI.
 Мандельштам 5.
 Манджурія LXX.
 Маня 55.
 Марія Єгипетська, св. XXXVIII.
 Марія Теодорівна, цариця LXX.
 S-ta Maria Zobenigo у Венеції 5.
 Маркевича історія 7.
 Марко, св. евангелист XXX, LXX.
 Марко Вовчок LXXXVI.
 Мартина релігія XI.
 Матвій (Матей). св. апостол XXI,
 XXX, XXXI, XL, LX, LXX.
 Медвецький Юліан, др., проф. полі-
 техніки XI.
 „Мета“, львівський часопис VII, VIII.
 Миганович XVII.
 св. Миколая вул. у Львові 59.
 Милорадовичівна LXXXVI.

„Мирь“, часопис у Львові LXXIV.
митрополити XXV.

Михайло Федорович, цар 31.

Мікльосіч Франц, проф. універс. X.
XVIII, XXVII, XXXIII, LXII, 7.

Мілютин 25.

Мілярд, директор біблійного видавництва у Відні XXVII, XXVIII, XXX, XXXII—XXXIV, XLV, LXII, LXIII, LXV, LXVII, 6—9, 11, 12, 20, 28, 29, 39, 54, 73, 75—77.

Мінськ 74.

Міцкевич Адам LVI, LXXXV.

Млака Данило 27.

мова англійська XXVIII, LXXVII.
LXXVIII, 7, 8, 14, 41.

— болгарська XXVII, 9.

— великоруська LXXX, 55.

— галицька XX, LXXI, LXXIX, 6, 27, 32, 56.

— грецька XV, XVIII, XXVIII, XXXI, LVI, LXXVII, 1, 8.

— єврейська LVI, LXXVII—LXXIX.

— загально-руська (общерусская) XXXVI.

— латинська XVIII, XXVIII, LVI, LXXVII.

— літературна 12.

— літературна руська VIII, XXIX.

— малоруська (малоросійська) XV, XVI, XXXVI, XXXVII.

— московська LXXXIII, 14, 41.

— народні X, XII, XIV, XVII—XX, XXVI, XXVII, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXV, XXXVI.

— німецька XXVIII, XLIV, XLV, LI, LIX, LXXII, LXXVII, 8, 14, 20, 23, 24, 38, 39, 41, 45, 60, 65, 66.

— пів польська XXXV.

— польська XX, XXVII—XXIX, LVI, LXXVIII, LXXXIII, 9, 12, 14, 38, 41, 53, 61, 71.

— російська XXVII, XLV, LVI, LVIII, LIX, LXXVII, LXXX, 27.

— русинська XXX, 11, 32.

— руська XI, XIII, XVIII, XXII, XXVI, LXIV, LXXXIII, 24, 41.

мова русько-українська XXIV, LXIV, LXV, LXXIX, LXXX, 46.

— сербська XXVIII, 13.

— слов'янська XV, XVIII, XXXVI, LXX.

— староруська XII.

— старослов'янська XVIII.

— українська IX, XI, XV, XX, XXIV—XXVI, XXVIII, XXX, XXXI, XXXIV, XXXV, XXXVII—XXXIX, LVI, LVIII, LXVI, LXIX, LXX, LXXX—LXXXII, 6, 7, 9, 12, 13, 28, 41, 73.

— церковна XIV, XVII, XXII, XXVII, XXIX, XXXV, LXXVI, LXXVII, 9, 12.

— церковно-руська XXII.

— церковно-слов'янська XXVIII.

— французька XXVIII, LVI, LXXVII.

Мойсей XXIII—XXV, XXX, XXXI, XXXIX, LVI, LXV, LXXVII, LXXIX, LXXXI, 20, 30, 44, 58.

„Молитвослов“ 1869 р. XII, XIII, XVIII, XIX, XXII, XXIII.

Молитвослов „Просвіти“ XV.

Молитовник XII, 8, 9, 11.

Молитовник 1872 р. XIII—XXII, XXVI, XXVII, XXX, XXXII, XXXIV, XXXV, XXXVIII, XXXIX, 1, 6, 7.

Молитовники з 1878, 1882 і 1884 pp. XXIII.

монголи LXIX.

Морачевський Пилип Семенович XXXIV, XXXVII, XXXVIII, LXX, LXXX.

москалі XI, XXV, XLIII, LXIX, LXXVI, LXXXII, 19, 36—38, 43, 53, 61, 63, 65.

Москва XXXV, XXXVIII, XLVIII, LXX, 2, 30—32, 34, 35, 37, 44.

москвофілп LXXIX.

московський XI, XXIV.

Московський річник 27.

Московицна XLIV, 20, 26, 52.

Motley John Lothrop 41, 44.

Мотронівка IV, XXIX, XL, XLII, XLIV, XLVII, XLVIII, LI—

- LV, LVIII, LXIV, LXXI, 10, 11, 13, 15—17, 24—26, 28, 29, 32, 34, 35, 37, 41, 43, 45, 46, 51, 54—56, 67, 69, 73, 74, 76—78.
- Музей Тарновського в Чернигові LXV—LXVIII, LXXVI—LXXIX.
- Мюнстер, власник книгарні у Венеції XLIV, XLV, 23, 24.
- Навбург над Салею XL, 13, 14.
- Навроцький Володимир XII, XXXI, LXXXI.
- „На Мойке“ в Петербурзі 22.
- наріччя гл. мова.
- „Народній Дім“ у Львові 25.
- народовці LXXIV, LXXIX.
- „Наука“, галицький часопис LXXIX.
- Науковий Збірник Ленінградського Товариства XXXVIII.
- Науменко В. LVII.
- Наумович Іван XXXII, LXXII, LXXIX.
- „Недѣля“, петербурський часоп. XLII.
- Недоборовський, кол. секретар XXXVIII (ор. cit.).
- Нечуй гл. Левицький Нечуй Іван. пігілізм XLVI, 29, 31, 33.
- Ніговський І.
- Нідерлянди гл. Голяндія.
- Ніжин XXXIV.
- Німеччина 10, 20, 37, 42, 60.
- німці VII, IX, XI, XIII, XVII, XVIII, XLIII—XLV, LXI, LXII, LXXXIII, 15, 19, 23, 38, 43, 46, 60, 63.
- Ніцца LXVII.
- „Нова Основа“, часоп. LVIII, 62, 71.
- „Новий Громадський Голос“ LXXVII.
- Новий Завіт XXVII—XXIX, XXXIX, XLII, XLVI, LV, LX—LXV, LXVII, LXIX—LXXI, LXXV, LXXVII, LXXIX, LXXX, 12, 13, 29, 33, 34, 40, 46, 75, 76.
- новоросійський 27.
- Ногі, японський генерал LXX.
- Об'єднители IX.
- обрусіння XXXV.
- обряд XIV—XVI, XIX.
- обряд грецький VIII.
- латинський (римський) VIII, IX.
- „Общество взаимнаго кредита“ в Києві LXVII.
- „Общество главное российск. железн. дорог“ 2.
- „Общество Истории и Древн. рос.“ в Москві 30.
- Огоновський Омелян, др. XXIII, LI (ор. cit.).
- Одесса XXXIV.
- „Одно Св. Письм“, одна й тільки правда“ XXXV.
- Oesterreichische Waffenfabriks - Aktiengesellschaft LIX.
- Онгані, власник книгарні у Венеції 23, 63.
- Опатович Степан XXXVII.
- Оранський 44.
- Ординаріат XV.
- „О революціонном духе народа в России“ XXXVIII.
- Осадця Михайло XIII.
- „Основа“, львівська 1, 3, 4.
- „Основа“, петербурська XL, LIII, LV, LVI, LVIII, 14, 15, 47, 48, 58, 59.
- „Основа“, товариство LXXXIII, 41.
- Основ'яненко XVII, 71.
- Остра 46, 47.
- Отвертий лист 16—18.
- „Отечественные Записки“, часоп. 15.
- Отці Церкви XXI.
- Павлик Михайло XLI (ор. cit.), LXIV, LXVII.
- Павло, св. апостол XVII, XXXII, XXXIII, XXXV, LXII, 10, 33.
- Павлович XVII.
- пам'ятки церковно-слов'янські XVIII.
- папа римський XLIX, 56.
- Париж I, LIX, 39—42, 70.
- Партицький Омелян XLIII, XLVI, LXXXIV, 1—4, 17, 19, 21, 41, 43.
- партія 18.
- партія малоруська XXXVI.
- народня LI.
- стара галицька LXVIII.
- українська 19.
- Патмос 62.
- Pätz Gottfried, друкар 14.
- Пелеш Юліан XVIII.
- Пентатевх гл. Мойсей.

- Перемишль 6, 8, 9.
 Перетц Володимир, акад. XXXVIII
 (ор. cit.).
 Переяслав 38.
 переяславський переклад 34.
 Петербург (Петроград, Ленінград)
 XXXII, XXXIV, XXXVIII, XLI—
 XLVI, LXIX, LXXIX, 1, 8, 14,
 16—18, 22.
 Петро. св. апостол XXIX, LXII, 66.
 Петро I, цар 65.
 Петров В. LXXXVI (ор. cit.).
 Петрушевич Антін XXXII.
 письменство XVII, XVIII, XXVIII,
 XXXV.
 письменство українське XXXVIII,
 XLIX.
 „Письмо зъ Просвѣты“ LI.
 Письмо окружне XXV.
 письмо періодичне 6.
 Письмо св. гл. Біблія.
 Підгір'я 26.
 Піддубень 15.
 підручники шкільні IX.
 — шкільні релігійні X.
 — українські XXXVII.
 Пік А. І. LXIV.
 пісні 57.
 пісні народні LIV, LV, 45.
 — українські 14.
 Пісня пісень LXIV, LXXXI, 22.
 Пістинський деканат XXIII.
 Плиски LV, 50—52.
 Плянїметрія IX, X.
 Побідоносцев, оберпрокурор св. Си-
 ноду LXX.
 Поділля галицьке V.
 Подолинський Михайло XLIII, XLVI,
 LXXXIV, 1—7, 18, 21.
 поезія церковна старозавітня XXV.
 Познань 20, 22.
 Покуття 26.
 політехніка німецька в Празі V, LIX.
 поліція віденська LV.
 Полтава LVI, 67.
 Полтавщина 20, 38.
 польонізми XXIX.
 Польща XXIV, 20, 22, 27, 37, 43, 44.
 поляки VII—IX, XVIII, XXII, XXIV,
 XXXVI, XLIII, LIV, LXXI—
 LXXIV, LXXVI, LXXXIII,
 LXXXV, 2, 3, 19, 25, 26, 31,
 36—38, 43, 53, 61, 63, 65, 67—
 71, 74, 78.
 Попель Маркил, о. VIII.
 посольство російське 63.
 — російське у Відні LXIX.
 Почаїв 26.
 „Правда“, часопис XII, XXI—XXVI,
 XXX, XXXI, XLII, XLVII, I,
 LXXXVI, LXXXIV, 1—4, 27—29.
 правопис XIV, LXV, LXVI, XLVIII, 1.
 правопис етимологічний XVII, XVIII,
 XXIII, LXVIII.
 — Осадці XIII.
 — фонетичний IX, XI—XIII,
 XVII—XX, XXXIII, LXVIII.
 православне LXIV.
 Прага V, LIX, LXIX, LXXXIV, 74,
 76, 77.
 „Прапор Марксизму“, часопис
 XXXVIII.
 „Праця“, товариство українських бо-
 гословів XI, XII.
 преса польська 53.
 Прикарпатська Русь LXXXIII, 43.
 „Просвіта“, товариство XI, XII, XV,
 XVIII, LI, 4, 42.
 процес 70.
 Прудон 36.
 Пруси 14.
 Псалтиря (Давидові псалми) XXIII,
 XXIV, XXVI, XXVII, XLI, LVI,
 LXV, LXX, LXXXVIII, LXXXIX,
 LXXXI, 1, 4—8, 13, 17, 20, 21,
 30, 32, 34, 37, 52, 58.
 Псалтиря російська 5.
 Пулюй Іван — passim.
 Пулюй Павло, батько Івана V.
 Пушкін Ал. 64.
 П'юрко Богдан, крилошанин XI.
 Рада державна LI.
 — шкільна 25.
 ради громадські й повітові LI.
 Радивилів LXIX, 50.
 радикали LXXXIX.
 Ратай Павло гл. Куліш Пантелеймон.
 ревізія LXXXII, 70.

- революціонери польські XXXVI.
Рейнеке, секретар харківського університету LVII.
Reitergasse у Відні XXVIII, 10.
Рентель Ганна LXXXVI.
Рям XLIX, 26, 37.
Ріхтер 52.
Rolle, dr. гл. Dr. Antoni J.
Романчук Юліян II, LXXIV, 66.
ромунський XVIII.
Росія XV, XXIX, XXXV, XXXVIII, XLIV—XLVI, XLIX, LVIII, LXIII, LXVIII—LXXI, LXXIV, LXXVII, LXXIX, LXXX, LXXXV, 20, 23, 27, 36, 44, 48, 52, 60, 63.
„Россия“, гостинниця в Києві 47.
Рудченко Іван XXXI, XXXII, XXXV, XXXVIII.
Рум'янцівський Музей 32, 34.
Рунгури, пістинського леканату XXIII.
русин (русинський) VI—IX, XII—XIV, XVII, XXI, XXII, XXV, XXVI, XLIII, XLIV, LXIII, LXXII—LXXIV, LXXXIII, 3, 19—21, 25, 26, 29, 43, 44, 53, 65, 66, 69, 70, 74.
„Руслан“, часопис XXIII.
русофіли LXXIII, LXVIII.
„Русская Старина“, часоп. 31.
„Русский Курьер“, часоп. LXXX.
русское єдїанство 44.
Русь XIV, XXXIX, XLIV, LI, LI, LXXII, LXXXIII, 26, 28, 30, 32—37, 43, 46, 61, 69.
Русь Галицька гл. Галичина.
Русь Прикарпатська гл. Прикарпатська Русь.
„Руська Хата“, альманах 27, 28.
руський наріз 68.
рутенці LXXIX.
Руф (Рухва) XXXI
Савич, суддя 75.
Савченко Федір Як. XXXVIII, LXXXI.
Сая, ріка XL, 13, 14.
Сангушко, кн. LXXIII.
Спбурські Відомості XLIII, 17.
Сапга, кн. LXXXIII.
„Світ“, часопис 58, 63.
Сембратович Йосиф, митрополит XIII, XIV, XIX, XXI, XXX.
Сембратович Сильвестер, о. др. XVIII, XXII, XXIII.
семінарія духовна XIII, XIX.
— духовна у Відні IX, X, XII, XIV, XV, XX, XXVI.
— духовна у Львові V, XX, XXII.
сепаратисти XXXV, XXXVI.
серби XVII, XVIII.
Сербія (сербський) X, XVIII.
Сердешний гл. Степєнко Іван.
Середземне Море L, 42.
Sechskruegelgasse у Відні XXI.
Сибір LIV, LXXIII.
Синод Святіший XXXIV, XXXVI—XXXVIII, LXX.
Сілецький, о. XVIII.
„Сіон“, часопис XVIII.
„Січ“, товариство у Відні XII, XLII, LXXV, LXXXIII, LXXXVI, 2, 41.
Січ Запорозька 27, 44.
Січинський Андрій VI, XIX.
Скобелев 64.
Скобельський Петро XLV.
Сковорода Григорій Савич LVI.
Славянські Благотворительные Комітети LXXIX.
слов'яки XVII.
словар 14.
Словар малорусько-німецький 76.
Словицький VII.
„Слово“, часопис VI, VII.
слов'яни XVII, XXIV, LXXXIII, 15, 44, 46, 64, 65.
слов'янофіли московські LXXIX.
Слов'янищина Задунайська 31.
Слюсарчук Ант. XXX.
Слюсарчук Олекса, о. XXXI, XXXIII, XXXV, LXV, LXVII, 14.
Содома 74.
сейм LI, LXII.
Соммер Леопольд, друкар XIX, XXI, XXX, XXXV, 13, 32.
соціалісти 62.
Спиридон VII.
Спіноца 63.

- Станіславів V, VI.
 Старий Завіт XXXIX, LXIII—LXVII, LXIX, LXXV, LXXVII, LXXVIII, 8, 37, 39, 40, 75.
 Старицький Михайло 74.
 старовірська секта XV XVI, XVIII.
 Статистический Отдел Минист. Путей Сообщения XLIII, 22.
 Стереометрія X.
 Стефанович Олександр, о. катехит XXIII.
 Стещенко Іван (Сердешний) LVII.
 stipendія ім. Франц Йосифа XXXIX.
 Страсбург XL, LIX.
 Стрілецька площа у Львові LI.
 Студинський Кирило XIII, XXIII, XXV, XXXI—XXXIII, LXXIV, LXXXIV — op. cit.
 Сушкевич Корнело. др. LX—LXII, LXXXIII, LXXIV, 66.
 Тамара XXXI.
 Танячкевич Данило V, VII, IX—XI, XIII, XIX, XX.
 Танячкевичева, жінка Данила XXI.
 Тарнавський V, VI.
 Тарновський Василь LXVII, LXVIII.
 татари- (татарщина, татарва) LXIX, 26, 74.
 театр драматичний харківський LVI.
 Темницький V.
 Темницький, о. VIII.
 Терешкевич VII.
 Терлецький Остап XXXI, XLI, XLII, XLIV, XLV, LXXV, 23, 24.
 Тернопіль V—VII, IX, 3, 32, 50, 58.
 Товариство Британське Біблійне XXVII—XXIX, XXXII, XXXIII, LXII—LXV, LXVII, LXVIII, LXX, 8, 12, 54, 76.
 Товариство ім. Шевченка у Львові LX, LXI, LXXIV, LXXXII, 36, 66.
 Товариство українських богословів X, XI.
 Товіт LVI, LXIV, LXXXI.
 Травмансдорф, гр. XL.
 Трієст 3.
 Трясило Тарас VIII.
 Туреччина 44.
 турки L, LXXXIII, 69.
 Türkenstrasse у Відні 71.
 „Угол Рождественки и Купецкого Моста“ в Москві 30.
 Угорщина XXVI.
 Україна III, V, XIII, XV, XXIV, XXV, XXVII—XXX, XXXV, XXXVIII—XL, XLIV, XLVII—L, LIII—LVII, LIX, LXVIII, LXIX, LXXXIII, LXXXV, LXXXVIII—LXXXII, LXXXV, 4, 8, 18, 20, 25, 28—31, 41, 45, 65, 71.
 українєць (український) IX, X, XVI, XIX, XX, XXII, XXIV, XXXIV, XXXVIII, LXIII, XLV, LVI, LXVI, LXIX, LXX, LXXXIII—LXXXVII, LXXX, LXXXIV, 3, 17, 19, 20, 26—28, 46, 60, 65.
 українізація LXXXVIII.
 „Українсько-руський Архів“ XXV.
 українщина XIV—XVII, XIX, XXIX, XXXV, XLVII, LVIII, LXXXIII, 4, 12, 25, 29, 31, 32, 41.
 університет LIX, LXXII, 31, 43, 46.
 університет у Відні XIII, XIV, XXVI—XXVIII, XXXIII, XL, L, LIX, LXXV, LXXIX, LXXXII, 26, 35.
 — у Києві XLII, LXIX, 61.
 — у Львові V, XXIII, 59, 60, 67, 69.
 — у Петербурзі LXIX.
 — у Харкові LVI—LVIII, LXIX, LXXXIII.
 Уніятська канцелярія при Міністер. Нар. Просв. в Петербурзі LXXXIX.
 Управа головна „по делам печати“ в Петербурзі LXIX.
 Урал 44.
 Училище духовне уїзне в Куп'янці LVI.
 Фавст 56.
 Федорка, дівчинка 56.
 Федькович Осип XVII, XXXV, LXXXVII.
 Фізика X, XIII.
 Фізика сербська популярна X.
 Фірсанова 30.
 Фіюме LVII, LIX.

- Флоренція XLIV, XLV. 53.
 Фонд стипендійний ім. Григорія Ях-
 мовича VIII.
 фонетика гл. правопис фонетичний.
 французи (французький) XVIII, 66.
 Фюрст, др. 8.
 Харків XXXIX, XLIX, LV—LVIII,
 LXI, LXIX, LXX, LXXIV,
 LXXXIII, 46, 50, 67.
 Херсонщина 27, 65.
 Хлібовицький гл. Глібовицький.
 хлопомани XXXVI, XXXVIII.
 Хмельницький Богдан XLIV, 22.
 Хорватія (хорвати) X, XXVI.
 Христос гл. Ісус.
 Хроніка НТШ III.
 „Хутор“, часопис LXXXIII, LXXXV, 71.
 Цар XXXVI.
 Цегельський Роман, др. III, LIX —
 op. cit.
 цензура LXIX, 29, 52.
 цензура головна 28.
 — київська 11.
 — російська XXIX, XXXVII,
 LXXX, 63.
 церква XV, XVII, 26, 37.
 церква св. Варвари у Відні IX.
 — православна XXXV.
 — римська 38.
 — св. Стефана у Відні XII.
 „Церковно-Общественный Вестник“,
 часопис LXXX.
 Цибик Лука, о. VIII—XI, XVII.
 Циркуляр Валуєва з 8/7 1863 р.
 XXXVII, XXXVIII.
 Цитаделя у Львові 73.
 Ціпановський, о. др., ректор семін.
 XIV, XV, XIX.
 Цурковський V.
 Чарторійський, кн. LXXIII.
 Czas, часопис 61.
 часопис гл. газета.
 Чачковський V. VI.
 Червона Русь LXXXIII, 41, 62.
 Чернігів, XXXIV, LXV—LXVII.
 Чернігівська губернія 40.
 Чернівці 27.
 чернь LXXXIV, LXXXV.
 чехи (чеський) X, XVII, XVIII,
 LXXXIV, 50, 77.
 Чикаленко Євген LVII.
 Читальня при „Січі“ у Відні XLII.
 Ч—н II LVII.
 Чорне Море V.
 Чтения в Общ. Ист. и Древн. Рос.
 (московські) 32.
 Чубський П. П. LXXXIV (op. cit.).
 Чугуїв, город LVI.
 Шаповаленко 73.
 Шаповаловка 49
 Шараневич Ісидор, др. VIII.
 Шашкевич Маркіян XVII.
 Шевельв Борис LXXXIV (op. cit.).
 шевченківці LXXXIII, 69.
 Шевченко Тарас VIII, IX, XVII,
 XXIV, XXXV, XLV, XLVII, L,
 LXXVII, LXXXIV, LXXXV,
 3, 25, 27.
 Шекспір В. XXIX. LXXI, LXXXIV,
 LXXVII, 54—58, 60, 61, 65, 66,
 68, 70—72, 74, 77.
 Шенбрун у Відні LVII.
 Schönbrunnerstrasse у Відні 68.
 Шенрок В. LXIV (op. cit.), LXXXI.
 Шіммер Фрідріх 72.
 школа 20.
 школа українська XXXV.
 школи вищі в Парижі 41.
 — недільні LVIII.
 — середні X.
 Шлегель 54, 65.
 шляхта LXXXIII, 36, 43, 69.
 шляхта руська 26.
 Шляхтинці 41.
 Шмідта словник IX.
 Шпаковка коло Ніжина XXXIV.
 Праг I. LXVII.
 Шредер 5.
 штунда LXXX.
 Щурат Василь, акад. LXXII.
 Юда, св. апостол XXIX, LXII.
 Юзефович Михайло XXXV, XXXVIII,
 XLIX, 35.
 Юр св. (святоюрський) XVIII, XIX,
 LXXXIII, 42, 69.
 Юрій св. XXXVIII.

Юркевич Альоіз, урядовець 61, 73.	Яков, наймит 49.
Яворовський М. XXXVIII (ор. cit.).	Яновський Амвросій, шкільний ін-
язик гл. мова.	спектор IX.
язичіє X.	Япан LXX.
Яків, св. апостол LXII.	Яхимович Григорій, митрополит VIII.

ERRATA:

СТОР.:	РЯДОК:	МАЄ БУТИ:	ЗАМ.:
VII	4 з долини	кутасом	кутасон
IX	12 „	Пулюй	Куліш
XV	1 з гори	для	дзя
XXXVII	22 з долини	циркуляр	цуркуляр
XLVII	15 з гори	Пулюя	Куліша
XLIX	23 „	Александров	Александр
LI	4 „	Пулюя	Куліша
LXVI	15 з долини	помилки	помики
LXXXI	2 з гори	М. И. Костомаров	К. И.
19	16 з долини	роspочинає	роspочиная
46	15 „	Острі	Сетрі
46	3 „	Пулюй	Куліш

ЗМІСТ Т. XXII. (2):

- I. Кирило Студинський: Листування і зв'язки
П. Куліша з Іваном Пулюєм . . . стр. III—LXXXVI
- II. Листи П. О. Куліша до Івана Пулюя 1870—
1886 рр. стр. 1—78
- III. Показчик назв і річей зладив Ярослав Гор-
динський стр. 79—91
- Errata стр. 92